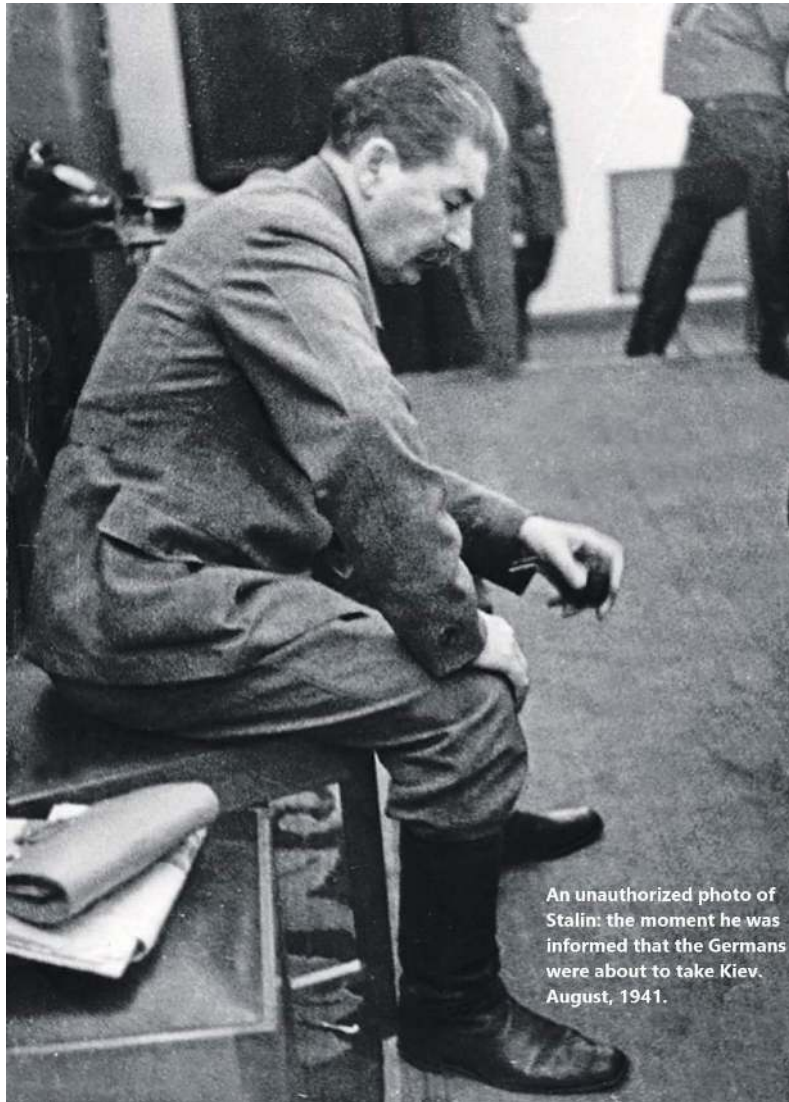

ריבנטרוף-מולוטוב - "ממציאות להזדמנות"

מגיש: טום אנטוליביץ' לנדה

בי"ס: אורט אבין

בהנחיית: פרופ' דני אורבך

הקדמה

באופן די משונה, אני מניח שמקורה של הבחירה שלי לעסוק בהסכם אי ההתקפה בין גרמניה לברית המועצות, מצוי בשנת 2014, כשהפדרציה הרוסית מספחת את חצי האי קרים. זוהי נקודת ציון במשטרו של פוטין ברוסיה. נקודת אל-חזור. התקשורת מפסיקה להיות חופשית, הערוצים הפדרליים מוקדשים לתעמולה, אופוזיציה ומפגינים ליברליים מדוכאים ביד קשה וגם העבר הסובייטי הופך לאמצעי תעמולה. מתקיים ניסיון תועמלני ומתמשך לפארו ולמנוע את השחרתו. ניסיון זה בא לידי ביטוי בחגיגות יום הניצחון על גרמניה הנאצית, שהופכות למצג מיליטריסטי, בו הנשק מוצג לראווה, כתובות כמו "לברלין" נרשמות על מכוניות, הסיסמאות "ביכולתנו לשחזר" נשמעות מכל עבר וילדים לובשים מדי חיילים. התופעה זכתה לכינוי "שיגעון הניצחון".

ציון יום השנה ה-80 להסכם ריבנטרופ-מולוטוב, בשנת 2019, לא עבר בשקט ברוסיה. הוא לווה בויכוחים פומביים סוערים. השמצות ההסכם הגיעו בעיקר מן הצד הליברלי, והצדקותיו מן הצד הפוטיניסטי. כמה חודשים לאחר מכן, חיפשי נושא לעבודת הגמר. בתור בן ליוצאי ברית המועצות, ההיסטוריה הסובייטית תמיד הייתה קרובה לליבי. נוכח התעדכנות במצב ההולך ומחמיר ברוסיה, והתוודעות לויכוחים ההיסטוריים, החלטתי שאני רוצה "לעשות סדר", בכל הנוגע לתפקידה של ברית המועצות בשלב הפתיחה של מלחמת העולם השנייה.

הייתה לי תחושה שמדובר בנושא מורכב, יצרי, שמנעד הדעות לגביו עצום, ולא התבדתי. ניסיתי לבאר עבור עצמי את העבר הסובייטי בכל הקשור במלחמת העולם השנייה ובמדיניות החוץ ולהבין את טבעו. היה לי ספק: האם השמצת כל דבר הקשור בעבר הסובייטי הוא אינסטינקט ליברלי, המשקף את שאריות המלחמה הקרה וההתנגחות העכשווית בין ברית המועצות והיורשת שלה לבין המערב, ומתעלם מן הנסיבות והתנאים בזירה הבין-לאומית דאז?

בעודי עובד, השלטון ברוסיה עבר תהליך הקשחה נוסף. אני זוכר איך החזרתי את אחד מספרי ההיסטוריה לספריית "בית אלון" בגבעתיים ביום שהורעל אלכסיי נבלני. אני זוכר את היום בו פורסם המאמר שהקדיש לנושא נשיא הפדרציה הרוסית ולדימיר פוטין, ביום השנה ה-75 לניצחון על גרמניה הנאצית. ממש לאחרונה עלו שתי הצעות חוק חדשות ברוסיה, הראשונה, אוסרת להשוות בין ברית המועצות לגרמניה הנאצית. השנייה, אוסרת להאשים את ברית המועצות בהצתה של מלחמת העולם השנייה. ככל שהעמקתי בעבודה, חשיבות הנושא התבהרה לי יותר ויותר.

היבט אישי נוסף שקיים בעבודה זו, הוא העובדה שאמו של סבי, שרה לנדה לבית הוכמן ז"ל, ילידת 1919, שהייתה לי הזכות להכירה, היא ילידת חבל הארץ בסרביה. כאשר היא נולדה, בסרביה הייתה שייכת לרומניה, היא חוותה את הסיפוח הסובייטי בעקבות הנספח הסודי של הסכם אי-ההתקפה ביוני 1940, ולאחר מכן, את השואה שהביאה גרמניה הנאצית, בשיתוף-פעולה עם הרומנים. היא ניצולת גטו ברשד שבמחנה טרנסניסטריה. בתום השואה, ולאחר שאיבדה את בנה הבכור ובעלה בגטו, נישאה בשנית ונשתקעה בעיר צ'רנוביץ, שגם היא עברה לידי ברית המועצות מרומניה כחלק ממסע הסיפוחים של 1940, ובדומה לבסרביה ולמדינות הבלטיות, נכללה בשטח ברית המועצות בתום המלחמה. שם נולד סבי. המשפחה עלתה לארץ מברית המועצות ב-1990.

ברצוני להודות למורתִי, הגב' אורית סעד, על דאגתה האישית, העוטפת והמורגשת תמיד, האכפתיות שלא יודעת סיג, תשומת-הלב העצומה, הליווי המקצועי והנפשי, התמיכה המנטלית ועל כך שהרגשתי כי אני חשוב לה.

למנחה שלי, פרופ' דני אורבך, על הסטנדרטים הגבוהים שהציב, הליווי, מחויבותו לאיכות התוצר, עצותיו שבלעדיהן לא הייתי צולח את הסבך המחקרי, ועל הניחוח האקדמי בו בישם את תהליך עבודתי. למורי, מר אורי יואלי, על העניין הרב שגילה בעבודתי, על עזרתו המועילה ועצותיו הנבונות. לגב' איריס אוהבי, על הדאגה, הליווי, והסדרתם של כל התנאים הארציים לכך שהעבודה תוגש לבסוף. ולאבי, על העלאת הרעיון של הנושא, על שדאג לחשוף אותי ולבאר עבורי את כל הקשור במצבה של הפוליטיקה הרוסית ואת הקשר בינה לבין העבר הסובייטי ועל שבזכותו רכשתי את התעניינותי ואהבתי הרבות במקצוע ההיסטוריה.

תוכן העניינים

1	הקדמה
3	תוכן העניינים
4	מבוא ומתודולוגיה
9	פרק א': השאלה ותולדות ההיסטוריוגרפיה
9	הקדמה והעמדה הסובייטית הרשמית
10	שינויים במחקר ועמדת הקצה הרוויזיוניסטית
15	ייסוד "ויכוח-ההיסטוריונים הרוסי" והגישה המסורתנית
17	העמדה הרוויזיוניסטית
19	הערות אחרונות ל"ויכוח-ההיסטוריונים"
19	ההסכם בפוליטיקה העכשווית
24	פרק ב' - מדיניות-חוץ - 1922-1938
24	מרפאלו לביטחון קולקטיבי
42	בעיית המעברים
44	משימתו של דוד קנדלקי - הגשר בין הכלכלי לפוליטי
50	הטיהורים הגדולים
55	פרק ג': חתימת ההסכם -ערב המלחמה
83	פרק ד' ה"נאום" של סטלין 19.8.39
92	סיכום ומסקנות
95	אחרית-דבר
96	ביבליוגרפיה

מבוא ומתודולוגיה

שאלת המחקר היסודית היא: **מדוע חתמו הסובייטים על הסכם אי-התקפה עם גרמניה ב-23 באוגוסט**

1939? את התשובה אני מבקש למצוא בהסתכלות ביקורתית, תוך התייחסות לויכוח-ההיסטוריוגרפי. הסכם ריבנטרופ-מולוטוב הוא הסכם אי-התקפה שנחתם בין גרמניה הנאצית לברית המועצות ב-23 באוגוסט 1939. ההסכם קובע כי אף צד לא יתקוף את הצד השני ולא יצטרף לקואליציה או יכרות ברית עם צד שלישי, התוקף את הצד השני להסכם, בעשר השנים העוקבות לזמן החתימה עליו. במידה ואף אחד מהצדדים לא ירצה בביטול ההסכם, לפחות שנה לפני הזמן הקצוב, יתחדש ההסכם אוטומטית לחמש שנים נוספות.¹ ההסכם קרוי על שם שר החוץ הרוסי ושר החוץ הגרמני: וצ'סלב מולוטוב ויואכים פון ריבנטרופ. יש המכנים את ההסכם "הסכם היטלר-סטלין", משום כך שאלה הניעו את המגעים והיו החלק הפעיל שהוביל לחתימתו. להסכם הגלוי שנחתם בין שתי המדינות נוסף נספח סודי ובו מפורטים הגבולות החדשים בין שתי המדינות: פולין תחולק, חלקה המזרחי יהיה לאזור השפעה של ברית המועצות בעוד חלקה המערבי יהיה אזור השפעה של גרמניה הנאצית. המדינות הבלטיות - ליטא, לטביה, פינלנד ואסטוניה, יהיו לאזור השפעה סובייטי. גבולה הצפוני של ליטא יהיה קו הגבול בין המעצמות. רוסיה קיבלה הכרה מטעם השלטון הגרמני בהתעניינותה בחבל בסרביה.

ב-28 בספטמבר נחתם הסכם "חברות וגבולות", שהוכר על-ידי שתי המדינות כ-"בסיס מוצק לפיתוח יחסים אוהדים בין שני העמים". ובנספחים סודיים נוספים שנלוו אליו, נקבעו הגבולות וצויינו פרטים נוספים על אזורי ההשפעה של שתי המדינות, לדוגמה, המעבר של ליטא לאזור ההשפעה הסובייטי.² הנספחים הללו התגלו בארכיוני הנאצים בשנת 1945 לאחר סיום המלחמה. ברית המועצות התכחשה לקיומם עד לפרסטריויקה, והודתה בהם רק בשנת 1989, שכן, הנספחים שללו את העקרונות הסוציאליסטיים במדיניות החוץ: הם היו צורה של חלוקה אימפריאליסטית של אזורי השפעה והיו לאמצעי אימפריאליסטי של הסדרת ויכוחים טריטוריאליים בין שתי מעצמות על חשבונה של מדינה שלישית, קטנה וחלשה יותר.

ואכן, גרמניה כבשה את חלקה המערבי של פולין באחד בספטמבר, ברית המועצות נכנסה לחלקה שלה ב-17 באותו החודש, ובהמשך צריפה אליה את הארצות הבלטיות (למעט פינלנד, שבמהלך הניסיון לספח אותה ב-30 בנובמבר באותה שנה, נתקלה בהתנגדות עיקשת) ואת חבלי הארץ ברומניה: בסרביה ובוקובינה (שלא נכללה בהסכם המקורי באזור ההשפעה הסובייטי).

להסכם קדמו ועידת מינכן, סימן ההיכר של המדיניות הוותרנית מצד הדמוקרטיות המערביות, ובעקבותיו סיפוח חבל הסודטים על ידי גרמניה. במקביל למשא ומתן בין גרמניה וברית המועצות, בריטניה וצרפת ניהלו מגעים לברית עם ברית המועצות שכשלו. במגעים אלה ניסו להגיע להסכם שבו בריטניה וצרפת לא יקבלו הטבות ולא יספחו שטחים, אלא הסכם שיהווה ברית אנטי גרמנית בלבד.

הסכם ריבנטרופ-מולוטוב לא היה הסכם פוליטי מן השורה. מדובר בהסכם בין שתי מדינות קוטביות בהשקפת-עולמן, שהיו צדדים באחד מהסכסוכים האידאולוגיים הגדולים שידעה האנושות. בבסיסה של האידאולוגיה הנאצית עומדת ההתנגדות החריפה לקומוניזם, ודחיית "הבולשביזם היהודי", ונציגי ומנהיגי המפלגה הקומוניסטית בגרמניה ישבו בכלא והוצאו להורג. לא פלא שההסכם זעזע רבים משני הצדדים, ואף גרם לחלק מהם לאבד אמון במה שהאמינו בו קודם לכן.

כרך 2, עמ' 319-321 (M., 1990), В 2 т. (M., 1938 — 1939: Документы и материалы. Год кризиса, 1938 — 1939: Документы и материалы. В 2 т. (M., 1990), 319-321 עמ' 2, עמ' 319-321.

² שם, עמ' 350-351.

הנספחים הסודיים שנלוו להסכמים התגלו בארכיוני הנאצים בשנת 1945 לאחר סיום המלחמה. ברית המועצות התכחשה לקיומם עד לפרסטריוקה, והודתה בהם רק בשנת 1989, שכן, הנספחים שללו את העקרונות הסוציאליסטיים במדיניות החוץ: הם היוו צורה של חלוקה אימפריאליסטית של אזורי השפעה והיו לאמצעי אימפריאליסטי של הסדרת ויכוחים טריטוריאליים בין שתי מעצמות על חשבונה של מדינה שלישית, קטנה וחלשה יותר.

בהכנה למשפטי נירנברג, ברית המועצות ובעלות-הברית סיכמו ביניהן על רשימת "נושאים אסורים", בהם אחד מן הצדדים לא רוצה שידובר. ברית המועצות כללה ברשימה זו את הסכם ריבנטרופ מולוטוב. ב-1948 פרסמה מחלקת המדינה האמריקאית את הנספחים הסודיים, כחלק מקובץ מסמכים שעסק ביחסים הגרמניים-סובייטיים. ברית המועצות מיהרה להגיב עם הפמפלט "מזייפי ההיסטוריה", ששלל בתוקף את קיומם של אי-אילו נספחים סודיים. מולוטוב באופן אישי שלל את קיומם של הנספחים בראיונות שקיים. בראיון שנתן ב-1983, שלוש שנים לפני מותו, סיפק תשובה מתחמקת לשאלת קיומם של הנספחים: "שאלה מורכבת... באופן כללי, עם ריבנטרופ את הכל הסדרנו בעל-פה".³

במקביל לתהליך התפוררותה של ברית המועצות, החל תהליך של בחינה מחדש של העבר הסובייטי, ובמקרים מסוימים, של גינויו. התהליך התחיל בשאלות הנוגעות למדיניותו של סטלין כלפי עמו ולדמותו כשלעצמה, והתרחב לאחר-מכן לשאלות נוספות, שנגעו בעיקר למדיניות החוץ. הלחץ לגשת לעניין הנספחים הגיע מן הרפובליקות הסובייטיות הבלטיות, שתודעתן הלאומית הלכה והתחזקה ומצדה של פולין, כחלק מקריאתה לתגובה של הסובייטיים לגבי "פצעים פתוחים" בהיסטוריה של שתי המדינות: המלחמה הפולנית-סובייטית של 1920, כיבוש פולין ואירועי 1939, וטבח יער קאטין של 1940, בו הוצאו להורג אנשי צבא ואנשי אינטליגנציה פולנים על-ידי אנשי הקומיסריאט העממי לעניינים פנימיים של ברית המועצות (הנ.ק.ו.ד.).

קריאות נוספות להגביר את המחקר הקשור בנספחים, הגיע לאור התקרבותו של יום-השנה ה-50, לציון פרוץ מלחמת העולם השנייה. לבסוף ועידת נציגי העם, הגוף השלטוני העליון החדש של ברית המועצות, ממסמלי הפרסטריוקה, אליו התקיימו לראשונה בחירות חופשיות, החליט ביוני 1989 על הקמת ועדה עם היסטוריונים בראשה, אשר תפקידה היה להעריך את ההסכם הסובייטי-גרמני של אוגוסט 1939 מבחינה חוקית ופוליטית. לבסוף, החליטה הוועידה להצהיר על קיומם של הנספחים הסודיים להסכמים הגרמניים-סובייטיים של 23 באוגוסט ו-28 בספטמבר 1939, והתבססו באופן רשמי על הצהרתם של שני עובדי משרדו של מולוטוב מ-1946. ועידת נציגי העם גינתה את הנספחים והכריזה על אי כשירותם החוקית. חשיפת העותקים הרוסיים המקוריים הגיעה ב-1992, בעת מיונו של "הארכיון הנשיאותי" לפני שהפך לגלוי זמין עבור החוקרים. העותקים, לצד מפות שנלוו אליהם עם חתימותיהם של סטלין ומולוטוב, נשמרו ב"תיקיה מיוחדת", במעטפות חתומות מספר 34 ו-35 - דרגת הסיווג הגבוהה ביותר.⁴ האם גורבצ'וב בעצמו ידע על קיומם של עותקי המקור הרוסיים, נותרת פתוחה.

³ Георгий Александрович, Куманев, **Говорят сталинские наркомы**, (Смоленск: Русич, 2005), עמ' 44.

⁴ Lev, Bezymensky, "The Secret Protocols of 1939 as a Problem of Soviet Historiography", **Soviet Foreign Policy 1917-1991 A Retrospective**, בעריכת גבריאל גורודצקי, תל-אביב, הוצאת אוניברסיטת ברעריקת גבריאל גורודצקי, תל-אביב, 1994, עמ' 75-84.

אז אם כן, מה הוביל את ברית המועצות לחתום על ההסכם?

את הדיון העיקרי ניתן לחלק, באופן גס, לשתי סברות:

הראשונה - הניסיון למנוע התקפה גרמנית עליה, בכדי לקנות לעצמה זמן נוסף על-מנת להתכונן טוב יותר למלחמה שתבוא, תוך הזזת הגבול במאות קילומטרים קדימה. בקצרה, אינטרסים הגנתיים-ביטחוניים.

הסברה **השנייה** - ברית המועצות שאפה להוביל למהפכה קומוניסטית אשר תכונן את ההגמוניה שלה באירופה. באמצעות ההסכם, היא הציתה מלחמה כלל אירופית בכך שסללה את דרכו של היטלר לפלישה לפולין. ברית המועצות תשאר ניטרלית בזמן שגרמניה תלחם במערב וכשהצבאות הנלחמים יחלישו אלה את אלה, ברית המועצות תכנס עם צבא רענן ותוכל לבצע סובייטיזציה כלל-אירופאית בקלות. בקצרה, אינטרסים התקפיים והתפשטות אידאולוגית-אימפריאלית.

ניתן להבחין בבירור כי הגרסאות המוצעות על ידי שתי העמדות לאופיו של מהלך העניינים אינן קומפיטביליות - אינן ניתנות ליישוב במציאות אחת. התיאור של הכוונות הסובייטיות במלחמת העולם השנייה מצד כל עמדה שונה במהותו מהתיאור מצד העמדה המנוגדת. ממה נובעת, אפוא, התפלגות רדיקלית זו, ומדוע לא מגיע הדיון ההיסטורי ליישוב בעשרות השנים שהוא מתנהל? לשאלות אלו, כמדומה, קיימות שתי תשובות עיקריות:

התשובה הראשונה, בסיסה מצוי באופיו הטוטליטרי של המשטר הסובייטי והשלכתו על תהליך קבלת ההחלטות ותיעודו: בשל אופיו של המשטר הסובייטי, החלטות לביצוע פעולה מסוימת יכלו להתקבל בין סטלין לסטלין. התכנסויות הפוליטבירו, תועדו במקרים רבים באופן קלוקל, ויכלו להיות לא מתועדות כלל.⁵ בכל הנוגע למדיניות החוץ, הישיבות התנהלו בדרך כלל בפורום מצומצם המקורב לסטלין. בפרטי המשא ומתן עם גרמניה הנאצית קדם חתימת ההסכם, הייתה מעורבת ה"חמישייה" המובילה של הפוליטבירו בלבד: סטלין, מולוטוב, וורושילוב, קגנביץ' ומיקויאן. ניקיטה חרושצ'וב, מי שלימים ירש את סטלין בתפקיד מנהיג ברית המועצות, מציין בזכרונותיו כי במסמכי ההסכם ונספחיו הסודיים: "מלבד מולוטוב, סטלין, וכמה פקידי הקומיסריאט-העממי-לענייני-חוץ הנוגעים בדבר... אצלינו אף אחד לא חזה".⁷⁶

יומנים, אשר מהווים מקור מידע חשוב בדרך-כלל על תהליך קבלת ההחלטות ותגובות לאירועים, כמעט לא נכתבו בקרב השלטון הסובייטי. שיממון זה מוסבר על ידי העובדה כי על היומן היה להיקרא בידי סטלין עצמו לאחר שנכתב. היומנים היחידים שנכתבו בידי אנשי הצמרת הקומוניסטית הינם היומן של איוואן מאיסקי, שגריר ברית המועצות בלונדון בין השנים 1932-1943, שכתב יומן, שלאחר מכן נקרא על ידי סטלין, והיומן של גיאורגי דמיטרוב, מזכ"ל הוועדה המבצעת של הקומינטרן בין השנים 1935-1943, אשר נפגש מספר פעמים עם סטלין באופן אישי לצורך קבלת הנחיות ב-1939. כתיבת יומן זה התאפשרה מפני שדמיטרוב

⁵ Случ, Сергей Зиновьевич, "Речь Сталина, которой не было", **отечественная история**, no.4. 146 עמ'.

⁶ שם, שם. ⁷Никита Сергеевич, Хрущев, **Время. Люди. Власть. Воспоминания**. 228 עמ' 1. כרך 1. (М.: ИИК "Московские Новости", 1999).

למעשה לא היה שייך למנגנון השלטון הסובייטי, ולכן לא היה נתון לפיקוחו הקפדני של סטלין. שני היומנים שופכים אור נדיר וחשוב על אירועי התקופה, ומתעדים מתוכו של מנגנון קבלת ההחלטות.¹⁰⁹⁸

החלל התייעודי דוחק את החוקרים לגזור את הכוונות הסובייטיות הכנות מן הפעולות הידועות בהן נקטה ברית המועצות, ובחינתן כתגובה לאירועים אחרים או לפניות ישירות להנהגה הסובייטית, כמו מכתבו של צ'רצ'יל לסטלין ביולי 1941, או התזכיר של השגריר האנגלי במוסקבה סטפורד קריפס. קיימים גם דיווחים מודיעיניים שונים, מסמכים חתומים, טלגרמות והתכתבויות, כמו לדוגמה, התכתבות סטלין ומולוטוב בעת שהאחרון היה מצוי במשא ומתן בברלין בנובמבר 1941, הודעות תקשורתיות ששחרר השלטון הסובייטי דרך סוכנות הידיעות המרכזית שלו - טאס, כמו זו ששחררה ב-13 ביוני 1941. ישנם גם נאומים של סטלין, בהתכנסויות המפלגה השונות, כמו נאומו הסודי בתאריך ה-5.5.1941 מול בוגרי האקדמיות הצבאיות ומקורות נוספים המעידים על כוונותיו של סטלין באופן עקיף.

המשתנה השני שבעזרתו מתמלא החלל, והוזכר כבר בפרק זה, הוא האידיאולוגיה של היסטוריונים הנותנים פרשנות לאירועים, ואם אידיאולוגיה היא מילה גדולה מדי, אז לכל הפחות היחס הכוללני למשטר הסובייטי והסטליניסטי וגזירת הבנת אופי מדיניות החוץ מאופי מדיניות הפנים של ברית המועצות.

במחקרי השתמשתי הן במקורות ראשוניים והן במקורות משניים.

התחלתי לעבוד עם המקורות המשניים, בכך שקראתי את ה"מאגנום אופוס" של כל אסכולה בדיון ההיסטוריוגרפי, ספרים ומאמרים נוספים, שגם הם בדרך-כלל מייצגים אסכולה מסוימת במחקר. תהליך העבודה היה למעשה תהליך השוואתי, אשר "עימת" תכופות את הפרשנויות זו עם זו. רוב המקורות המשניים נלקחו משנות ה-90, המוקדמות והמאוחרות, שכן, התפרקות ברית המועצות והתהליכים שאחזו במדינה באותה העת, איפשרו למעשה את התחלתו של "מפץ היסטוריוגרפי", ואת זמינותם של מסמכים ומקורות רבים בנוגע לאירועים המדוברים, שלא היו זמינים קודם לכן עבור החוקרים. ליבתו של הויכוח במחקר, מצויה אפוא בתקופה זו. מובן שמחקרים שנכתבו לפני תקופה זו, מציעים הרבה פחות בשל ההבדל בהיקף המסמכים, איתם יכלו ההיסטוריונים לעבוד, ואילו המחקרים שנכתבו לאחר תקופה זו, רובם ככולם, משלא נכנסו יותר מדי מסמכים למעגל המחקר, ולא רבים הם הארכיונים שהפכו גלויים, חוזרים ומחזקים את הטענות והממצאים, שכבר הוצגו בשנות ה-90.

למגינת הלב, ההיצע הקיים בעברית עבור הנושאים בהם העבודה, הינו זעום: ספרים ומחקרים כמעט ולא נכתבו בעברית או תורגמו אליה.

שפת התווך של המקורות בעבודה זו, באופן טבעי, הינה רוסית. בה נכתב הרוב המוחלט של המחקרים. הדיון כולו הרי נסוב סביב רוסיה. לצדה, העבודה מתבססת גם על-ידי מקורות באנגלית ובגרמנית.

מן המקורות המשניים, הופנית למקורות ראשוניים: נאומים, דיווחים, שיחות, הסכמים, נספחים וכיוצא בזה.

⁸Gorodetsky, Gabriel, "STALIN UND HITLERS ANGRIFF AUF DIE SOWJETUNION Eine Auseinandersetzung mit der Legende vom deutschen Präventivschlag", **Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte**, Heft 4, (1989), 650 עמ'

⁹ Ivan, Maisky, "The Maisky Diaries: Red Ambassador to the Court of St James's, 1932-1943", edited by: Gorodetsky, Gabriel, Yale University Press, 2015

¹⁰Georgi, Dimitroff, **Tagebuecher 1934-1943**, כרך 1, (Aufbau-Verlag, 2000).

השתמשתי בשני קבצי מסמכים: א. "Год кризиса" - (גוד קריזיסה) "שנת-המשבר", המכיל את המסמכים הנוגעים למשבר הדיפלומטי של 1938-1939 אשר קשורים באופן ישיר לצד הסובייטי.¹¹ ב. קובץ מסמכי משרד-החוץ הרוסי.¹²

מן הבולטים שבמקורות הם נאומי סטלין בהתכנסויות המפלגה הקומוניסטית, שיחות בין נציגים דיפלומטיים, דיווחים למשרד החוץ ופרסומים בעיתון ה"פרוודה".

בעלי חשיבות רבה היו כתבי יד של ההנהגה הסובייטית, שכן, לא נועדו עבור הציבור הרחב, וסביר להניח שביכולתם לשקף בצורה אמינה יותר את כוונותיה הכנות של ההנהגה. מקור חשוב נוסף, היוו יומנים וספרי זכרונות, בכלל זה, יומנו של דמיטרוב שכבר צוין.

כפי שהדגמתי, החלל התיעודי, מקנה לכל מקור ותיעוד זמין נופך של חשיבות וריבוי משמעותיות. על בסיס המקורות הראשוניים והמשניים, ניסיתי להרכיב באופן עצמאי כרונולוגייה של האירועים הרלוונטיים, על-מנת לא להיכבל בהכרח למסגרת של אחת האסכולות בלא הסתייגות ועל-מנת לגזור מסקנות ולהכניס את מהלך האירועים אל המסגרת הטיעונית באופן הגיוני ובמנותק מן הספרים שקראתי.

¹¹Год кризиса, 1938 — 1939: Документы и материалы. В 2 т. (М., 1990.)

¹² Документы внешней политики СССР. Т. XXII. 1939. В 2 кн. Кн. 1. Январь-август / М-во иностр. дел РФ. — М.: Междунар. отношения, 1992. — 712 с.

פרק א': השאלה ותולדות ההיסטוריוגרפיה

הקדמה והעמדה הסובייטית הרשמית

פרק זה ידון במחקר ההיסטורי בכל הנוגע לסיבות חתימתו הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ובו ננסה להציב גבולות לדיון על-פי 4 הגישות הרווחות במחקר והנחותיהן המספקות תשובה לשאלה, לאחר תיאור הגישות, אסביר מדוע בעבודה זו, אדון רק בשתיים מהן.

מובן שלשאלה משמעותית כל-כך, בעלת משקל כה-עצום, לא רק כשהעניין נוגע לאבחונה הנכון של כרונולוגיית האירועים של התקופה, אלא גם לתפקיד שמילאה ברית המועצות במלחמת העולם השנייה, בפריצתה ובאופן ההתנהלות של המלחמה הגדולה על המולדת ולאופיה המוסרי, תהיה השתלשלות אירועים מעניינת משלה בהיסטוריוגרפיה, שהדיון בה, לא יהיה חף משיפוטיות רוויית אמוציות ושהיא לא תיבחן אך ורק באופן קר ומבוקר ממרומיו של מגדל השן.

בפרק תוצגנה ארבע גישות עיקריות, כאשר שתיים מהן תהווה "עמדות קצה" מנוגדות, רדיקליות, בעלות מטרה אידאולוגיות ברורות. הן תושמטנה מן הדיון, בעוד השתיים הנוספות, הינן עמדות מתונות יותר, המייצגות עמדות מנוגדות בדיון שצמח מתוך שתי עמדות הקצה והן העמדות אשר תיכללנה בתוך הדיון. העמדות הן: עמדת הקצה המסורתנית, עמדת-הקצה הרוויזיוניסטית, העמדה המסורתנית והעמדה הרוויזיוניסטית.

יש לציין כי כאשר מדברים על "הדיון בתולדות ההיסטוריוגרפיה", הכוונה איננה רק להסכם ריבנטרופ-מולוטוב, ולמצב הדיפלומטי והגאו-פוליטי ששרר בעת חתימתו, אלא ל"תפקיד", כפי שצויין, של ברית המועצות במלחמת העולם השנייה.

למילה "תפקיד" יש בפרק חשיבות גדולה - חתימת ההסכם, האירועים של 1939-1941 וההתנהלות הסובייטית ערב מבצע "ברברוסה" הינם יחידה אורגנית אחת. כשהדיון מתמקד בקבלת ההחלטות בצמרת הסובייטית, הביטוי "יחידה אורגנית אחת" מצביע לעתים גם על המובן הממשי, וממש לא המטאפורי. בחינה כזו חיונית, כפי שנראה בהמשך, על מנת להצביע לא רק על הסיבות לחתימת ההסכם מתוך הסתכלות על האירועים שקדמו לו ועל שיקולים קצרי-טווח שהיו יכולים להתקיים ברגע חתימתו, אלא גם מתוך ההסתכלות על האירועים שהגיעו אחריו באפיון הסיבות מתוך מבט לאחור ועל התפקיד שההסכם מילא בפועל.

חשוב לציין, כי בדיון זה, השאלה וגם הזעקה, אולי הכי קשה, כואבת וכנה מבחינת העם הרוסי, הייתה ועודנה: כיצד התאפשר האסון שאירע ב-1941, בחודשים הראשונים לפלישת גרמניה הנאצית?

מובן גם, שבמקרה הזה היסטוריוגרפיה ואידיאולוגיה, או היסטוריוגרפיה ושלטון, הלכו יד ביד. בשנים שלאחר המלחמה, וכמעט לאורך כל שנות קיומה של ברית המועצות לפיתת השלטון את ההיסטוריוגרפיה הייתה חזקה. הגרסה הרשמית לאירועים של 1939-1941 טענה כי אופיה של ברית המועצות ושיקוליה היו הגנתיים ביותר, היא הופתעה לחלוטין מן הפלישה של גרמניה הנאצית, בין-היתר משום שסטלין האמין לכך שהיטלר ימלא בנאמנות את ההסכם שנחתם. במסגרת הסתכלות זו, לאחר שהדמוקרטיה המערביות סירבו להצעותיה של ברית המועצות לייסד גוש אנטי-פשיסטי ההסכם עם גרמניה נחתם מתוך שאיפות הגנתיות גרידא ונועד

לשמור על גבולותיה של ברית המועצות על ידי הרחקתם מערבה. את הגישה הזו, נוכל לכנות "מסורתנית".¹⁴¹³ זוהי לפחות עמדת הקצה של גישה זו, המונעת בחלקה הרב מאידיאולוגיה. כפי שנראה בהמשך, הגישה המסורתנית ידעה תמורות משמעותיות יותר ומשמעותיות פחות אשר במהלכן, ההיסטוריונים תפסו עמדה מתונה יותר ביחס אליה וביקורתית יותר במידת-מה, כלפי ההנהגה הסובייטית. שינוי זה נבע, בין היתר, מהתפרקות ברית המועצות והנגשת מסמכים ארכיוניים שלא היו נגישים קודם לכן.

שינויים במחקר ועמדת הקצה הרוויזיוניסטית

השינוי הגיע, אפוא, יחד עם השינויים שהחלו להתרחש בברית המועצות החל מאמצע שנות ה-80, כלומר, "הפרסטרויקה" ולבסוף, התפוררותה הסופית של המדינה. בתקופה זו נפתחו ארכיונים ומסמכים רבים, שהיו סודיים לחלוטין קודם, נכנסו למעגל המחקר. האחיזה האידיאולוגית השתחררה, וההיסטוריה של ברית המועצות הייתה כעת למושא לשיפוט. שיא התקופה, בהקשר שלנו, היה כאמור, ההכרה בנספחים הסודיים. גילוי המסמכים הוביל להיסדקות התפילה היציבה לגבי תפקידה של ברית המועצות במלחמת העולם השנייה, ולמחקר חדש של מדיניות החוץ בשנים 1939-1941.¹⁵

בקצה השני של הסקלה (ביחס לגישה המסורתנית), ניצבת הגישה הרוויזיוניסטית.

ניצניה הופיעו כאשר ב-1985 ולדימיר רזון, אשר נוהג להתפרסם תחת השם ויקטור סוברוב (על שם המצביא הרוסי מהמאה ה-18), איש מנהל המודיעין הראשי של ברית המועצות (GRU) שערך לאנגליה בשנת 1978 פרסם, תחילה בפאריס בשפה הרוסית ולאחר מכן בלונדון בתרגום לאנגלית מאמר בשם "מי תכנן לתקוף את מי ביוני 1941, היטלר או סטלין?"¹⁶ תוכן המאמר יצא לאור מן בגירסת ספר בשם "בוקע-הקרח". אלה הם המרכיבים העיקריים של תיזת סוברוב ו"בוקע-הקרח":

תיזת סוברוב מתבססת על הנחת יסוד בנוגע הנהגה הקומוניסטית, אשר אותה, נוכל לחלק לשלושה מרכיבים:

1. **מטרה:** להנהגה הקומוניסטית, משתפסה את השלטון ב-1917, הייתה שאיפה ברורה: מהפכה כלל עולמית. על זה כתבו מרקס ואנגלס, הסמל של ברית המועצות היה כדור-הארץ שאותו כיסו פטיש ומגל וההמנון (עד 1944) היה "אינטרנציונל".
2. **תנאים:** מהפכה הינה השלטת סדר חדש, בזמן קצר יחסית, השונה באופן רדיקלי מזה שקדם לו. מובן הדבר, שכאשר הסדר שלפני המהפכה איננו יציב ומתפורר, הקרקע פורייה הרבה יותר עבור המהפכנים, מהפכות מתבצעות בקלות יותר. התנאי הוא, אם כן, אי-סדר, כאוס.
3. **אמצעי:** סדר הינו מערכת יחסי כוחות. סדר יכול להשתנות בדרכים ובעוצמות שונות. הדרך שבה בדרך כלל משתנים וסדר קיים מתערער בצורה הקיצונית ביותר הינה מלחמה.

ואם נחבר את שלושת המרכיבים, נקבל הנחת יסוד אשר לפיה: **לצורך מהפכה דרוש כאוס המושג באמצעות מלחמה.**

הנחת יסוד זו, הינה הבסיס לתיזת סוברוב, ועוברת כחוט השני בעבודה זו.

¹³ Смирнов, Владислав, "Мюнхенская конференция и советско-германский пакт о ненападении в дискуссиях российских историков" **Вестник МГИМО Университета**, no. 4, (2009), 188 עמ'.

¹⁴ Михаил, Мельтюхов, **Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941**, (M: Вече, 2000), 11 עמ'.

¹⁵ שם, עמ' 13.

¹⁶ Suvorov, Viktor, "Who Was Planning to Attack Whom in June 1941, Hitler or Stalin?", **Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies**, volume 2, (1985), 50-55 עמ'.

כפי שמראה סובורוב, אזכור של מלחמה כאמצעי למהפכה מופיע בכתבי מרכס ואנגלס. ממשיכם לנין, קיווה במלחמת העולם הראשונה להפוך את המלחמה האימפריאליסטית למלחמת אזרחים בין-מעמדית ותכנן תוכנית לפיה, אם מלחמת העולם הראשונה לא תוסב למלחמת אזרחים שתניב מהפכה עולמית, אז יש לפחות, לבצע מהפכה במדינה אחת ולהפוך אותה לבסיס הכנה למלחמת עולם נוספת ולפיתוח המהפכה במדינות נוספות. כלומר, אם כתוצאה ממלחמה עולמית אחת, תבוצע מהפכה במדינה אחת, אז מהפכה נוספת תבוצע כתוצאה ממלחמה עולמית שנייה. כידוע, חלקה הראשון של התוכנית התממש כאשר הבולשביקים ביצעו את ההפיכה ברוסיה במהלך מלחמת העולם הראשונה. סובורוב מביא את דבריו של לנין מ-1916 מתוך "התוכנית המלחמתית של המהפכה הפרולטרית": "אין ברצוננו להתעלם מן האפשרות העצובה הזו, שהאנושות תחווה מלחמה אימפריאליסטית שנייה, אם מהפכה לא תצמח מן המלחמה הנוכחית..."¹⁷ הנחה זו, אליבא דסובורוב, הייתה הלכה-למעשה לתוכנית העבודה של ההנהגה הסובייטית. אולם, כיצד גורמים לכך שתוצת מלחמה? מובן שצריך לפלוש לשטחי ארצות זרות ולבצע את המהפכה, כאשר היסודות כבר מעורערים והן נמצאות במצב מלחמה, לכן, גורמים למישהו אחר להציתה. זוהי בעצם טענתו העיקרית של ויקטור סובורוב ופשר שמו של הספר.

"בוקע הקרח" משמעותו הסימבולית. ברית המועצות נזדקקה, ופעלה על-מנת להשיג את בוקע הקרח של אירופה. והיא עשתה זאת בדמות מפלגה ומנהיג צמאי מלחמה שקמו על אדמת הצד המפסיד של המלחמה הראשונה - המפלגה הנאצית והיטלר בגרמניה.

סובורוב מראה כיצד ברית המועצות פעלה בשיטתיות על מנת להביא לעלייתו של היטלר לשלטון ובד בבד, חימשה עצמה באינטנסיביות לקראת המלחמה. סובורוב כותב:

"כאשר אנחנו שוב מזכירים לרעה את הכלב, שטרף חצי אירופה, בואו לא נשכח את סטלין, שגידל את הכלב הזה ולאחר מכן שחרר אותו מן השלשלאות... סטלין הבין שמי שמנצח את המלחמה, איננו זה שנכנס אליה ראשון, אלא זה, שנכנס אליה אחרון וויתר להיטלר בלבביות על הזכות הבזויה להיות מצית המלחמה, ובעצמו המתין בסבלנות לרגע שהקפיטליסטים 'יתכתשו בינם לבין עצמם' (ביטוי של סטלין שסובורוב מצטט מנאום שנשא ב-1927 - ט.ל.)"¹⁸

פסגת המאמצים הסובייטיים להשגת מטרתם, הינה, אם כן, הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. ההסכם שנחתם ערב המלחמה אפשר להיטלר חופש פעולה באירופה ולהפנות את צבאו מערבה ואת גבו למזרח. באופן הזה, צבאות היטלר יילחמו בדמוקרטיית המערביות, אלה יתכתשו בינם לבין עצמם וברגע המתאים, כאשר הצבאות הלוחמים כבר מותשים ומשאביהם הצטמצמו משמעותית, ייכנס הצבא הסובייטי הרענן למלחמה, "יעבור על אפר אירופה" ויכבשה.

סובורוב מצהיר כי זהו מסמך האשמה כלפי הסובייטים: "אם היטלר היה אוכל-אדם, אין זו כלל וכלל סיבה לחשוב כי סטלין היה צמחוני... בעודינו חושפים את פשעי הפשיסטים, עלינו לחשוף גם את פשעי הקומוניסטים".

¹⁷ Виктор, Суворов, *Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну?*, (M., 1992), עמ' 5.

¹⁸ שם, עמ' 13.

על-אף עברו שכלל עבודה במודיעין ברית המועצות, אין לטעות - הכלי העיקרי של סובורוב הוא שימוש בציטוטים של בכירים סובייטיים וקומוניסטים, והוא כמעט שאינו מתיימר לבסס את טענותיו על גישה למקורות ארכיוניים סודיים במסגרת עבודתו:

"המקור הראשי שלי - פרסומים סובייטיים גלויים. גם זה די על-מנת להצמיד את הקומוניסטים הסובייטיים לקיר הבושה ולהושיבם על ספסל הנאשמים עם הפשיסטים הגרמנים, אם לא לפניהם. העדים הראשיים שלי: מרקס, אנגלס, לנין, טרוצקי, סטלין, כל המרשלים הסובייטיים בזמן המלחמה וגנרלים מובילים רבים אחרים... זהו בדיוק ערך מקורותיי, בכך, שהפושעים בעצמם מעידים על פשעיהם".¹⁹

סובורוב לאורכו של הספר מבסס בשיטתיות את טענתו על-סמך פרסומים סובייטיים גלויים כאמור, על פעולות ברית המועצות וכמובן מעניק להם את פרשנותו:

- ברית המועצות עזרה לשקם את גרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ונתנה למפקדים הגרמניים להתאמן בשטחה. סטלין סיפק לגרמנים ארטילריה, טנקים ומטוסים.
- ברית המועצות מנעה את האיחוד בין הסוציאלי-דמוקרטים לקומוניסטים בגרמניה ובכך סיכלה את היווצרותו של גוש אנטי-פשיסטי גדול ואפשר לנאצים לעלות לשלטון.
- ברית המועצות הוציאה לפועל שתי תכניות בנות חמש-השנים של תיעוש, החל מסוף שנות העשרים, כלומר טרם עליית היטלר לשלטון. בראשונה, סטלין מסלק את החקלאים לקולחוז ומייצא את הלחם שהם ייצרו ואת אוצרות ארצו. בתכנית זו, הוא יוצר ביסוס לתעשיית הנשק. בשנייה, הוא מייצר נשק התקפי בכמויות אדירות.
- סטלין חותם על הסכם אי התקפה עם גרמניה (הסכם "אי-התקפה"²⁰, סובורוב נוהג לכתוב במרכאות) ומחלק את פולין ואירופה עם היטלר. על כך סובורוב מהרהר:

"ב-22 ביוני גרמניה באופן בוגדני ומפתיע פלשה לברית המועצות. זוהי עובדה היסטורית, אם כי עובדה מזוהה. לפני מלחמת העולם השנייה לגרמניה לא היה גבול משותף עם ברית המועצות, כלומר, היא לא יכלה לפלוש אליה, בוודאי שלא במפתיע".

- ברית המועצות יצרה גבול משותף עם גרמניה בכך שסיפחה אליה את אזור החיץ בין שתי המדינות. הגבול המשותף השתרע על כ-570 קילומטרים וחץ בין ליטא למחוז פרוסיה המזרחית, בין אוקראינה ובלארוס המערביות לגנרלגוברנמן ובין בסרביה לרומניה הפשיסטית. סובורוב מבטל את טיעונם של מי שהוא מכנה "ההיסטוריונים הקומוניסטים"²¹, הסוברים שסטלין חיזק את בטחון ברית המועצות בכך שהרחיק את גבולותיה כ-200-300 מערבה, בטענה שבו-בזמן היטלר הרחיק את גבולותיו כ-300-400 קילומטרים מזרחה, ובכך לא התחזק בטחונה של ברית המועצות, נהפוכו, הוא הדרדר משמעותית. סובורוב מתאר כיצד החל מהיווצרותו הגבול, ברית המועצות לא עסקה בהגנה, מיקוש וביצור, כפי שכביכול הייתה אמורה לעשות, אלא ההפך, הרסה את קו האספקה ואת קו סטלין

¹⁹ שם, עמ' 8.

²⁰ שם, עמ' 35.

²¹ שם, עמ' 37.

- המבוצר. סוברוב בעצם מצייר תמונת מראה לגרמנים, שנקטו בצעדים דומים - כבשו את המדינות השכנות והרסו את קווי ההגנה שלהם כדוגמת קו זיגפריד.
- ברית המועצות, טוען סוברוב, הוליכה את הגרמנים שולל, בכך שנתנה להם לפלוש ראשונים לפולין ולהיחשב כתוקפן, מה שהביא להכרזת המלחמה של בריטניה וצרפת עליהם. סטלין עשה בדיוק את אותו הדבר, מאוחר יותר באותו החודש, אך כבר לא נחשב כתוקפן ועל ברית המועצות לא הוכרזה מלחמה. סוברוב קובע "לדעתי מוכן למלחמה, לא זה שמצהיר על כך בקול רם, אלא זה שמנצח בה, בכך שפיצל את אויביו והפגיש אותם במצחיהם" ומביא פרגמנט מעיתון ה"פרוודה" מן ה-14 במאי 1939 "הקפיטליסטים מתכתשים ביניהם ככלבים".²²
 - סוברוב מכנה את העובדה שברית המועצות נכנסה למלחמה לראשונה ב-22 ביוני 1941 תוצר של תעמולה סובייטית. בתקופה ה"טרומ" מלחמתית" ברית המועצות כבשה את כל שכנותיה ממערב, שטח שבו חיו לא פחות מ-23 מיליון איש.
 - במהלך השנים 1940-1941 ברית המועצות מעבירה בהדרגה כוחות רבים מן המזרח לגבולותיה המערביים ויוצרת שם חטיבות חדשות.
 - סוברוב טוען כי ההנהגה הסובייטית קבעה תאריך לפלישה - מבצע "גרזזה" (סופת רעמים) - ה-6 ביולי 1941.
 - סוברוב מתאר התרכזות מאסיבית של הכוחות הצבאיים של ברית המועצות סביב גבולותיה המערביים באביב 1941.
 - הגרמנים למעשה מקדימים את ברית המועצות בשבועיים ותוקפים ראשונים. הפסיביות של הכוחות הסובייטיים עם פלישת הגרמנים (כדוגמת ההוראה לא לירות במטוסי הלופטוואפה) מוסברת על-ידי כך, שברית המועצות קיוותה בכל-זאת לתקוף ולשמר את אלמנט ההפתעה.²³
 - ההסבר של סוברוב לזעקה: "איך קרה האסון של החודשים הראשונים לפלישה הגרמנית?" מוסבר בעצם לכל אורך הספר: ברית המועצות בעצמה יזמה את ההתלקחות הכלל עולמית, יצרה גבול עם גרמניה, הרסה כל דבר הקשור בהגנה, הכוחות היו מרוכזים על הגבולות וכל הצבא הסובייטי היה מכוון התקפה בעת הפלישה הגרמנית.

חשוב להדגיש, סוברוב אינו היסטוריון. זהו ספר שמבחינת הסוגה קרוב יותר לפובליציסטיקה-ההיסטורית. כתיבתו, כפי שניתן היה לשים לב מהקטעים המובאים לעיל, איננה כתיבה המאפיינת ספרות היסטורית: היא מלאת רגש, זעם, סיפורים ודוגמאות אישיות. עבודתו עם המקורות, עם אותם 'פרסומים גלויים' - הנאומים וספרי הזכרונות - הינה בעייתית למדי, הציטוטים מובאים באופן סלקטיבי ומוצאים מהקשר, לעתים באופן גס. הבעיה העיקרית: התיזה פשטנית מדי. תיאור תכנית האב הסובייטית, המותח קו ממלחמת העולם הראשונה, שמקורותיו במשנה המרקסיסטית, אל מלחמת העולם השנייה מתעלם מאינספור הנסיבות ששררו טרם המלחמה שבין היתר הרכיבו את מערכת השיקולים הסובייטית, בעיקר בכל הנוגע למדיניות החוץ. נקודת החוזק של התיזה הינה הגיונה הבריא, שהוא אולי, הצד השני של מטבע הפשטנות. סוברוב מנמק את טיעונו בכך שהוא משרטט קו פשוט והגיוני בעזרת עובדות ידועות: ברית המועצות חותמת על הסכם עם הגרמנים, היוצר גבול רחב בכך שהיא כובשת את כל המדינות השכנות מן המערב, מתבצעת העברה

²² שם, 41-42.

²³ שם, 57-58, 104-114, 208-294.

אינטנסיבית של כוחות מן המזרח לגבולות המערביים, הכוחות נותרים פסיביים עם תקיפת הגרמנים, גרמניה מתקדמת במהירות אימתנית בתוך ברית המועצות כאשר הצבא האדום נתפס לא מוכן.

מתיחת קו שכזה בין האירועים, מצליחה לתת הסבר הגיוני לשאלות בנוגע לתחילת המלחמה הגדולה על המולדת, בעוד שהסברים קודמים, היו מעט מעורפלים ולבשו אופי פסיכולוגי משהו: סטלין טמן את הראש בחול, סטלין סמך על היטלר, סטלין פחד מהיטלר וכדומה.

עם פרסום "בוקע-הקרח", מתרחש למעשה המפץ ההיסטוריוגרפי. הוא מהווה את הגורם העיקרי לייסוד העמדה הרוויזיוניסטית, שכן, הוא היה, גם אם לא הראשון אך הבהיר והנחרץ ביותר, שהציג עמדה מנוגדת לחלוטין לעמדה המסורתנית. הוא בעצם גורם ל"ויכוח-ההיסטוריונים" הרוסי בשאלת התפקיד של ברית המועצות במלחמת העולם השנייה.

ההד הגדול, נגרם, לא רק, כפי שמאמין המחבר, בשל הקו ההגיוני, המקוריות והנחרצות, אלא גם בשל העיתוי. שנות-השמונים, כפי שהוזכר, היו תקופה סוערת, בייחוד מן ההיבט ההיסטוריוגרפי ושל בחינה מחודשת של העבר.

וב-1986/87 התרחש ויכוח-ההיסטוריונים סוער נוסף, זה המערב גרמני. נושא הדיון, היה האופן שבו צריכה גרמניה להצטייר ביחס למלחמת העולם השנייה. משיק הדיון היה ההיסטוריון ארנסט נולטה, אשר בין טענותיו וטענות עמיתיו, מצויה הטענה כי התחלת מלחמת העולם השנייה על ידי גרמניה, הייתה למעשה תגובה בדמות מלחמת-מנע לאיום הקומוניסטי על שאר העולם. ספרו של סוברוב, שהתפרסם בצמוד לדיון (המאמר הראשון ב-1985, הספר לראשונה ב-1988) אומץ בלהט על ידי ההיסטוריונים הלאומנים הגרמניים, חסידי תאוריית מתקפת המנע. מה שתרם בין היתר, לפרסום לו זכה הספר.²⁴

הדיון בעקבות התיזה, לא נשאר רק בחוג האקדמי, אלא, נסק, או גלש, אם תרצו, אל הספירה הציבורית, התקשורתית והספרותית. הנה לדוגמה, קטע מתוך מכתבו של אלכסנדר סולז'ניצין לסוברוב מ-1987: "הרעיון עצמו - מרתק. ולמרות ההפתעה המוחלטת שהיווה עבור הציבור - קרוב למדי לאמת. הוצאה של ספר מסוג זה לאור - גם אם לא יכירו בו לחלוטין והוא יהפוך למושא לויכוח - תהווה דבר-מה בעל חשיבות היסטורית מרובה, ולא רק עבור ארצינו".²⁵

וסולז'ניצין צדק בהחלט - הספר בהחלט הפך למושא לויכוח, שלמעשה לא הוכרע עד ימינו ונודעה לו חשיבות עצומה ברוסיה ומחוצה לה.

ההיסטוריונים ברוסיה, וגם במערב, התפצלו באופן מיידי, על-פי יחסם לתיזת סוברוב: למתנגדים, לתומכים ולמסתייגים. הויכוח גרר פרסום של ספרים לא מעטים, הנועדו רק על-מנת להצדיק או בעיקר לשלול את טענותיו של סוברוב: מספר כרכים של קבצי מאמרים בשם "האמת של ויקטור סוברוב"²⁶, ופרסומים בשם "השקר של ויקטור סוברוב"²⁷, "איך ויקטור סוברוב בדה היסטוריה"²⁸, "מיתוס בוקע-הקרח"²⁹, "אנטיסוברוב"³⁰ ועוד.

²⁴ Gorodetsky, Gabriel, "STALIN UND HITLERS ANGRIF F AUF DIE SOWJETUNION", 646 עמ'.

²⁵ Суворов, Ледокол, 1 עמ'.

²⁶ Хмельницкий, дмитрий (עורך), **Правда Виктора Суворова-3. Восстанавливая историю Второй мировой**, М.: Яуза-Пресс, 2007.

²⁷ Андрей, Бугаев, **"День "N". Неправда Виктора Суворова"**, (Эксмо, Яуза, 2007).

²⁸ Владимир, Грызун, **Как Виктор Суворов сочинял историю**, (Олма-Пресс, 2004).

²⁹ Габриэль, Городецкий, **Миф "Ледокола": Накануне войны**. (М.: Прогресс-Академия, 1995.)

³⁰ Алексей, Исаев, **Антисуворов**, (М.: Эксмо, Яуза, 2004).

תיזת סובורוב מבטאת למעשה את עמדת הקצה של הגישה הרוויזיוניסטית, ההפוכה מזו המסורתנית, אשר בעצמה אינה חפה כלל ועיקר ממניעים אידאולוגיים מובהקים: מלבד כתב-אישום כנגד ברית המועצות, יש שיראו ב"בוקע-הקרח" גם אזהרה המופנית כלפי המערב מפניה.

ייסוד "ויכוח-ההיסטוריונים הרוסי" והגישה המסורתנית

"ויכוח-ההיסטוריונים" הרוסי, הנגרם על ידי פרסום תיזת סובורוב, הציב זרקור על אירועי השנים 1939-1941, וגרם למעשה לעניין, מחקר וגילוי של מסמכי התקופה המעידים על מדיניות החוץ הסובייטית. מסמכים אלו שימשו את ההיסטוריונים משני צדי המתרס בכדי לצייר תמונה מקיפה ואמינה שלה. בכך, נשללה בעצם התדמית הפסיבית של ברית המועצות בכל הנוגע למדיניות החוץ של שנים אלה, ששוותה לה עד כה. האסכולה המסורתנית, הדוחה כמובן את את טענות סובורוב, ידעה תמורות, כאמור, שהיו ככל הנראה בלתי נמנעות, הן בשל כמות המסמכים ששפכו אור על התקופה והן בגלל העדר הכפיפות למשטר כלשהו, בעיה שהציקה להיסטוריונים הרוסיים; יש לציין כי עם ההיסטוריונים הבולטים של אסכולה זו, נמנים בין היתר היסטוריונים מערביים, כגון: גבריאל גורודצקי (ישראל), ג'ון אריקסון (בריטניה) ודיוויד גלאנץ (ארה"ב). עלינו להבדיל בין עמדת הקצה של הגישה המסורתנית, העמדה הרשמית של ההיסטוריונים בימי המשטר הסובייטי, לבין עמדתם של היסטוריונים של הגישה המסורתנית ה"פוסט-סובייטית", שהתהוותה עם דמדומי המשטר לאור המסמכים שכאמור נכנסו למעגל המחקר, זו היוותה חלק ב"ויכוח-ההיסטוריונים" ובה נעסוק. ננסה לצייר את מאפייניה העיקריים של האסכולה ואת ראייתה של הדברים³¹:

- ראשית, בתוך רוסיה, אחת התפניות הראשונות, כבר בראיית ההיסטוריונים הרשמיים, הייתה האפשרות לדבר על טעויות סטלין, ועל רשלנות מסויימת מצדו, בכל הנוגע לצפיית האיום הגרמני ולהכנת הצבא בהתאם.³²

- בכל הנוגע למדיניות החוץ, ברית המועצות נתפשת כישות פרגמטית לחלוטין, שאיננה מונעת משאיפות אידאולוגיות או מתאבון טריטוריאלי אלא בעיקר מאינטרסים לאומיים-בטחוניים ארוכי טווח כדוגמת ביצור גבולותיה מפני פלישה עתידית ובחינה מחדש של הסדרים דיפלומטיים טריטוריאליים שהושתתו בוורסאי ומהם נעדרה. כפי שקבע ההיסטוריון טדי אולדריקס: "הדרך הדיפלומטית בה הלך סטלין לא הייתה עקבית מבחינה מוסרית או אידאולוגית. מדיניות מוסקבה, כמו זו של הדמוקרטיה, לא הייתה טהורה ונאצלה ואף לא שטנית בערמומיותה".³³

יתר על כן, מתבצעת הבדלה ברורה, בין אופי מדיניות הפנים של סטלין, לבין אופי מדיניות החוץ. היחס של ההיסטוריונים של האסכולה לאופי מדיניות-הפנים של סטלין יכול להיות שונה ולנוע בין רמות-גיבוי שונות (בשונה מן העמדה הרשמית של ההיסטוריונים הסובייטיים, שלא הטילו-דופי בכל אחד מהיבטיו של המשטר-הסובייטי כלל), אך הם ממאנים לגזור מאופיה, האכזרי יותר או האכזרי פחות, השטני יותר או השטני פחות, של מדיניות-הפנים את אופיה וכוונותיה של מדיניות-החוץ. גורודצקי כותב: "[סובורוב], בהנחתו שסטלין

³¹ *השקפותיהם של ההיסטוריונים בתוך האסכולה מגוונות ועשויות להיבדל אחת מן השנייה. עיקרי השקפותיה, כפי שמתוארות בפרק זה, צוירו בעיקר בהתאם להשקפתו של ההיסטוריון גבריאל גורודצקי, אחד מההיסטוריונים הבולטים של האסכולה ולו צחצוח החרבות מתמשך עם ויקטור סובורוב.

³² Мельтюхов, Упущенный шанс Сталина, עמ' 7.

³³ Габриэль, Городецкий, Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз. Российская политическая энциклопедия, (РОССПЭН, 2001), 21 עמ'.

היה שטן (וזו תואם את המציאות), הסיק, שאדם ערמומי תמיד יוביל מדיניות-חוץ בוגדנית, שאיננה עולה בקנה אחד עם האינטרסים הלאומיים של רוסיה".³⁴

- גורודצקי טוען כי הבולשביקים באופן מתמיד נאלצו להתמודד עם שני ערכים סותרים: הפצת בשורת המהפכה מחד והבטחת ההישרדות של המצוי בתחומם מאידך וכי השיקולים לוו בפחד מתמיד מפני התערבות מערבית ומסע צלב מערבי כנגד ברית המועצות, כפי שקרה במלחמת האזרחים. חזון המלחמה בין המדינות האימפריאליסטיות, לדעתו, התחלף בניסיון לשמור על המצוי בשטחה של ברית המועצות ובחשש מהתערבות מצד המערב. חשש זה נותר בעינו עד פרוץ המלחמה.

- שנות ה-30' מתוארות כתקופה של השבתה של המימד האידיאולוגי במדיניות החוץ הסובייטית שהתאפיינה בנסיגה מעוינות לעבר דו קיום תועלתני עם המשטרים הקפיטליסטים, מה שבא לידי ביטוי, בין-היתר, במינוי מקסים ליטווינוב, מייצג האוריינטציה המערבית, לקומיסר העממי לענייני חוץ של ברית המועצות. הקומינטרן, החל משנות ה-30', למעשה לא היווה יותר מכלי שנועד לשרת מדיניות-החוץ הפרגמטית של סטלין, ננטש ב-1941 וב-1943 פורק באופן סופי.³⁵

- טקטיקת הצבא: למעשה טקטיקת הצבא, שעוצבה עוד בימי טוכצ'בסקי, כללה התגוננות ובלימה התקפת האויב, תוך חטיפת היוזמה בשלב מוקדם של המלחמה והעברת העימות אל מחוץ לטריטוריית הבית אל השטח שלו. בשל אופי הטקטיקה, ניתן לייחס בשוגג לרוסים תכניות עוינות, אך למעשה מדובר בטקטיקה הגנתית ותו לא.

- מדיניות החוץ הסובייטית במשך שנות ה-30' הונהגה על פי עקרון הביטחון הקולקטיבי, יצירת מאזן של בריתות בין הכוחות השונים באופן שימנע תוקפנות מצד כל אחד מן הכוחות. מירב מאמצי משרד החוץ שלה היו נתונים למניעת מלחמה וליצירת גוש אנטי-פשיסטי. מאמצים אלה קיבלו ביטוי בהסכמי הסיוע ההדדי עם צרפת וצ'כוסלובקיה שנחתמו במאי 1935.

- הצבא האדום היה חלש, חלש מכדי להסתער על אירופה. טיהורי סטלין של הצמרת הפיקודית בשנים 1937-1938, ביניהם של מרשל מיכאיל טוכצ'בסקי, לא סייעו למצבו. חולשתו התגלתה, כאמור, באסון הרוסי של תחילת מבצע ברברוסה ב-1941, כאשר לא עלה בידו לעצור את הגעתו של הוורמאכט לעמקי רוסיה.³⁶

- ובכל הנוגע להסכם, בניגוד להיסטוריונים הסובייטים שנהגו לכנות את ההסכם "ניצחון הדיפלומטיה הרוסית", המסורתנים הפוסט-סובייטים מתייחסים אליו כאל אפשרות סבירה, ולפני הכל פרגמטית, שהייתה בלתי נמנעת עבור ברית המועצות. ההסכם איננו "שיתוף-פעולה אפל של שני שטנים" שדרכו הציתה רוסיה את מלחמת העולם השנייה והפכה לתוקפן בעצמה, אלא הסכם שהיה נחוץ כדי לשרת את האינטרסים הביטחוניים של רוסיה בגבולותיה.

השיקול העיקרי של רוסיה היה להגן על עצמה מפני מתקפה מכיוון מערב והשגת אזור-חיץ סביב לגבולותיה המערביים, אזור שלא עלה בידה להשיג בשנות ה-30' בדרכים דיפלומטיות.³⁷ רוסיה לדידם, נדחפה לידי הגרמנים מכוח המדיניות ה"פייסנית" של בריטניה וצרפת, שהגיעה לנקודת השיא שלה בספטמבר 1938 בהסכם מינכן, שהזמנה אליה לא נשלחה לסטלין, ובמסגרתה ויתרו הדמוקרטיים להיטלר על חבל הסודטים ובהמשך על צ'כוסלובקיה כולה. המשא-ומתן עם הדמוקרטיים המערביות נכשל, בעיקר בשל חוסר המוכנות

³⁴Городецкий, **Миф**, 15' עמ'.

³⁵Городецкий, **Роковой самообман**, 15-25' עמ'.

³⁶ שם, שם.

³⁷ Gorodetsky, "Eine Auseinandersetzung", 650' עמ'.

שלהן להצהיר על כוונותיהן הצבאיות וחוסר המוכנות של פולין לאפשר לחיילים רוסים לעבור בשטחה. החשש הרוסי היה, שמכאשר תתקוף גרמניה את פולין, היא לא תהסס להמשיך מזרחה לעבר ברית המועצות, אף בעידודן של בריטניה וצרפת וכך תמצא לפתע ברית המועצות את גרמניה על גבולותיה המערביים. מי שהתוותה למעשה את מהלך העניינים מאז ועידת מינכן הייתה גרמניה. סטלין, בדומה לבריטים, שלא תכנן פעולות תוקפניות כלל, נאלץ להיענות לתביעות הגרמניות - שלבשו כתמיד צורה של אולטימטום - לחתימה על ההסכם. הנטייה לכיוון גרמניה התחזקה משמעותית כאשר סטלין קיבל מודיעין, ימים לפני החתימה, על כך ש"היטלר נחוש לפתור את הבעיה הפולנית בכל מחיר". לאחר ההסכם, לפי גורודצקי, קיוותה רוסיה לשמור על ניטרליות "אגב כינון תנאים נוחים למו"מ עתידי על מצבה של אירופה בתום המלחמה".³⁸

- מחתימת ההסכם, חששו העיקרי של סטלין הייתה ברית אנגלית-גרמנית ומתקפה, במסגרת ברית זו, כנגד ברית המועצות. סטלין היה משוכנע כי גרמניה לא תפנה חרבה אל רוסיה, ובכך התעלם מהעדכונים התמידיים של המודיעין הסובייטי על ריכוז הכוחות הגרמניים בפולין והכנותיהם לתקיפה, לפני שתכריע את אנגליה (מה שלדעתו לא יקרה עד אמצע 1942), וכי בכל מקרה, תקיפה לא תגיע לפני אולטימטום. בנוסף לכך, שיער כי הבריטים ינסו לגייסו למלחמה, ועל-מנת להשיג זאת, ינסו לערער את יחסי גרמניה-רוסיה. את חששו מברית אנגלית-גרמנית חיזקה באופן משמעותי טיסתו של רודולף הס, סגנו של היטלר, לבריטניה ב-10 במאי 1941. לאחר דיווחים מתמשכים של המודיעין הסובייטי, בין היתר בהתבסס על דוחותיו של ריכרד זורגה, המרגל הסובייטי ביפן, מתחיל סטלין בהעברת כוחות סודית הדרגתית מן המזרח, לא לפני שביטח את גבו ממזרח בהסכם ניטרליות עם יפן. הסודיות מוסברת על ידי חוסר רצונו של סטלין ליפול, במה שהוא האמין שהוא מלכודת הפרובוקציה הבריטית. הפקודה לא לירות במטוסים הגרמנים, לטענתו של גורודצקי, מגיעה מאותו השיקול: להיזהר שברית המועצות בידיה שלה לא תתחיל את המלחמה עם גרמניה, ובכך תיפול למלכודת הבריטית.³⁹ כך, מוצע הסבר אחר לחלוטין לקטסטרופה של 1941.

העמדה הרוויזיוניסטית

אולם, ההשלכה המעניינת יותר של סובורוב על הדיון, מצוייה ביסודה של האסכולה הרוויזיוניסטית הרוסית. ב"ויכוח-ההיסטוריונים הרוסי", אל-מול הקבוצה המסורתנית, שדחתה מכל וכל את טענותיו של סובורוב, התממשה וקמה האסכולה הרוויזיוניסטית. נהוג לכנות את קבוצה זו "תומכי-סובורוב", אולם כינוי זה לא מדויק. קבוצה זו בחרה למקד את מחקרה וטענותיה, כפי שגם התמקד הדיון, בשנים 1939-1941 ומשילה מעליה (ברובה) את עניין "תכנית-האב האיזואולוגית", ואיננה רואה את מלחמת העולם השנייה ואת היוזמה שלה כחלק מפרויקט קומוניסטי. בנוסף, היא מסתייגת נחרצות מטיעונים רבים של סובורוב המעוגנים בצורה לא-מקצועית תוך טיפול קלוקל וסלקטיבי במקורות. אולם את הטענה המרכזית על הסכם ריבנטרופ-מולוטוב היא מאמצת: ברית המועצות חתמה על הסכם אי-התקפה עם גרמניה-הנאצית כדי לחכך אותה בדמוקרטיה-המערביות, וכך להשיג הגמוניה אירופית ואכן תכננה לתקוף את גרמניה ב-1941 והוקדמה על-ידיה.

השיח האידיאולוגי בדבר המניעים לפעולות אלו, הושמט כמעט לגמרי ממחקריהם של הרוויזיוניסטים, והמניעים מיוחסים בדרך-כלל לתאוה אימפריאלית או לשדרוג מעמדה של ברית המועצות כמעצמת-על,

³⁸ Городецкий, *Роковой самообман*, 15-25 עמ'.

³⁹ Gorodetsky, "Eine Auseinandersetzung", 668 עמ'.

מעמד שאותו איבדה לאחר המהפכה. כך למשל מציג את העניין אחד מההיסטוריונים הבולטים של האסכולה, מיכאיל א. מלטיוכוב:

"ו. סוברוב המניח שזו הייתה האידאולוגיה הקומוניסטית, שלה הוא מייחס את כל החטאים האפשריים, שהיוותה את הגורם המניע של מדיניות-החוץ הסובייטית. על-מנת להשתכנע בחוסר-אמינותה של טענה זו, מספיק להיזכר בדמויות מפורסמות מן ההיסטוריה העולמית, כגון: תחותמס השלישי, ... נבוכדנאצר השני, ... אלכסנדר מוקדון, יוליוס קיסר, ... קארל הגדול, ג'ינג'ס חאן, נפוליאון וכן הלאה. אף אחד מאלה, לא רק שלא היה חבר במפלגה הקומוניסטית, אלא לא הכיר אפילו קומוניסט אחד, מה שבכל זאת, לא הפריע להם, ולו במקצת, לייסד אימפריות גדולות".⁴⁰

בהמשך הוא כותב:

"בכל-הזמנים הפוליטיקה הבין-לאומית הייתה למעשה מלחמה עזה על השליטה במשאבים נתונים... המאה ה-20' לא הייתה יוצאת מן הכלל, וממש בתחילתה התגלע עימות נוסף של "המעצמות הגדולות" על חלוקה מחודשת של העולם ומשאביו. לדאבון-הלב, בין המנצחים של מלחמת העולם הראשונה לא נמצאה האימפריה-הרוסית, אשר מכוח משברים פנימיים וחיצוניים (מלחמת-אזרחים ומהפכה) חוותה משבר קשה, מה שהביא להיחלשותה ולדרדור מעמדה בזירה הבין-לאומית עד לתפקיד של מעצמה-אזורית. הבולשביקים אכן סייעו באופן פעיל לנפילת האימפריה-הרוסית, ברם עלה בידם ליצור על חורבותיה מדינה גדולה חדשה - ברית המועצות, אשר מולה עמדה הבחירה: **להסכין למעמד המעצמה האזורית, או שמא, להכנס מחדש למלחמה על החזרת המעמד של "מעצמת-על".** ההנהגה הסובייטית במוסקבה בחרה באפשרות השנייה **ועלתה באופן פעיל על הדרך למימושה** (מודגש על-ידי המחבר - ט.ל)."⁴¹

עמדה זו הופכת את טיעוני המסורתניים בבואם להפריך את הטענה כי ההסכם עם גרמניה נועד לשרת את התכניות הסובייטיות לכיבוש אירופה, בנימוק שברית המועצות נעדרה מימד אידיאולוגי בשנות ה-30', לבטלים.

היסטוריונים אלו העניקו למעשה ביסוס אקדמי מוצק לטענה שאותה אימצו, והיוו צד נוסף ב"ויכוח-ההיסטוריונים" הרוסי. אולם חסידי האסכולה המסורתנית, בחרו לרוב להתייחס ולהתעמת בפרסומיהם (ראו לעיל דוגמאות) שוב ושוב עם עמדת-הקצה מבית היוצר של ויקטור סוברוב, כמובן משום שפרסומיו זכו כאמור להד הגדול ביותר וקראו את התיגר הגדול ביותר על יסודות-ההנחה בנוגע לתפקידה של ברית המועצות במלחמת העולם השנייה, אולם גם מכוח העובדה כי את פרסומי סוברוב קל יותר לסתור בשל מגרעותיהם שהוזכרו בפרק זה: הטיפול הקלוקל והסלקטיבי במקורות, מתיחת קו ארוך ופשטני הנמתח בין שתי מלחמות-העולם והאופי הפובליציסטי המשווים לדבריו נימה קונספירטיבית. לאסכולה הרוויזיוניסטית - שכאמור אינה מתיישרת בקו אחד עם כלל טענות סוברוב, אך מאמצת את טענתו העיקרית בנוגע לכוונות הסובייטיות בין השנים 1939-1941 ומעניקה לה ביסוס מעמיק ורציני - הם מיעטו להתייחס.

⁴⁰ Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина*, 11 עמ'.

⁴¹ שם, שם.

הערות אחרונות ל"ויכוח-ההיסטוריונים"

קשה לקבוע באופן נחרץ ומוחלט כי ב"ויכוח-ההיסטוריונים" לקחו חלק אך ורק שתי האסכולות שהוצגו בפרק זה, וכי הוא בא לידי מימוש אך ורק באופן שהוצגו שתי אסכולות אלה. שכן, לכל אסכולה, קיימות תת-אסכולות, אשר עלולות להציג טיעונים שונים ובאופן מעט שונה מן הזרם המרכזי באסכולה או מתת-אסכולות אחרות, ויכול אף להיווצר מצב שבו היסטוריונים המשתייכים יחדיו לאחת מן האסכולות שהוצגו בפרק זה, לא יסכימו בינם לבין עצמם על אפיוזדות מסוימות. כמו-כן, ראוי לציין כי "עמדות-הקצה", אשר כינויין בשם זה מהווה חלק ממאמץ דידקטי, והושמטו מן הדיון אשר נוביל במהלך עבודה זו משום שהתבררו כשגויות ברובן בין-היתר מכוח "ויכוח-ההיסטוריונים" עצמו והמסמכים שנחקרו במהלכו, אולם הן עדיין נטלו חלק פעיל ב"ויכוח-ההיסטוריונים" הרוסי. הניסיון בפרק זה היה למפות את הטעונונים העיקריים של כל אסכולה, אשר מבדילים אותה מן האחרות, ומשותפים לרוב לכל ההיסטוריונים המזוהים עם אסכולה זו.

"ויכוח-ההיסטוריונים" הרוסי, אשר עוסק כאמור במדיניות החוץ-הסובייטית בשנים 1939-1941, ומנסה לדלות מן הפעילות הסובייטית בשנים אלו את הממצאים בכדי להסביר את שני האירועים המרכזיים שסביבם הוא נסוב: חתימת הסכם ריבנטרופ-מולוטוב עם גרמניה הנאצית ותכניות התקיפה המיוחסות לקיץ 1941, ובעיקר לצייר ביניהם קו אחיד, הביא בשל-כך, לחשיפת ממצאים ארכיוניים נוספים מן התקופה, הכנסת מסמכים חדשים למעגל המחקר ולהסבת תשומת-לב מחקרית רבה אליהם.

הפונקציה החשובה, אם-כן, שממלא סבורוב, הגם שהושמט מן הדיון שלנו, הינה פונקציה של מייסד דיון - "ויכוח-ההיסטוריונים הרוסי". הוא איננו הגורם היחיד - האפשרות לעיין במסמכים מתוך ארכיונים שעד סוף שנות ה-80' היו חסויים הודות לשינויים הפוליטיים שאחזו ברוסיה, מהווה גם היא גורם בלתי-מבוטל. אולם סבורוב והתיזה שלו יצרו מפץ, והיוו התחלה של זרם בתוך המפץ הזה. ההישג הגדול של הדיון הזה, הגם שלא הוכרע באופן סופי, היה הזרקור הגדול שהוצב כמוזכר על הפעילות הסובייטית בשנים 1939-1941, העניין שהוא עורר בה, הרחבת החקר עליה, שכללה ממצאים ארכיוניים רבים וביטול מיתוס הפסיביות הסובייטית בשנים אלה, שעד היווצרות הדיון היה מקובל במידה רבה. בנוסף, התיזה שלו הייתה התיזה הרוויזיוניסטית הראשונה, שלא הייתה מבוססת מספיק, אך הכילה כנראה גרעין הגיוני וסביר עד מאוד, שאפשר אחר-כך להיסטוריונים מסויימים להעמיקו ולבססו.

באמצעות התיזה שלו, והתגובות שהיא עוררה מכל עבר, הוא סלל, זרע ויצר את המגרש שעליו שיחקו מאוחר יותר ההיסטוריונים השונים. המהלכים אשר התבצעו במגרש הלז, הם אלה המהווים את מושא העיסוק בעבודה זו. במהלך העבודה נעשה ניסיון להבין, למיין, לבחון ולהעמיד את המהלכים הללו, אלה מול אלה. השיעור אותו אנו למדים מסבורוב, הינו ש"זכות-צעקה" שנעשה בה שימוש מושכל, הינה כזו שהצעקה הנצעקת בשמה היא צעקה מחרישת-אזניים בעצמתה ובבוטותה, אשר בהיותה כזאת, בעצם מסיבה את תשומת-הלב ומפנה את המקום לדברים מתקבלים על הדעת בתכנם וברהיטותם.

ההסכם בפוליטיקה העכשווית

היסטוריה, נרטיב, או יותר נכון - עיצובם, מהווה את אחד מן הכלים במאבק גאופוליטי וכלכלי. לא שתמיד יש בו די בכדי להכריע את המאבק, אולם הוא בהחלט משליך על הצטיירות דמותם, וצדקת-דרכם של

צדדי-המאבק, בכך שהוא מצייר את מהלכיהם תחת פרספקטיבה כוללנית יותר. ולכן, המאבק על ההיסטוריה והנרטיב נלווים בדרך-כלל לזה הגאופוליטי-כלכלי. העניין לא שונה איפוא בעימות הפדרציה הרוסית אל מול המערב.

מדינות הלאום במזרח-אירופה אשר עברו סובייטיזציה במסגרת נספחיו הסודיים של ההסכם ולאחר המלחמה עד להתפרקות הגוש המזרחי וברית המועצות היוו רפובליקות סובייטיות והצטרפו לאיחוד האירופי בתחילת שנות ה-2000: ליטא, לטביה, אסטוניה ופולין (חלק מן הגוש המזרחי של ברית ורשה בלבד), ראו את עצמן קורבנות ישירים של ברית המועצות, ככאלה שהיו אנוסות לעבור סובייטיזציה אכזרית כתוצאה מחלוקתה האכזרית של אירופה בקרמלין בידי שני רודנים, והוחזקו עד התפרקות הגוש המזרחי. פולין רואה את עצמה כמי שקיבלה "גרזן בגב" מן הצבא האדום, לאחר שזה פלש אליה, בזמן שהיא מתגוננת מפניו של הוורמאכט.

האירוע הבולט הראשון, בו הוזכר ההסכם על נספחיו הסודיים בהקשר פוליטי, אירע בעת הפגנה בליטא, לטביה ואסטוניה ב-23 באוגוסט 1989, שהיו אז רפובליקות סובייטיות. בהפגנה, הם יצרו שרשרת אנושית שחיברה את וילנה, ריגה וטאלין, ודרשו להפוך למדינות עצמאיות. התאריך כמובן אינו מקרי, ובא להזכיר את סובייטיזציה שעברו המדינות הבלטיות אחרי חתימת ההסכם, ולהראות שהמדיניות הסובייטית כלפי המדינות הבלטיות והחזקתן בהרכב ברית המועצות, הינן בגדר של עיוות מוסרי. ברית המועצות הודתה בקיומם של הנספחים, גינתה אותם, וכינתה אותם לא כשירים מבחינה חוקית כ-4 חודשים אחר-כך.

הגישה המערבית, אם כן, רואה בהסכם, לפני הכל, שפל מוסרי, ועסקת-שטנים שנחתמה בין שני רודנים שחלקו בסודיות את שלל היבשת בינם לבין עצמם. גישה כזאת, התאפשרה במידה לא מועטה, בזכות העיסוק באופיו של המשטר הטוטליטרי במסגרת ההגות הפוליטית בשנים שלאחר המלחמה, אשר ניסה לחשוף את שורשיו ולהגדיר את טבעו של המשטר הטוטליטרי באשר הוא. בולטות בתחום הלז הן עבודותיהם של חנה ארנדט - "יסודות הטוטליטריות" (1951)⁴² וכארל יואכים פרידריך - "דיקטטורים טוטליטריים ואוטקרטיה" (1956)⁴³. כך השתלבו הפוליטיקה והמוסר בחקר ההיסטוריה של ההסכם ותוצאותיו. כאשר בוחנים את המדיניות הסובייטית מנקודת-המבט של גישה הגותית-פוליטית זו, המשווה בין המשטר הסובייטי לזה הנאצי, תיגזרנה פעולותיה בהכרח מ"טבעה הטוטליטרי" של המדיניות ולא מן מהנסיבות והאינטרסים הביטחוניים, הדיפלומטיים והכלכליים אשר נכחו באותו הזמן, דהיינו, מן המאחד ולא מן המייחד, מה שמוביל לשלילת האפשרות להצדיק כל החלטה באשר היא אשר נבעה מן הצמרת הסובייטית. נוגעת לפנים או לחוץ - הדין שווה.

ההסלמה העיקרית ביחסיהם של הפדרציה הרוסית והמערב התרחשה לאחר סיפוח חצי-האי קרים בידי הפדרציה הרוסית שהביאה להטלת סנקציות עליה בידי המערב. אירועי קרים לוו בהקשחת משטר פוטין, הגבלת העיתונות החופשית, מעצרים של מפגינים כנגד השלטון ורצח של מנהיג האופוזיציה דאז בוריס נמצוב ז"ל. הקשחת המשטר, לוותה בטיפוח נרטיב היסטורי שאינו מגנה ומכה על חטא העבר הסובייטי, אלא מחזיק כלפיו ביחס חיובי ומתגאה ברובו.

⁴² Hannah, Arendt, **The Origins Of Totalitarianism**, (New York, Harcourt, Brace and Co, 1951)

⁴³ Carl Joachim, Friedrich, and Zbigniew Kazimierz, Brzezinski, **Totalitarian Dictatorship and Autocracy**, (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1956)

הסלמה זו, הובילה גם לעימות היסטורי חזיתי, בין-היתר על תולדות מלחמת העולם השנייה. ההתנגחות באה היטב לידי ביטוי בסתיו 2019, בעת ציון 80 שנה לפרוץ מלחמת העולם השנייה ולהסכם ריבנטרופ-מולוטוב. ב-17.9.19 מנסח האיחוד-האירופי "רזולוציה ליום השנה ה-80 לפרוץ מלחמת העולם השנייה ולחשיבות הזכרון האירופי למען עתיד אירופה".⁴⁴ הסעיף הראשון של הרזולוציה, אשר מובאת "בהתייחסות להצרת ורשה מן ה-23 באוגוסט 2011 לציון יום הזכרון האירופי לזכר קורבנות המשטרים הטוטליטריים ולהצהרתן המשותפת של אסטוניה, לטביה, ליטא, פולין ורומניה לציון 80 שנים מחתימת הסכם ריבנטרופ-מולוטוב", מציין את חתימתו של הסכם אי-התקיפה בין שני המשטרים הטוטליטריים, את נספחיו הסודיים ואת העובדה כי "סלל את הדרך לפרוץ-מלחמת העולם-השנייה". הרזולוציה גינתה את סיפוח מדינות מזרח-אירופה והמלחמה התוקפנית מול פינלנד. ברזולוציה מצוין כי "השלכות ההסכם בין שני הדיקטטורים האכזריים של ההיסטוריה המודרנית מדגימות את החשיבות של אירועים היסטוריים עבור הפוליטיקה העכשווית". הרזולוציה מגנה גם את דמוקרטיה מערב על שרצון הוא לפייס את המשטרים הטוטליטריים, סלל את הדרך להסכם ריבנטרופ-מולוטוב שבתורו הוביל למלחמת העולם השנייה. הרזולוציה טוענת כי "למרות שפשעי המשטר הנאצי הואמדו באמצעות משפטי נירנברג, עדיין קיים צורך בהול להעלות את המודעות ולבצע הערכות מוסריות וחוקיות של פשעי הדיקטטורות הסובייטיות". סעיפיה האחרונים של הרזולוציה מוקדשים לפוליטיקה העכשווית, ומפנים אצבע מאשימה כלפי מדיניות הזיכרון של הפדרציה הרוסית. הסעיף הראשון מבין אלה, קורא לאוקראינה, מולדובה וגיאורגיה להפוך לחברות מלאות באיחוד. הסעיף הבא מצהיר כי האיחוד-האירופי "מודאג עמוקות מניסיונותיה של ההנהגה הרוסית העכשווית לעוות את העובדות ההיסטוריות ולטיח את הפשעים אשר בוצעו בידי המשטר הטוטליטרי הסובייטי ומחשיבה אותם כרכיב מסוכן של מלחמת המידע המנוהלת כנגד אירופה הדמוקרטית". הסעיף הבא מצוין כי

"אין ביכולתם של הפשעים שבוצעו בידי המשטר הטוטליטרי של ברית המועצות להיות מתורצים או מנוקים מחמת התרומה שלה להבסת המשטר הנאצי. [האיחוד האירופי] מדגיש כי אימוץ חקיקה אשר תעניש כל אחד אשר ינתח את אירועי מלחמת העולם השנייה מזווית חדשה בידי הפדרציה הרוסית, איננה מתקבלת".

בנוסף, האיחוד מגנה את האדרתם של חיילי הצבא-האדום, אשר כבשו את המדינות הבלטיות וחלקים מרומניה ופולין, במרחב הציבורי בדמות פסלים וכדומה, "אשר סוללת את הדרך לעיוות העובדות ההיסטוריות לגבי גורמיה, מהלכה, והשלכותיה של מלחמת העולם השנייה". הרזולוציה מסתיימת בהנחיה להעבירה, בין-היתר, לדומה הרוסית.

תגובתה של הפדרציה הרוסית הגיעה שלושה חודשים מאוחר יותר, כאשר לא אחר מאשר נשיא הפדרציה הרוסית ולדימיר ו. פוטין גינה את רזולוציית האיחוד-האירופי, בנוכחות מנהיגי מדינות המרחב הפוסט-סובייטי, אותם אסף סביב שולחן עגול. פוטין הציג מסמכים שונים אשר שלה לפי "בקשה מיוחדת" בכדי להצדיק את טענותיו.

טענות דומות העלה על הכתב, לכבוד התאריך הגדול השני, זה המציין את סיום המלחמה, במאמר בשם "השיעורים האמיתיים של יום השנה ה-75 של מלחמת העולם השנייה", שפרסם ב-18.6.20 בכתב העת

RC-B9-0097/2019⁴⁴

האמריקאי השמרני "The National Interest"⁴⁵ גם פוטין במאמרו, לא נמנע מלערבב בין המוסרי להיסטורי. אך אם נפנה את תשומת-הלב להיסטורי גרידא, נוכל לראות בו כמעט מניפסט של הגישה המסורתנית. במאמרו, פוטין מצביע על העובדה כי הסכם אי-התקפה עם גרמניה הנאצית היה למעשה האחרון בשורה של הסכמים שנחתמו עם הגרמנים, אחרי שהמערב הספיק להפקיר את חבל הסודטים בידי היטלר בחלק מהסכם מינכן וטוען כי הפייסנות של דמוקרטיה המערב, היא-היא שסללה את הדרך למלחמה. בנוסף, הוא מאשים הדמוקרטיה המערבית בכך שנטשו את בת-בריתן צ'כוסלובקיה "לדמם למוות", ועשו דבר דומה ב"מלחמה המזויפת" כשהפרו את ערבותיהן לפולין כשמאנו להכנס לעימות של ממש עם הגרמנים ונכנסו לשטח הגרמני עשרות קילומטרים בלבד. בנוסף, פוטין מציג את פולין כשותפה לדבר עבירה, זאת לאור העובדה כי זממה לקבל נתח מצ'כוסלובקיה לאחר שתיכבש בידי הגרמנים ומציג שני מסמכים שמבססים זאת: דיווחו של ליפסקי, שגריר פולין בגרמניה (אותו כינה בדצמבר 2019: "חלאה, חזיר אנטישמי... שהתעמר בעם-היהודי והבטיח לו (להיטלר) להציב לכבודו פסל בורשה", התבטאות אשר זכתה לתהודה רבה ולגיבוש בידי הרב-הראשי לפולין, אשר כינה את האשמת פוטין "חסרת-אחריות", שכן הסתמכה על "משפט אחד שהוצא מהקשרו") לשר-החוץ הפולני יוזף בק: "במקרה של עימות בין צ'כוסלובקיה לפולין בנוגע לאינטרסים שלנו בצ'שין, הרייך יעמוד לצד פולין" ואת תודתו של יוזף בק לפון-מולטקה, השגריר הגרמני בורשה, בעת שיחתם: גישתו של הפיהרר והקנצלר זכתה להערכה מלאה על-ידי הממשלה והציבור (הפולניים)". לדברי פוטין, בעוד ממשלות המערב הנהיגו בעקביות מדיניות פייסנית כלפי גרמניה הנאצית, שסללה לבסוף את הדרך לתחילתה של המלחמה, ברית המועצות יצאה מגדרה על-מנת להבטיח, באמצעות מדיניות הביטחון הקולקטיבי, ציר אנטי-פשיסטי, ומשנתקלה בסירוב מצד המערב הפייסני ופולין אשר שיתפה פעולה עם הנאצים, לא נותרה עבודה ברירה נוספת אלא לחסכים להצעה הגרמנית לחתום על הסכם אי-התקפה על-מנת להבטיח את בטחונה. הרחקת הגבולות מערבה, לדבריו, הייתה חיונית משלא יכלה ברית המועצות לבטוח בשכנותיה לאור פעולותיהן.

לגבי הנספחים הסודיים, ציין פוטין כי אין לדעת האם גם למדינות אחרות היו אי-אלו נספחים סודיים בהסכמיהן עם גרמניה וכי החומרים מהמשא-ומתן הגרמני-בריטי טרם הפכו לציבוריים. לזאת, הוא הוסיף קריאה לכל המדינות לקחת חלק בהפיכת הארכיונים שלהן לציבוריים. פוטין גינה את פשעי הסטליניזם, אך הציגם בתור "צדו השני של מטבע" - אכזריותה של מדיניות-הפנים היא יתרון כאשר מדובר במדיניות-חוץ:

"אנו זוכרים את פשעים שבוצעו בידי המשטר כנגד עמו שלו ואת זוועות הרפרסיות ההמוניות. במילים אחרות, קיימים דברים רבים שבעבורם ניתן לגנות את המנהיגים הסובייטיים, אולם הבנה מועטה של איומים חיצוניים, אינה אחת מהם. הם ראו כמה ניסיונות נעשו בכדי להשאיר את ברית המועצות לבדה במערכה אל מול גרמניה הנאצית ובנות-בריתה. בזכרם איום ממשי זה, הם חתרו להרווחת זמן יקר, שהיה נחוץ על-מנת לחזק את ביצורי המדינה".

יתרה מכך, בינואר האחרון (2021), הורה הנשיא פוטין לדומה הרוסית להכין הצעת-חוק, אשר תאסור השוואה פומבית של מטרותיהן תפקידיהן של רוסיה-הסובייטית וגרמניה הנאצית במלחמת העולם השנייה.

⁴⁵Putin, Vladimir, "The Real Lessons Of The 75th Anniversary of World-War-II"
<https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>

ראש המועצה הנשיאותית הרוסית לתרבות, יילנה ימפולסקיה, בעת ישיבה של הוועדה באוקטובר האחרון, הציעה לאסור ספרים המבצעים השוואות מסוג זה. ספרים אלה זוכים, לדבריה, לאהדה רבה בקרב הדור הצעיר ואמרה כי "אם למול"ים שלנו חסרים השכל, הבושה וההיגעות על-מנת לשלול פסקאות שכאלה, עלינו לסייע להם בחוק... אנו מחזיקים בזכות המוסרית להקשות את החוק, כאשר הדבר נוגע בביזוי הזיכרון ההיסטורי שלנו".

יתר-על-כן, אם נפנה את מבטנו אל עבר השתייכותם הפוליטית של ההיסטוריונים השונים, ניווכח לדעת כי רוב ההיסטוריונים המחזיקים בעמדה הרוויזיוניסטית (למעט יוצאים מן הכלל) כדוגמת מארק סולונין, בוריס סוקולוב וויקטור סוברוב הינם ממבקרי משטר פוטין ברוסיה ומזוהים עם האופוזיציה הליברלית. אנדריי זובוב, היסטוריון נוסף המזוהה עם העמדה הרוויזיוניסטית, פוטר מהמכון הממלכתי ליחסים בין-לאומיים של מוסקבה בו לימד, לאחר שהשווה בין סיפוח חצי-האי קרים לאנשלוס.

מנגד, קשה למצוא היסטוריונים מסורתניים ברוסיה אשר מבקרים את שלטונו של פוטין. כפי שהוצג לעיל, הויכוח ההיסטורי בנוגע לשאלתינו, ולתפקיד ברית המועצות במלחמת העולם השנייה בכלל רחוק מיישוב. עם זאת, נראה כי על-אף שפוטין מפנה את תשומת-הלב לארכיונים במערב, עיני ההיסטוריונים נשואות אל ארכיוניה של מוסקבה - ארכיוני משרד החוץ, משרד-ההגנה, המטכ"ל ודומיהם. הסבירות הינה גבוהה לכך שהמחקר אינו יודע את כל שביכולתו לדעת, וכי בארכיונים הרוסיים בלומים חומרים אשר עשויים לשנות, או לכל הפחות לחדד נחרצות את פני התמונה. והעיניים ממוקדות בציפייה דרוכה, באותם המסמכים, אם ישנם, שעשויים לשפוך יותר אור על שני פרקי-הזמן שעיצבו את התמונה יותר מכל: קיץ 1939 ואביב 1941.

פרק ב' - מדיניות-חוץ - 1922-1938

מרפאלו לביטחון קולקטיבי

בפרק זה, תוצג סקירה של מדיניות-החוץ החוץ הסובייטית בין מלחמות-העולם, בתקופה שבין 1922-1938: עקרונותיה המנחים, יחסה לגרמניה והביטחון הקולקטיבי.

אם כן, יכולה לעלות התהייה: "מדוע ישנו בכלל צורך, לעסוק במדיניות-החוץ והיחסים בין המדינות בשנות ה-20' וה-30', בעבודה שעוסקת בהסכם אי-ההתקפה שנחתם בין ברית המועצות לגרמניה-הנאצית, רק בקיץ 1939"? כאשר דנים בהסכם אי-ההתקפה, בדרך-כלל, הוא נבחן במסגרת התקופה שבין השנים 1939-1941, דהיינו, פרק הזמן שבין ערב-המלחמה למבצע "ברברוסה". תחת הכותרת "הרקע-להסכם", מתכוונים בדרך-כלל לתקופה שלאחר ועידת מינכן, להשלכותיה של הוועידה ולמשבר הפוליטי של 1939. אולם, סקירה שכזאת עלולה להציג תמונה חלקית בלבד ולהוביל לעתים למסקנות שגויות. בעיות וסוגיות מסוימות שעמדו במרכז המשא-ומתן הסובייטי עם גרמניה מחד ועם הדמוקרטיה המערבית מאידך, למשל הבחירה עצמה שצרכה הייתה ברית המועצות לבצע בין גרמניה לדמוקרטיה, הניסיון הפולני לתמרן בין שתי הדיקטטורות שנמצאו לצידה, או סוגיית המעבר של חיילי הצבא האדום במדינות ריבוניות שגבלו עם ברית המועצות לצורך התמודדות עם תוקפנות פשיסטית אפשרית, לא הופיעו באביב 1939 אלא היו נוכחות מעליית הנאצים לשלטון, ובאופן חלקי, אף לפני-כן.

החשיבות שבסקירת פרק-הזמן שבין 1922-1938, נובעת מהתגבשותן של שתי ישויות חדשות לאחר מלחמת העולם הראשונה: ברית המועצות ומערכת היחסים בין-לאומיים שהשתתה על-ידי הסכמי ורסאי. מדיניות החוץ של הישות המדינית - ברית המועצות, פעלה במסגרת מערכת היחסים הבין-לאומיים ומטרותיה נקבעו ביחס למערכת זו.

ההיסטוריון מיכאיל מלטיוכוב, הבוחן את הפעילות הסובייטית תחת הפריזמה של יציבותה של מערכת היחסים הבין-לאומיים הקיימת, מסביר: "מערכת וושינגטון-ורסאי הציגה צורה מסוימת של ארגון פוליטי של היחסים לאחר המלחמה של 1914-1918, וחוזקה על-ידי הסכמים ואמנות בשנים 1919-1922". המערכת, כפי שקורה בדרך-כלל, הושתתה על מאזן הכוחות, היחסים בין עצמות ההשפעה בעולם של המדינות המהוות ממנה חלק "בראש ובראשונה מעצמות-העל, המהוות למעשה את הגורמים היסודיים המכוננים את המערכת. גם למדינות קטנות ובינוניות נודעה השפעה על מאזן הכוחות הכללי במערכת היחסים הבין-לאומיים, אולם בעיקר ברמה האזורית".⁴⁶ יציבות המערכת נשמרת כאשר מאזן הכוחות תואם את מאזן האינטרסים העיקריים של מעצמות-העל.

"היחסים ההדדיים בין המדינות בתוך מערכת היחסים הבין-לאומיים, נקבעים קודם-כל על-ידי יחסן למאזן-הכוחות הקיים. יש השואפות לחיזוקו, אחרות - לשינויו ואחרות - להריסתו. בהתאם לכך, מדינות מכוננות את יחסיהן אחת עם השנייה כבעלות ברית, שותפות או אויבות. מדינות השואפות בחיזוק היציבות של המערכת, מכוננות - מדינות מיצבות. הן הערבות לשימור מערכת היחסים הבין-לאומיים, ולהסתגלותה למציאויות ההיסטוריות החדשות.⁴⁷ אולם, מכוח התפתחותן הפנימית של מדינות, האינטרסים של מדינה או של מספר מדינות מתחילים לצאת ממסגרת מאזן הכוחות שהתהווה וכתוצאה מכך, מופרת יציבות המערכת.

⁴⁶ עמ' 34-35, Мельтюхов, Упущенный шанс Сталина.

⁴⁷ שם, שם.

במקרה והניסיון לשנות את המערכת ולהשיג קונצנזוס חדש לא יעלה יפה, המערכת מתמוטטת. המעבר ממערכת אחת לאחרת, בדרך-כלל, מלווה במלחמות.⁴⁸

במובן הזה ניתן להגיד כי מלחמת העולם השנייה הייתה "תופעה בקנה-מידה תואם בתקופת חילופי המערכות של היחסים הבין-לאומיים" ושימשה כמלחמת המעבר, ממערכת היחסים הבין-לאומיים של וושינגטון-ורסאי, שבה שימשו אנגליה וצרפת כמעצמות המובילות, למערכת היחסים הבין-לאומיים של יאלטה-פוטסדאם, שבה את מקום המעצמות המובילות תפסו ברית המועצות וארה"ב.⁴⁹ ניתן לראות את מערכת-היחסים הבין-לאומיים, כמעין "שלד" שעליו התמורות ההיסטוריות השונות, בוודאי בכל הנוגע למדיניות-חוץ, קורמות עור וגידים.

בתום מלחמת העולם הראשונה ומלחמת האזרחים, ברית המועצות, הישות המדינית החדשה בשטח רוסיה, מצאה את עצמה במעמד של מעצמה-אזורית. היא לא נמצאה בצד המנצחים במלחמה, ובמסגרת הסכם ברסט-ליטובסק, עליו חתמה עם מדינות-הציר במרס 1918, איבדה את ארבע מדינות הים-הבלטי, פולין, חלקים נרחבים מבלארוס ואוקראינה ואת חבל-הארץ בסרביה. היא איבדה את העמדות שהושגו בידי האימפריה הרוסית בזירה הבין-לאומית ומצאה את עצמה מחוץ להסדר-השלום של ורסאי כישות שאין מתחשבים בה. ברמת ההשפעה שלה בעולם, היא נזרקה כ-200 שנה אחורה.⁵⁰

מכאן, הפכה ברית המועצות, לצד גרמניה, לאויבת של מערכת וושינגטון-ורסאי ולבעלת שאיפה ברורה לרוויזיה שלה. מן הטעם הזה, ראתה את אנגליה וצרפת כאויבותיה העיקריות. החלוקה הברורה למפסידים ולמנצחים בורסאי, גרמה להיווצרותם של 3 גושים באירופה: אנגליה וצרפת - גרמניה - ברית המועצות.⁵¹ על בסיס הרוויזיה והיחס למערכת ורסאי, קמה השותפות הסובייטית-גרמנית. תחילתה של השותפות בהסכם שנחתם בעיר האיטלקית רפאלו, ב-16 באפריל 1922. ההסכם כלל כינון יחסים דיפלומטיים, התכחשות לתביעות וחובות קודמים, והבטחה לקשרים כלכליים נרחבים. "רפאלו", או הביטוי "מסורת רפאלו" נהפכו מאז לביטויים נרדפים לציון שיתוף-פעולה גרמני-סובייטי, ול"שותפות-גורל בין המדינות (Schicksalsgemeinschaft)" כפי שכינה זאת שר-החוץ הראשון של רפובליקת ויימאר, ולאחר מכן, שגרירה בברית המועצות - אולריך פון ברוקדורף רנצאו.⁵²

למן חתימת ההסכם, החל שיתוף-פעולה צבאי חשאי בין הצבא האדום לרייכסווהר (הצבא של רפובליקת ויימאר. אף על פי ששיתוף הפעולה הצבאי בין גרמניה לברית המועצות לא הוסדר בהסכם רפאלו עצמו, הוא הוסדר ביותר מ-15 הסכמים סודיים), אשר סייע לאחרון לעקוף את המגבלות הצבאיות שהוטלו עליו במסגרת חוזה ורסאי. שיתוף הפעולה הצבאי כלל הקמת מתקן צבאי לאימוני טנקים גרמניים על-יד קאזאן, טנקים גרמניים שהובאו לברית המועצות לבדיקה, מטוסים, שטסו דרך קניגסברג ותרגלו הפצצות, אימון של טייסים גרמניים בליפצק, ובין 1922-1927, התעשייה הסובייטית הכינה בהזמנת הרייכסווהר טנקים ורכבים, ואפילו

⁴⁸ Клейменова, Сидоров, **Версальско-Вашингтонская система международных отношений: проблемы становления и развития.** (М., 1995) בתוך Мельтюхов, **Упущенный шанс Сталина,** עמ' 38

⁴⁹ Мельтюхов, **Упущенный шанс Сталина,** עמ' 12

⁵⁰ שם, עמ' 38

⁵¹ שם, עמ' 39

⁵² Debo, K. Debo, "G.V Chicherin: A Historical Perspective", **Soviet Foreign Policy 1917-1991 A Retrospective,** עמ' 26, 1994, תל-אביב, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב.

נבחנה אפשרות של ניסוי משותף של 2 גזים רעילים. הערכת השווי של ההזמנות הגרמנים ב-1931 עמד על כ-900 מיליון מארק. מן הצד השני, מפקדים סובייטים התמחו באקדמיות צבאיות בגרמניה.⁵³ זהו ביטוי מובהק של עוינות כלפי מערכת-ורסאי, שכן, ההנהגה הסובייטית הבינה בוודאי כי גרמניה תנצל ביום מן הימים את הכוח הצבאי שהוענק לה בשטח ברית המועצות, כדי לערער את מערכת היחסים הבין-לאומיים הקיימת.

"האינטימיות" ביחסים הסובייטיים-גרמניים התערערה קמעה, כאשר גרמניה חתמה ב-1925 על הסכם לוקרנו, לצד בריטניה, בלגיה, צרפת ואיטליה ובמסגרתו הכירה בגבולותיה החדשים במערב שנקבעו בחוזה ורסאי וחתמה למעשה על הסכם אי-התקפה עם בלגיה וצרפת. בנוסף, הצטרפה לחבר הלאומים, ההתגלמות הממוסדת של הסטטוס-קוו.⁵⁴

על כן, מיהרה ברית המועצות לחתום על הסכם ניטרליות ב-1926, שנחתם בברלין על-ידי השגריר הסובייטי קרסטינסקי ושר-החוץ הגרמני גוסטב שטרזמן. ההסכם כלל המשך של התבססות היחסים הידידותיים של רפאלו ואי-הצטרפות לברית אשר תוקפת או מובילה חרם כלכלי כנגד אחד מהצדדים. ההסכם הוחל על חמש השנים הבאות וחודש ב-1931. ההסכמים היוו מעין משקל-נגדי אל מול המדינות במחנה הבריטי-צרפתי. עד לעליית הנאצים לשלטון, הייתה גרמניה בת-הברית הפוליטית והכלכלית הגדולה ביותר של ברית המועצות באירופה. למשל, היבוא מגרמניה עלה מ-353 מיליון מארק ל-625 מיליון מארק בשנים 1929-1932.⁵⁵ המשימה שעמדה בפני ההנהגה הסובייטית לאחר מלחמת-האזרחים הייתה ייצוב הכלכלה והנורמליזציה של החיים במדינה. סירובו של המערב להשקיע בברית המועצות מבלי שתשלם את חובותיה הקדם-מהפכניים הוביל אותה ליישום של כלכלה אוטרקית - כלכלה אשר איננה מקיימת סחר-חוץ ומספקת את צרכיה בכוחות עצמה. הניסיון לייצוב הכלכלה והמשטר, מצא ביטוי במדיניות הנא"פ ("המדיניות הכלכלית החדשה" - "נובוייה אקונומיצ'סקאיה פוליטיקה") שהונהגה החל מ-1921 - כלכלה עם התערבות פחותה יותר, אשר נתנה אפשרות לחקלאים לסחור במסגרת של ביקוש והיצע בשוק-חופשי.

הנא"פ אכן תרם לייצוב הכלכלה בשנים שלאחר מלחמת-האזרחים, אולם בכל-זאת, נאלצה ברית המועצות להתמודד עם מספר משברים כלכליים במהלך שנות ה-20. "הבהלה המלחמתית" בשנת 1927, דהיינו, תחושת המלחמה הקרבה עם אנגליה, פולין ואולי עם גוש אנטי-סובייטי שלם של מדינות אירופיות בקרב הציבור הסובייטי והנהגתו - חשפה כי חלק גדול מן האוכלוסייה איננו תומך בשלטון הקיים, חידדה את הגירעון והביאה לקטיעה באספקת התבואה. הפיגור הכלכלי של רוסיה הקדם-מהפכנית החמיר במהלך שנות ה-20. מכאן, השתכנעה ההנהגה הסובייטית כי התעשייה הצבאית הקיימת איננה מאפשרת הובלה של מבצעים צבאיים בקנה-מידה גדול וכי ברית המועצות איננה מוכנה למלחמה, אשר לדעת ההנהגה הייתה בלתי נמנעת. אם היה ברצונה של ההנהגה הסובייטית להגביר את השפעתה בעולם, מה שדרש כמובן מוכנות לעימות צבאי. במקומה של הסכנה למעמד של מעצמה-אזורית ופיגור צבאי וכלכלי, היה עליה להוביל "קפיצה" כלכלית - תכניות תיעוש ומיליטריזציה. ההנהגה בחרה לעשות זאת דרך הישענות על האמצעים הקיימים בתוך המדינה ולהבטיח בכך הצטרפות מספקת של אמצעים כלכליים, אשר ישמשו להתחדשות התיעוש. על-כן, ב-1928 בוטלה מדיניות הנא"פ והונהג התיעוש בדמות תוכנית החומש הראשונה עד 1932. התיעוש והמיליטריזציה דרש את הגברתה של התפוקה החקלאית על חשבון איכות החיים בכפרים, מה שהוביל

⁵³ Hochman, Jiri, *The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934-1938*, (Ithaca, N.Y. and London: Cornell University Press, 1984), 18 עמ'.

⁵⁴ שם, עמ' 16.

⁵⁵ Лев Александрович, Безыменский, *Гитлер и Сталин перед схваткой*, (M.: Вече, 2000), 24 עמ'.

לקולקטיביזציה בשנת 1929. את השפל הגדול ניצלה ברית המועצות לצורך רכישת טכנולוגיה מן המערב. העזרה בדמות הטכנולוגיה והטכניקה המערביות, בנוסף לכוח העבודה הזול של האוכלוסייה הסובייטית, אפשרו להניח את הבסיס לתעשייה כבדה מודרנית. בין 1933-1937, במהלך תכנית החומש השנייה צמח ייצור התעשייה הצבאית כמעט פי שלושה, בעוד ששאר התעשייה צמחה רק ב-120%. בין השנים 1928-1940 ברית המועצות הפכה למעצמת-על צבאית וכלכלית. היא השיגה רמה גבוהה של אוטרכיה כלכלית, שאפשרה הן לייצב את משטר סטלין והבירוקרטיה המפלגתית והן להנהיג הכנה מוגברת לעימות צבאי עתידי.⁵⁶

הדיפלומטיה הסובייטית, לכל-הפחות בנקודת-המוצא התיאורטית שלה, הייתה יוצאת-דופן. הייתה זו דיפלומטיה אשר ניהלה משא-ומתן עם מי שהיו, מנקודת-המבט שלה, ממשלות אויבות וגזלניות (מלבד מונגוליה וטנ-טובה), המנצלות את המעמד-הפועל, ועל ברית המועצות, מעוז הפרולטריון שאינו יודע גבולות גיאוגרפיים, מוטלת החובה ביום מן הימים לתפוס את מקומותיהן.⁵⁷ אולם, במדיניות החוץ הסובייטית, מלידתה, שרר מתח-פנימי בין עקרון ייצוא המהפכה הבולשביקית למדינות נוספות, לבין שימור המצוי בשטחה והפחד מהתערבות אנטי-בולשביקית מחודשת מצד המערב, כפי שהיה במלחמת האזרחים.⁵⁸

את שיווי-המשקל בין שתי המטרות, מצאה במידת-מה בתיאוריית "המהפכה-המתמדת" מבית היוצר של לב טרוצקי, אשר גרסה כי המהפכה בתוך רוסיה איננה מובטחת, עד אשר תבוצענה מהפכות מוצלחות נוספות במדינות מתועשות במערב, אשר תתמוכנה ברוסיה טכנית וכלכלית ותסרנה את איום ההתערבות העוינת.⁵⁹ משנכשלו ניסיונות ההפיכה במערב (לדוגמה, בגרמניה ב-1921 וב-1923), מצאה את עצמה ברית המועצות במציאות של כיתור קפיטליסטי מה שהביא את החשש מפני ההתערבות לתפוס את המקום הגבוה בסולם העדיפויות. מכאן, נאלצה ברית המועצות לפרוץ את הבידוד הבין-לאומי שנכפה עליה ב-1917 ולהגיע למודוס-ויוונדי ודו-קיום תועלני עם המערב. ניסיון אשר עלה יפה. בשנים 1924-1925 עם רבות משכנותיה הצליחה ליצור מודוס-ויוונדי, קיבלה הכרה דה-יורה ממדינות רבות, בהן איטליה, אנגליה וצרפת וכוננה יחסים דיפלומטיים עם 13 מדינות.^{60 61}

ב-1926, תיאורית "המהפכה המתמדת" של טרוצקי הוחלפה לבסוף ב"סוציאליזם במדינה אחת" של סטלין, אשר סברה, כי את מירב האמצעים יש להשקיע, קודם-כל, בבניין המהפכה מפנים. תהליך הנסיגה לטובת הדו-קיום עם המערב, כונה על-ידי לנין "פרדישקה" (peredishka - מרווח נשימה, הפסקה לצורך התנשפות), או "דו-קיום בשלום".

הכינוי - 'הפסקה', מעיד על אופיה הזמני של המדיניות, שאמורה להימשך עד אשר ברית המועצות עצמאית מבחינה צבאית וכלכלית ומוכנה ל"עימות האימפריאליסטי הבלתי-נמנע" הבא.⁶² את ה"פרדישקה" והנא"פ, ניתן לראות כתהליכים מקבילים - התפשרות זמנית על עקרונות אידיאולוגיים לצורך הבטחת קיומה הבסיסי של המדינה ונורמליזציית החיים בה - האחד במדיניות-החוץ, והשני במדיניות-הפנים.

⁵⁶ Мельтюхов, **Упущенный шанс Сталина**, 24 עמ'

⁵⁷ Hochman, 177 עמ'

⁵⁸ Gorodetsky, Gabriel, "The Formulation Of Soviet Foreign Policy: Ideology And Realpolitik", **Soviet Foreign Policy 1917-1991 A Retrospective**, בעריכת גבריאל גורודצקי, תל-אביב, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, 1994, עמ' 30

⁵⁹ שם, שם.

⁶⁰ שם, עמ' 33

⁶¹ קרשו, יאן, **הכרעות גורליות**, (תל-אביב, עם-עובד, 2009), עמ' 271.

⁶² Hochman, 177 עמ'

מציאות הכיתור הקפיטליסטי, הביאה להתגבשותו של כלל-הברזל במדיניות-החוץ הסובייטית: עקרון ה"הפרד-ומשול": חבירה למדינה או לגוש אחד באירופה, כנגד הגוש האחר, בכדי למנוע את התהוותו של גוש אירופאי אנטי-סובייטי מאוחד. על ברית המועצות היה לבצע תערוך בין המעצמות הקפיטליסטיות האירופיות על-מנת להנציח את פיצולן.⁶³

מדיניות-החוץ, לא סתה מעקרון זה במהלך כל התקופה הבין-מלחמתית: עד עליית הנאצים לשלטון, הייתה לבת-בריתה של גרמניה מתוקף הסכם רפאלו מ-1922, משנחסמה בפניה, בעל-כורחה, האופציה הגרמנית ב-1933, הצטרפה לחבר הלאומים אחרי כשנה וחצי וחתמה על הסכמי הסיוע-ההדדי עם צרפת וצ'כוסלובקיה ב-1935, כשהאופציה הגרמנית שוב נפתחה בפניה באביב 1939, זה נגמר בהסכמי אי-התקפה ו"חברות וגבולות" באוגוסט וספטמבר של אותה השנה.

כאשר מדברים על שנות ה-30' בהקשר של מדיניות-החוץ הסובייטית, הביטוי "ביטחון-קולקטיבי" מתנוסס כותרת מעל הדיון. ביטחון קולקטיבי, הוא מדיניות המוסכמת בין גוש של מדינות במטרה למנוע תוקפנות ולשמור על השלום. במידה ומדינה תנקוט בצעדים תוקפניים, היא תיתקל בתגובה של גוש המדינות המשתפות פעולה. על כן, מדובר במדיניות מרתיעה. מקסים מקסימוביץ' ליטווינוב - אשר נעשה לשר-החוץ ב-1930 וכיהן בתפקיד כמעט כעשור, עד להחלפתו במולוטוב במאי 1939 - הוא שם נרדף למדיניות הביטחון הקולקטיבי. ליטווינוב היהודי, הנשוי לבריטית, שהחזיק תמונה של רוזוולט בשולחן העבודה שלו, שישן עם אקדח מתחת לכרית והיה משחק ברידג' בלבוש מלא עם משפחתו עד הבוקר מן החשש להילקח בפיג'מה,⁶⁴ אך שרד את גלי הטיהורים, הפרגמטיסט, הדיפלומט המקצועי, היה זה שנשא את דגל האוריינטציה הפרו-מערבית בקומיסריאט העממי לענייני-חוץ. הוא זכור כמי שהוביל את קו הביטחון הקולקטיבי ושיתוף הפעולה עם דמוקרטיית המערב במדיניות ברית המועצות ובזכות נאומיו האנטי-תוקפניים, שוחר-השלום וחוצבי-הלהבות מעל בימת חבר הלאומים בז'נבה. ה"שיא" של מדיניותו נחשבות הכניסה לחבר הלאומים בספטמבר 1934 והחתימה על הסכמי הסיוע-ההדדי עם צרפת וצ'כוסלובקיה במאי 1935.

האופוזיציה לליטווינוב בקרב ההנהגה הגיעה מצדם של ז'דאנוב ומולוטוב. האחרון, היה מעין אנטי-זה לליטווינוב: עוד נשמתר בו מן הרומנטיקה המהפכנית, הוא היה נאמן לפרולטרואט, רחוק מן הפרגמטיזם והדיפלומטיה המקצועית ואפילו גס-רוח.⁶⁵ האופוזיציה במפלגה הביטה בחשדנות לעבר הבריתות עם המערב ולעבר "הנחת כל הביצים בסל קפיטליסטי אחד".⁶⁶ מולוטוב לא היה רחוק מהשקפת המנשביקים כי: "האופוזיציה צמחה על בסיס חוסר שביעות רצון ממדיניות-החוץ של המפלגה... זה אפילו לא נמצא במסגרת האינטרסים ההגנתיים של ברית המועצות, ללכת כה רחוק כפי שהרשויות הסובייטיות כבר הלכו... הרשויות הסובייטיות הופכות מגורם מהפכני למען המעמד-הפועל במדינות אירופה לשומרות הסדר והשלום".⁶⁷ בהתכנסות הסובייטים השביעית ב-1935, הוא העלה את הצורך ליחסים טובים עם ברלין.⁶⁸ בריאיון לז'אק שטנה מ-"Le Temps", אמר כי:

⁶³ Uldricks, Teddy J, "Soviet Security Policy in the 1930s", **Soviet Foreign Policy 1917-1991 A Retrospective**, 73, עמ' 1994, עמ' 73, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, בעריכת גבריאל גורודצקי, תל-אביב,

⁶⁴ Haslam, Jonathan, "Litvinov, Stalin and the Road Not Taken", **Soviet Foreign Policy 1917-1991 A Retrospective**, 55, עמ' 1994, עמ' 55, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, בעריכת גבריאל גורודצקי, תל-אביב,

⁶⁵ שם, עמ' 57.

⁶⁶ Jonathan Haslam, "Soviet-German Relations and the Origins of the Second World War: The Jury Is Still Out", *The Journal of Modern History*, Vol. 69, No. 4 (December 1997), pp 789

⁶⁷ שם, שם. הצוטט הוא דיווח שהתפרסם בכתב העת המנשיביקי "סוציאליסטיצ'יסקייה איזבסטייה", ערב ההתכנסות ה-17 של המפלגה הבולשביקית, ומופיע במאמר המצוטט לעיל.

⁶⁸ שם, עמ' 788.

"בקרב פלג מסויים של העם הסובייטי, קיימת נטייה לאמץ גישה עוינת למדי כלפי אלה שכרגע שולטים בגרמניה. במיוחד לאור ההתגעשויות הנשנות של המנהיגים הגרמניים כנגד ברית המועצות. אולם המגמה העיקרית במדיניות-החוץ הסובייטית, מחשיבה את שיפור היחסים עם גרמניה בגדר האפשרי".⁶⁹

האיבה בין ה"קו-הליטווינובי" לאופוזיציה של מולוטוב, התבטאה גם בתיעוב בין-אישי: מולוטוב, התנגד לכל הצעה שהעלה ליטווינוב וליטווינוב היה נוהג לצעוק לעברו של מולוטוב: "דוראק" (Durak - שוטה, טמבל) דרך שפורפרת השח-הרחוק.⁷⁰

אנקטודה משקפת השאיר לנו אנדריי גרומיקו, כשסיפר על כך שבעודו נוהג במכונית שבה ישבו ליטווינוב, אז השגריר בווינגטון, ומולוטוב, בזמן ביקורו של האחרון בארה"ב ב-1942, התווכח הזוג ביצריות ובמרירות על האם הביטחון הקולקטיבי יכול היה להצליח, והאם החתימה על הסכם אי-ההתקפה עם גרמניה, אכן הייתה הפעולה הנכונה.⁷¹

מן הפעולות הראשונות הבולטות של ליטווינוב בקומיסריאט החוץ, היו הבטחת גבולותיה המערביים של ברית המועצות, עם עור ההתפשטות היפנית ב-1931 בפלישתה לחבל מנצ'וריה, באמצעות הסכמי אי-התקפה עם אסטוניה, פינלנד, לטביה, ליטא (איתה הוארך הסכם קיים), עליהם חתמה בין ינואר למאי 1932. מאוחר יותר, ביולי ובנובמבר של אותה השנה, חתמה על הסכמי אי-התקפה עם פולין וצרפת בהתאמה.⁷² להסכמים עם פולין (מדינה חדשה, תוצר הסדרי ורסאי, שקמה על חשבון שטח הקיסרות הגרמנית והאימפריה הרוסית) וצרפת, הייתה כמובן השלכה אפשרית על היחסים בין ברית המועצות לגרמניה, שאז כזכור, עוד הכירו ב"שותפות-הגורל" ביניהן. את ההשלכה, ניסתה ההנהגה הסובייטית לצמצם ככל הניתן. היבטיו השונים של ההסכם עם פולין נידונו בקביעות עם הרברט פון דירקסן השגריר הגרמני במוסקבה, וליטווינוב ביקר בברלין את שר-החוץ החוץ הגרמני קונסטנטין פון נויארט, והבטיח כי הנאמנות הסובייטית לגרמניה תשאר בעינה.⁷³ היטלר קיבל לידי גרמניה אשר הצליחה במידת-מה להיפטר מחלק ניכר של ההשלכות הקשות של מלחמת העולם הראשונה: הושג מתווה שילומים נוח, הכוחות הכובשים הוצאו מחבל הריין ובמסגרת הוועידה לפירוז בדצמבר 1932 נתקבלה ההכרה בזכותה השווה של גרמניה לפתח כוחות צבאיים על ידי בריטניה, צרפת, איטליה וארה"ב.⁷⁴ אותם וויתורים, הובילו בין היתר, לדאגה מצד צרפת ולנטייתו לעבר ברית המועצות.⁷⁵ השלטון החדש בגרמניה המשיך בהצלחה את הקו הרבנשיסטי תוך שהוסיף לו איום צבאי ונקט ב"מדיניות העובדה המוגמרת" בכדי להובילו.⁷⁶

במעבר בין שנות ה-20 לשנות ה-30, ניתן גם לראות מעבר בין תקופות המאופיינות באופן שונה מן ההיבט הכלכלי. שנות ה-20 הייתה תקופה של יציבות כלכלית שנשמרה בכדי לתחזק את הסטטוס-קוו הפוסט-מלחמתי. אולם המשבר הכלכלי של 1929-1933, הוביל להתפצלותה של הכלכלה העולמית האחידה

⁶⁹ שם, עמ' 787

⁷⁰ שם, עמ' 788. העדות על ה"דוראק", מגיעה מריאיון שערך כותב המאמר ההיסטוריון ג'ונתן הסלאם, עם בתו של ליטווינוב - טטיאנה.

⁷¹ שם, עמ' 787.

⁷² Hochman, 34, עמ'

⁷³ שם, שם.

⁷⁴ Мельтюхов, **Упущенный шанс Сталина**, 69, עמ'

⁷⁵ שם, שם.

⁷⁶ שם, עמ' 75.

לשווקים מקומיים, מה שהוביל לעלייה חדה בתחרות בין מעצמות-העל.⁷⁷ בשנות ה-30' החל תהליך מובהק של חלוקה מחדש של התפקידים הכלכליים של מעצמות-העל: ארצות-הברית ואנגליה המשיכו במאבק על המקום הראשון בהיררכיה הכלכלית. גרמניה הפכה למעצמה השלישית בגודלה ואילו חשיבותה של צרפת ירדה.⁷⁸ התפרקות הכלכלה העולמית לשווקים מקומיים, חידדה את התחרות בין המעצמות הגדולות וסייעה לחידוד מרוץ-החימוש שבאותו זמן נבחן כאמצעי להזנקת הכלכלה.⁷⁹

בדומה לברית המועצות, גרמניה הנהיגה בשנות ה-30' תיעוש אינטנסיבי של כלכלתה, תוך מיקוד בתעשייה צבאית. מבלי שהייתה להן אפשרות למאבק כלכלי בזירה העולמית, הארצות הללו יצרו מערכת תעשייה צבאית בהכנתן למלחמה, מה ששיקף את חולשתן הכלכלית והכריח אותן להציב במקום הראשון הכנה לתקופת-מלחמה, כאשר המלחמה נבחנת כתנאי נחוץ לשינוי מעמדן ביחסים-הבין-לאומיים.⁸⁰

עליית הנאצים לשלטון בינואר 1933, מבחינת השלטונות במוסקבה, לא הייתה אמורה להוות אות לסיום היחסים החמים בין שתי המדינות. הקומינטרן ראה את הפשיזם בתור מזרז התהליך המהפכני בגרמניה, וקיווה כי המשבר הכלכלי יעשה במהרה למהפכני. תקוות אשר נמוגו בשלב די מוקדם, עקב פנייתם של רבים ממעמד הפועלים לעבר הנציונל-סוציאליזם, והתייצבות השלטון ההיטלריסטי בגרמניה.⁸¹ בקרמלין, שררה אז בעיקר אי-וודאות, ותקווה כי התעמולה האנטי-סובייטית, לא תחצה את גבולות התעמולה וכי רדיפתה של המפלגה הקומוניסטית בגרמניה, לא תשליך על המישור הבין-לאומי של היחסים. העיתונות הסתפקה בדיווח קר של העובדות ונמנעה מהשתלחות בשלטון החדש בגרמניה. בקרמלין "המתינו בקוצר-רוח לנאומי הרשמי הראשון של הדיקטטור החדש", נזכר שגריר גרמניה בברית המועצות דאז, הרברט פון דירקסן.⁸²

החודשים הראשונים לאחר עלייתם של הנאצים לשלטון התאפיינו בנקיטה ביד קשה כלפי הקומוניסטים בגרמניה מחד, ומתינות כלפי הקומוניסטים במוסקבה מאידך. נאומי הראשון של היטלר היה די מתון. ואחריו, ב-8 במאי, הגיעה הרטיפיקציה והארכתו של הסכם הניטרליות עם מוסקבה מ-1926.⁸³

באמצע חודש מאי, שורה של מפקדים גרמניים רמי-דרג, ביקרה במוסקבה בהזמנת המטכ"ל הסובייטי. שר-ההגנה וורושילוב הדגיש בנאום הקבלה את רצון הצבא-האדום לשמר את הקשרים הקודמים עם הרייכסווהר. בערך באותו הזמן קרא סטלין את "מיין קאמפף".⁸⁴ יש לציין, במאמר מוסגר, כי הרייכסווהר שימש כצבא גרמניה גם לאחר עלייתו של היטלר לשלטון ורק במרס 1935 נוסד הוורמאכט במקומו.⁸⁵

גרמניה, כך היה נראה, מפנה את הגב למוסקבה. אחד הביטויים היותר גדולים לכך, הייתה הצהרתו של אלפרד הוגנבורג, נציג המשלחת הגרמנית בוועידה הכלכלית הבין-לאומית בלונדון, אשר הכריז על "אוקראינה הגדולה", כעל מושא ההתפשטות הגרמנית במזרח אירופה ועל הצורך להשיג מרחב מחייה, "לבנסראום".⁸⁶

⁷⁷ שם, עמ' 77

⁷⁸ שם, עמ' 84

⁷⁹ שם, עמ' 87

⁸⁰ שם, עמ' 90

⁸¹ Александр Моисеевич, Некрич, 1941, 22 июня, (Памятники исторической мысли, 1995), עמ' 19.

⁸² Hochman, 23 עמ'.

⁸³ שם, שם.

⁸⁴ Некрич, 25 עמ'.

⁸⁵ שם, עמ' 30

⁸⁶ שם, עמ' 41.

באוגוסט, מולוטוב, שהיה אז יו"ר מועצת הקומיסרים העממיים, יידע את השגריר במוסקבה, הרברט פון דירקסן כי: "יחסינו העתידיים עם גרמניה יהיו... תלויים לחלוטין בעמדה שגרמניה תאמץ ביחס לברית-המועצות".⁸⁷

אחד מניסיונות ההתקרבות היותר מרתקים נעשה ב-16 באוגוסט על ידי א. ינוקידזה, אז, מזכיר הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות ובמשך שנים רבות, מקורבו של סטלין, כאשר שוחח עם השגריר דירקסן, בנוכחות יועץ השגרירות והנספח הצבאי פון טברדובסקי ושני סגניו של ליטווינוב - קרסטינסקי וקארחאן.⁸⁸ ינוקידזה אמר, כי ההנהגה הסובייטית לוקחת בחשבון את התפתחות האירועים בגרמניה ואת העובדה כי משתפסה השלטון, התפצלו האלמנטים "התעמולניים" וה"מדיניים-פוליטיים" במפלגה הנאצית. ינוקידזה הדגיש כי קיימים אינטרסים משותפים רבים, בכל הקשור לרוויזיה של הסכם-ורסאי במזרח-אירופה. הוא הביע תקווה, כי בקרוב יתגבש הקו ה"מדיני-הפוליטי" בגרמניה, ושההנהגה הגרמנית תשיג חופש-פעולה בשדה מדיניות-החוץ. בחופש כזה, לפי ינוקידזה, ההנהגה הסובייטית "מחזיקה כבר שנים רבות".⁸⁹ ינוקידזה המשיך ואמר כי בגרמניה, בדומה ל ברית המועצות: ישנם אנשים ששמים את המטרות הפוליטיות-מפלגתיות בראש מעייניהם. את האנשים האלה, צריך להחזיק בפחד ובצניעות אופי חשיבה מדיני-פוליטי", והוסיף כי: "להפיכה הנציונל-סוציאליסטית עשויות להיות השלכות חיוביות עבור היחסים הגרמנו-סובייטיים".⁹⁰

דבריו של ינוקידזה מרתקים, משום שהם למעשה מקבילים את השלטון הטוטליטרי במוסקבה לשלטון הטוטליטרי בברלין. גם ההנהגה הבולשביקית, כנובע מדבריו של ינוקידזה, כשנטלה לידיה את השלטון, עברה את השלב ה"תעמולני", ועם התייצבותה, נתנה קדימות לקו ה"מדיני-הפוליטי" במדיניות-החוץ שלה, כתוצאה מאינטרסים שונים, בעיקר בטחוניים, הגיעה ל"מודוס-ויונדי" עם המעצמות הקפיטליסטיות העוינות שסביבה ועברה למעין "דו-קיום תועלתני", כאשר ראתה שקיימת הצטלבות אינטרסים. את איחוליו להתרחשותו של תהליך דומה בקרב הדיקטטורה הטרייה בגרמניה, שיביא בסופו של דבר להתקרבות לברית המועצות, ביטא ינוקידזה בשיחתו עם נציגי השגרירות הגרמנית.

ב-24 באוקטובר פון טברדובסקי מדווח לברלין על הצעתו של "חבר" סובייטי, יועצו של סטלין לענייני גרמניה קארל ראדק, לארגן פגישה של השגריר הגרמני היוצא פון דירקסן עם מולוטוב, למטרת הבהרת מצבם של היחסים הגרמנו-סובייטיים, מעין 'יחסינו לאן'.⁹¹

לבסוף, משהחליטה גרמניה לדבוק בקו אנטי-בולשביקי ולא השיבה בחיוב לגישושים הסובייטיים להמשיך את שיתוף הפעולה באין מפריע, במוסקבה החליטו לקטוע את שיתוף הפעולה הצבאי על אדמת רוסיה וסגרו שורה של מתקנים צבאיים משותפים, בכלל זה המתקן לאימון ובדיקת טנקים על נהר הקמה בקרבת קאזאן ומתקן חיל-האוויר בליפצק.⁹² קשה לראות בכך צעד תקיף ועוין כלפי השלטון החדש בגרמניה, אלא מדובר בצעד בעל איכות אזהרתית ברובה. מכל מקום, זהו הצעד המינימלי, יהיה זה רק מבחינה ביטחונית, לנקוט בו כלפי ישות ששמה לעצמה למטרה את ה"דראנג נאך אוסטן" (התפשטות מזרחה על חשבון שטחי ברית המועצות).

⁸⁷ Haslam, "Soviet-German", 787 עמ'

⁸⁸ Хернич, 43 עמ'.

⁸⁹ שם, עמ' 46

⁹⁰ שם, שם

⁹¹ שם, שם

⁹² Hochman, 27 עמ'

חודש לאחר מכן, מרשל ברית המועצות מיכאיל טוכצ'בסקי אומר לנספח הצבאי הגרמני במוסקבה קולונל טברדובסקי: "אל נא תשכח, ידידי, שזוהי המדיניות, רק המדיניות שלכם, שמפרידה בינינו, לא הסנטימנטים - הסנטימנטים הידידותיים ביותר שיש לנו כלפי הרייכסוהר".⁹³ והבהיר כי לעולם לא יישכח כיצד היה הרייכסוהר מורו של הצבא האדום בתקופה הקשה. וכי "מדיניות רפאלו נותרת אהודה ביותר בברית המועצות".⁹⁴

אולם, הניסיון להותיר את שיתוף הפעולה הקדם-היטלרי על כנו, לא היה, מן הסתם, הפעילות היחידה של קומיסריאט החוץ הסובייטי. היה צורך, לדאוג לקו מקביל ליתר ביטחון. על כן, ביולי 1933, ליטווינוב בדרכו לבקר את שר החוץ הגרמני פון נויארט בנקודה השברירית שבה נמצאו אז היחסים בין שתי המדינות, עוצר בפריז, מצהיר על היעדרם של ניגודים כלשהם באינטרסים הפוליטיים והכלכליים בין ברית המועצות לצרפת (הייתה זו הפרזה מסוימת מצדו של ליטווינוב נוכח פעילותו של הקומינטרן באסיה ובמערב-אירופה) ומזמין את ראש-הממשלה לשעבר אדואר אריו ואת שר האוויריה פייר קוט למוסקבה.⁹⁵ נוכח העובדה כי הפגישה בפריז היוותה עצירה של ליטווינוב בדרך לברלין וכי במוסקבה עוד קיוו להתממשותו של הקו ה"מדיני-פוליטי" במדיניות-החוץ הגרמנית, סביר להניח כי ההצהרה וההזמנה שנעשו על ידי ליטווינוב היו, בשלב זה, יותר אמצעי לחץ על ברלין מאשר ניסיון אמיתי להתקרבות. ובכלל, זו דוגמה לאסטרטגיית "שני הקלפים", בה נהגה לנקוט ברית המועצות כלפי ברלין. ההנהגה הסובייטית דאגה להראות כי באמתחתה מצוי קלף של שותפות (מאוחר יותר, כאשר העוינות הגרמנית כלפי ברית המועצות הפכה סופית ומוגמרת, ניתן לכנותו "קלף של פיוס"), אך גם, קלף של התקרבות למערב והשבת עוינות.

בזמן ביקורו של השר פייר קוט ב-10 בספטמבר הוא מקבל הצעה להסכם סודי בעל-פה, אשר במסגרתו כל ממשלה תעדיכן את חברתה, לגבי עמדותיה הנוגעות לאינטרסים בשאלות בין-לאומיות ובנוגע להסכמים עליהם היא מתכוונת לחתום עם צד שלישי. הסובייטים הדגישו כי כבר יש להם הסכם דומה בכתב עם גרמניה. קוט, לאחר מכן, ממליץ לשר-החוץ הצרפתי פול בונקור חלופת משלחת צבאיות וחתימה על הסכם סיוע-הדדי עם מוסקבה.⁹⁶ ב-15 בספטמבר אלפאנד, השגריר הצרפתי במוסקבה, הונחה ליידע את ליטווינוב לגבי העמדה הצרפתית ביחס לדרכים ולאמצעים בהם יושג הסכם צרפתי-סובייטי.⁹⁷

ברית המועצות אז, לצד ניסיונות הפיוס, חששה מהאיום הגרמני. את חששותיו שיתף ליטווינוב עם אלפאנד. הוא העריך כי גרמניה תפתח במלחמה בעוד כשנתיים, כשתתקוף את פולין המדינות הבלטיות, אוקראינה ואלזס-לורן.⁹⁸ בספטמבר שגריר ארה"ב במוסקבה וויליאם בוליט מדווח כי מוסקבה מעריכה כי התקפה יפנית תבוא באביב, ועל כן היא "חייבת לאבטח את גבולותיה המערביים בכל דרך".⁹⁹ בנוסף, כמוכן, גורם נוסף ומשמעותי שהגביר את חששותיה של ברית המועצות היה הסכם ארבעת-הכוחות (בריטניה, צרפת, גרמניה, איטליה), אשר נחתם ביולי. שילוב כוחות שכזה, הוא חלום הבלהות, ממנו מוסקבה הייתה מתעוררת קצרת-נשימה וספוגת זיעה בלילות שימורים, ובכדי למנוע הסכמים נוספים, בייחוד על מצע אנטי-סובייטי, השקיע קומיסריאט החוץ את מירב מאמציו.

⁹³ דיווחו של השגריר רודולף נדולני מה - 9 בינואר 1934, בתוך Hochman, עמ' 25.

⁹⁴ עמ' 48, Нерпич.

⁹⁵ עמ' 38, Hochman.

⁹⁶ שם, עמ' 39.

⁹⁷ שם, עמ' 41.

⁹⁸ שם, עמ' 40.

⁹⁹ שם, שם.

בקרבת ההנהגה הצרפתית, כמובן, גברה שביעות-הרצון נוכח ההרעה המתמשכת ביחסים הגרמנו-סובייטיים.¹⁰⁰ מדיניות רפאלו, סברו בצרפת, עלולה להיות קטלנית.^{101*}

האפשרות לברית סובייטית-צרפתית כלשהי הועלתה לראשונה בשיחתו של שר-החוץ הצרפתי פול בונקור עם דובגלבסקי, השגריר הסובייטי בפריז ב-19 באוקטובר.¹⁰² הפעם השנייה אירעה בפריז ב-31 באוקטובר בעת עצירתו של ליטווינוב, אשר ביקש להתייעץ עם מוסקבה, לפני שהמשיך לוויינגטון.¹⁰³

פרט מעניין וחשוב, שיכול להוות אינדיקציה למצבם של היחסים הגרמנו-סובייטיים או למצער לתוחלת אשר טופחה במוסקבה לשיפור ביחסים אלה, הוא הסודיות עליה התעקשו הנציגים הסובייטיים בבואם להתדיין עם הצרפתים. דובגלבסקי התעקש על סודיות בשיחות שניהל באוקטובר עם שר החוץ בונקור ועם הדיפלומט, לימים, חתן פרס נובל לספרות, אלקסי לז'ה.¹⁰⁴ "אסור לדבר להתגלות... סודיות חשובה לנו מאוד". הפציר דובגלבסקי, כפי שמתואר בזכרונותיו של בונקור.¹⁰⁵ גם את העובדה שההסכם שהוצע לפייר קוט במוסקבה ב-10 בספטמבר אמור היה להיות בעל-פה וסודי, ניתן לראות כחלק מאותו הניסיון לשמור על פרופיל נמוך בכל הנוגע להתקרבות לצרפת. בתחילת נובמבר, דובגלבסקי מבשר על הסכמתה של מוסקבה למשא-ומתן ניסיוני וסודי לגמרי.¹⁰⁶ המשא-ומתן אכן יצא לפועל ונמשך בחודשים נובמבר ודצמבר בפריז. בצרפת התעקשו על הצטרפות של ברית המועצות לחבר הלאומים.

הבעיה של העדר גבול משותף בין ברית המועצות לגרמניה, שכמובן יקשה על האפשרות של הראשונה לסייע במקרה של תוקפנות מצד האחרונה, הועלה על-ידי הצרפתים בשלב מוקדם של המשא-ומתן, הם הסיקו כי מיקומה הגיאוגרפי של פולין, יערב אותה בהכרח בעימות סובייטי-גרמני, אם יתרחש. לכן, ברית סובייטית-פולנית נחוצה גם היא, לדעת הצרפתים.¹⁰⁷

במקביל למשא-ומתן עם הצרפתים, המאמצים הסובייטיים להחייאת השותפות עם הגרמנים, לא נפסקו: ב-24 באוקטובר פון טברדובסקי מדווח לברלין על הצעתו של "חבר" סובייטי, יועצו של סטלין לענייני גרמניה קארל ראדק, לארגן פגישה של השגריר הגרמני היוצא פון דירקסן עם מולוטוב, למטרת ביאור מצבם של היחסים הגרמנו-סובייטיים, מעין 'יחסינו לאן'.¹⁰⁸

ב-4 בדצמבר ליטווינוב מבקר ברומא. בפגישתו עם מוסוליני הוא מציין: "אנו מייחלים ליחסים מצוינים ביותר בינינו לבין הגרמנים". אולם, ברית המועצות, לדבריו של ליטווינוב, חוששת מברית גרמנית-צרפתית, ומנסה למנוע אחת כזו בכך שהיא בעצמה תתקרב לצרפת.¹⁰⁹ ליטווינוב מבקש ממוסוליני להשתמש בהשפעה שיש לו על היטלר בכדי לפתור את הבעיה ובעיקר על-מנת ש"יפסיק להשתעשע ברעיונות של רוזנברג". אולם תשובתו של מוסוליני הייתה מתחמקת, וליטווינוב התאכזב.¹¹⁰

¹⁰⁰ שם, עמ' 37

^{101*} פייר קוט בדיווחו הסיק כי: "תוך מספר שנים, במהלכו של עימות שיימשך יותר משנה, כוחה התעשייתי של צרפת ישתווה ל-1, זה של גרמניה ל-2 וזה של רוסיה ל-4 או 5. בתנאים האלו, מזימה גרמנית-רוסית, תסתיים בהחרבתה של צרפת". בתוך Hochman, עמ' 39.

¹⁰² שם, עמ' 40

¹⁰³ שם, עמ' 41

¹⁰⁴ שם, עמ' 40

¹⁰⁵ שם, עמ' 43.

¹⁰⁶ Yu. V. Borisov, *Sovetsko-frantsuskie otnoshenia i bezopasnost Evropy*, (1960, מוסקבה), pp 202-203.

¹⁰⁷ Hochman, עמ' 41.

¹⁰⁸ Нернич, עמ' 54.

¹⁰⁹ שם, שם.

¹¹⁰ Hochman, עמ' 25-26.

ב-13 בדצמבר ליטווינוב אומר לשגריר הגרמני החדש במוסקבה, בעל הנטייה הפרו-רוסית, רודולף נדולני: "איננו זוממים דבר כנגד גרמניה... איננו מתכוונים להשתתף בשום קנוניות נגד גרמניה..."¹¹¹

ב-28 בדצמבר, דובגלבסקי מביא לידיעת הצרפתים את החלטת הפוליטבירו: לצד הסכמתה להצטרף לחבר הלאומים, אולם מבלי להיכלל במערכת-הבוררות שלה, ברית המועצות מעדיפה לחתום על הסכם רחב אשר יכיל גם את פולין, המדינות הבלטיות, פינלנד, צ'כוסלובקיה ובלגיה. כך למעשה נולד הרעיון של "ההסכם-מזרחי". חשוב לציין, כי בכוונתם של הסובייטים היה שברית זו, לא תהיה מוגבלת לאירופה, אלא תהיה מכוונת גם נגד יפן.¹¹² צרפת לא הייתה מוכנה לקבל זאת מיידית. כך למעשה נפסק המשא-ומתן לעת עתה. עד חודש אפריל, ההידברות הצרפתית סובייטית הייתה דלה למדי, מלבד הסכם סחר שנחתם ב-11 בינואר.¹¹³

בדצמבר, התקבלה ההחלטה הרשמית על ידי הוועידה המרכזית של המפלגה הקומוניסטית, להוביל קו מדיניות של ביטחון קולקטיבי באירופה.¹¹⁴

"הגירושין" הסופיים עם גרמניה הגיעו בינואר 1934, כשזו חתמה על הסכם אי-התקפה עם פולין ביום ה-26 באותו החודש. כעת, היה ברור כי אין לקוות לחזרה לשיתוף הפעולה הצבאי הקודם, וכי המטרה החדשה, דומה כנראה יותר לדטנאט. הסכם אי-ההתקפה התפרש במוסקבה כקנוניה אנטי-סובייטית. למרות שלמעשה, כוון בעיקר כנגד צרפת.¹¹⁵ ההתקרבות הפולנית-גרמנית התחילה כבר באפריל 1933, אולם בניגוד להתיאום שהיה נהוג בין שתי מדינות בכל הנוגע לפולנים, לדוגמה לפני החתימה על הסכם אי-התקפה סובייטי-פולני, במקרה הזה הגרמנים לא שיתפו את הסובייטים בדבר,¹¹⁶ מה שגרם לדאגה רבה במוסקבה, שכן הסובייטים התעדכנו בשלבי המשא-ומתן מן התקשורת הזרה,¹¹⁷ וכנראה היווה את אחד הגורמים להחלטה לסגור את המתקנים הצבאיים המשותפים על אדמת רוסיה.¹¹⁸

בתחילת חודש ינואר מספק קארל ראדק הצהרה מעניינת לעיתונאים גרמניים, באומרו כי קו הביטחון הקולקטיבי נגרם על-ידי המתיחות במזרח אירופה אך: "לא יקרה דבר אשר יבלום באופן קבוע את דרכינו להשגת מדיניות משותפת עם גרמניה. אתם יודעים, איזה קו מדיניות מציג ליטווינוב. אך מעליו עומד איש קשוח, זהיר וחשדן, חנון בכוח רצון. סטלין איננו יודע, מהם היחסים עם גרמניה במציאות... אין ביכולתנו שלא להתייחס לנאצים בלי חשדנות... אך יודעים אנו, כי ורסאי חדל מלהתקיים, אל לכם להעלות בדעתכם כי נתברר כטיפשים עד-כדי כך, שנמצא את עצמנו תחת גלגלי ההיסטוריה. אנו יודעים דבר מה על האפשרות הגרמנית להתחמש. מטרת המדיניות של ברית המועצות, היא למשוך את מרווח-הנשימה של השלום".¹¹⁹ מרווח-נשימה זה, שאמור היה להיות מושג תוך פיצול בין ה'כוחות העוינים', היה חיוני לברית המועצות. תוך שהיא חווה 2 אימים, מיפן במזרח ומגרמניה במערב, שרויה הייתה היא בלבו של תהליך תיעוש צבאי מסיבי,

¹¹¹ Некрич, 64 עמ'

¹¹² Hochman, 42 עמ'.

¹¹³ שם, שם.

¹¹⁴Игорь Дмитриевич, Овсяный, Тайна, в которой война рождалась. (Как империалисты подготовили и развязали вторую мировую войну). — М., Политиздат, 1971, 29 עמ'.

¹¹⁵Hochman, 26 עמ'.

¹¹⁶ שם, עמ' 25.

¹¹⁷ שם, עמ' 26.

¹¹⁸ שם, עמ' 25.

¹¹⁹ Некрич, 60 עמ'.

שלו הקדישה את מירב משאבי האנוש והטבע שנמצאו ברשותה. תהליך כזה, בוודאי שדורש שלום ויציבות בגבולות.¹²⁰

ב-10 בינואר, מן השגרירות במוסקבה מדווח כי קומיסר ההגנה וורושילוב וראש המטכ"ל יגרוב חוזרים על ייחוליהם ליחסים מצוינים עם גרמניה.¹²¹

להתכנסות ה-XVIII של המפלגה הבולשביקית, ברית המועצות מגיעה כשהיא מרגישה מאויימת מצד גרמניה, מכוח הצהרותיה האנטי-בולשביקיות הקבועות והתביעה ל"מרחב-המחיה" במזרח, כמו-כן מפאת ההתקרבות הפולנית-הגרמנית (הסכם אי-ההתקפה בין השתיים נחתם ביום שבו נשא סטלין את נאומו - 26 בינואר) ומאוכזבת מן העובדה כי לא הצליחה לשכנע את ההנהגה הנאצית לחזור אל השותפות שהובילה קודמתה ולהתיישר לפי קו מדיניות "מדיני-פוליטי" פרגמטי יותר. במקביל, נרשם "מפנה לטובה ביחסים בין ברית המועצות פולין, בין ברית המועצות לצרפת".¹²² מפנה זה, מגדיר סטלין כאחת העובדות ה"משקפות את הצלחתה של מדיניות השלום של ברית המועצות".¹²³ סטלין מציין את היחסים הלא מוצלחים עם שתי המדינות בעבר וכי "כל מיני אימפריאליסטים" ראו את אדמת פולין כבסיס ל"מתקפה צבאית על ברית המועצות".¹²⁴ "העניין אינו מצוי רק בכך שחתמנו על הסכם אי-התקפה", מציין סטלין, אלא בכך, "שהאווירה הנוגעה בחשדנות הדדית מתחילה להעלם".¹²⁵ לאחר-מכן, סטלין עובר לציון המניעים של אותו המפנה:

"לפני הכל, הגדילה בכוח ובעצמה של ברית המועצות. בזמנינו אנו... מתחשבים רק עם החזקים. ולאחר מכן - כמה שינויים במדיניות גרמניה המשקפים גדילה במצב-רוח רבנשיסטיים ואימפריאליסטים... קיימים פוליטיקאים גרמניים האומרים... כי ברית המועצות נוטה כעת לכיוון של צרפת ופולין, שמאויבת הסכם-ורסאי היא הפכה למצדדו, שהשינוי הלז, מוסבר על-ידי כינון המשטר הפשיסטי בגרמניה. אין זו אמת. נכון, אנו רחוקים מלהשתלח על-ידי המשטר הפשיסטי בגרמניה, אולם העניין איננו מצוי בפשיזם... הפשיזם, למשל באיטליה לא הפריע לברית המועצות לכונן יחסים טובים ביותר עם מדינה זו (מודגש על-ידי המחבר - ט.ל). העניין גם איננו מצוי בשינויים המדומים ביחס שלנו לחוזה-ורסאי. לא אנו, אשר חוונו את חרפתו של שלום ברסט (הסכם השלום של ברסט-ליטובסק - ט.ל), נהלל את הסכם ורסאי. רק אין אנו מסכימים עם כך, שבגלל ההסכם הלז העולם יסחף למצולותיה של מלחמה חדשה. דבר דומה יש להגיד על הנטיות החדשות לכאורה של ברית המועצות. לא הייתה לנו נטייה כלפי גרמניה, כפי שאין לנו נטייה כלפי פולין וצרפת (מודגש על-ידי המחבר - ט.ל)... לא. העניין איננו מצוי בכך. העניין מצוי בשינוי מדיניות גרמניה (מודגש על-ידי המחבר - ט.ל)".

סטלין עובר לתיאור המאבק בין "המדיניות הישנה" בגרמניה - "שהשתקפה בהסכמים הידועים של ברית המועצות עם גרמניה" לבין "המדיניות החדשה", המזכירה את מדיניות הקייזר, "אשר כבש בו-זמנית את אוקראינה ויזם מסע כנגד לנינגרד, בהפכו את המדיניות הבלטיות לקרש-קפיצה... המדיניות החדשה" באופן מובהק עליונה על הישנה". הוא מציין את ההשפעה שיש לאנשי המדיניות ה"חדשה" בניגוד לאנשי המדיניות

¹²⁰ Haslam, Soviet-german, 786 עמ'

¹²¹ Некрич, 60 עמ'.

¹²² Безыменский, 69 עמ':

¹²³ שם, שם.

¹²⁴ שם, שם.

¹²⁵ שם, שם.

ה"ישנה" שנמצאים במעמד זניח בגרמניה. "איננה מקרית היא גם הופעתו של הוגנבורג בלונדון, כך גם אין מקריות הצהרותיו הידועות לא פחות של רוזנברג, מנהיגי מדיניות-החוץ של המפלגה השלטת בגרמניה. זהו עצם העניין, קומרדים".¹²⁶

נאום זה משקף את הדואליזם, המרשים יש לומר, שהובילה ברית המועצות במדיניות-החוץ שלה באותה העת: מצד אחד, הובלת קו הביטחון הקולקטיבי, הפגנת התקרבות למדינות המחזקות את היציבות במרכז-אירופה, צרפת ופולין (מאוחר יותר - צ'כוסלובקיה), תוך אזהרת גרמניה ושימוש ברטוריקה של שלום. מן הצד השני, הצהרה כי הדלת לחידוש השותפות תמיד פתוחה עבור גרמניה, בלא-תלות באופן בו היא בוחרת לנהל את ענייני הפנים שלה. הדבר היחיד, כנבע מדברי סטלין, המונע את השותפות הגרמנית-סובייטית, הוא הגרמנים עצמם. ברגע שירצו בשותפות ויעזבו את הרטוריקה האנטי-סובייטית, יתקבלו במוסקבה בזרועות פתוחות.

זה המקום לציין כי ה"בגידה-גדולה" שתבוא בהסכם אי-התקפה שייחתם קצת פחות משש שנים מאוחר יותר, בכך ש"מעוז הצדק והאנטי-פשיזם והאנטי-אימפריאליזם העולמי" בחר בהסכם עם הנאצים, לא הייתה מפתיעה כלל. הפשיזם הרי מעולם לא היווה מכשול בעיני ברית המועצות, שכן, התייחסה לגרמניה כישות מדינית, כלכלית וצבאית בלבד, מתוקף המעמד שנקבע לה בסולם הכוחות של מערכת היחסים הבין-לאומיים. בכדי לא להיות מופתע בקיץ 1939, לא היה כל צורך לנכוח בשיחות בין ליטווינוב למוסוליני, או מרשל טוכצ'בסקי לקולונל טברדובסקי, די היה להאזין לדבריו של סטלין, שנועדו עבור הציבור כולו.

בפברואר, התפרסם התקציב הצבאי החדש של גרמניה-הנאצית. ניכר היה שתקציב כזה הוא התחלה מיידית של התחמשות מחדש.¹²⁷ במקביל נצפה מסע תעמולני כוחני אנטי-סובייטי בתקשורת.¹²⁸ על-אף עובדה זו, יש מה שמתחזק את התוחלת במוסקבה. ראשית כל, האמונה כי המפלגה הנאצית איננה גוף עצמאי, אלא כפופה קודם כל למונופולים בגרמניה ולרייכסוואהר¹²⁹ ושנית, גישתו האוהדת כלפי ברית המועצות של השגריר הגרמני במוסקבה רודולף נדולני, ששאף להשיב את עטרת רפאלו ליושנה.¹³⁰

על-כן, ב-28 מרס של אותה השנה, מגיעה הצעה מצד ברית המועצות לגרמניה לחתום על הסכם ערביות שיבטיח את ריבונותן של המדינות באזור הים-הבלטי, הצעה שהיטלר סירב לה בתוקף.¹³¹ צעד זה, היה הן צעד נוסף מצד ברית המועצות לבטח את גבולותיה המערביים והן אמצעי לשיפור היחסים עם גרמניה. יום לאחר ההצעה, בארוחת ערב במגוריו של השגריר נדולני, קרסטינסקי, סגנו של ליטווינוב, רואה את ההסכם כצעד "סילוק החשדנות הקיימת". וורושילוב, שנכח באותה הסעודה, אישר את דבריו של קרסטינסקי.¹³²

ב-20 באפריל דובגלבסקי מקבל הצעה לחדש את המשא-ומתן עם הצרפתים. ב-5 במאי אלקסי לז'ה מציג את התכנית של שר-החוץ החדש, ברטו, לסובייטים. ב-18 במאי ליטווינוב מתדיין על הנושא עם ברטו שמציע "הסכם-מזרחי" בין ברית המועצות, פולין, גרמניה וצ'כוסלובקיה. צרפת תערוב להסכם, על-ידי ברית צרפתית-סובייטית. ליטווינוב חדל מלהתעקש על סודיות.¹³³ ליטווינוב מעלה את דאגתו בפני ברטו, לגבי הכללתה של גרמניה בהסכם: "אתה חושב שהיא תסכים?" הוא שאל, "ואם לא תסכים, האם בכוונתינו לחתום

¹²⁶ שם, שם.

¹²⁷ Hochman, 43 עמ'.

¹²⁸ שם, שם.

¹²⁹ Нерпич, 68 עמ'.

¹³⁰ Hochman, 96 עמ'.

¹³¹ שם, שם.

¹³² שם, שם.

¹³³ שם, עמ' 43.

על ההסכם בהעדר גרמניה?¹³⁴ ברטו ענה: "אם היא תסרב, זה יצדיק מבחינתנו, חתימה על הסכם בלעדיה".
משא-ומתן יצא לדרך בדרג הדיפלומטי.¹³⁵

האביב היה די יבש, בכל הקשור לתקשורת בין ליטווינוב וברטו. הסיכום היחיד, אשר התבצע בחודש מאי, קבע כי הערבות הצרפתית ל"הסכם-המזרחי", תאזן על-ידי ערבות סובייטית להסכם לוקרנו.¹³⁶

ב-13 ביוני מבקר ליטווינוב את שר-החוץ הגרמני, פון-נויארט בכדי ליידעו לגבי תכניות "ההסכם-המזרחי", לאחר שידוע על-ידי צרפת כשבוע לפני-כן ולהציע לו להצטרף להסכם.¹³⁷ אולם, שלא כמו בידוע הצרפתי, ליטווינוב שכח לציין כי הערבות הצרפתית ל"הסכם-המזרחי" תאזן על-ידי ערבות סובייטית להסכם לוקרנו. את ההסכם, הגדיר ליטווינוב כ"קונצפציה צרפתית".¹³⁸

ב-30 ביוני התרחש "ליל הסכינים הארוכות". היטלר מחסל את צמרת ה-SA ואת מנהיגה ארנסט רהאם. אירוע זה מהווה ציון-דרך בבחינה הסובייטית את מצב העניינים בגרמניה. עדות חשובה לגבי אירוע זה בפרט, ולגבי מדיניותו ויחסו של סטלין כלפי גרמניה בכלל, מספק לנו וולטר קריביצקי, בכיר במחלקת החוץ של הנ.ק.ו.ד (הקומוסיריאט לענייני-פנים) אשר ערק לצרפת ב-1937, כשהיה ראש המודיעין של הנ.ק.ו.ד בהולנד. את עדויותיו ורשמיו משלטון סטלין, בעיקר ממדיניות החוץ שלו בשנות ה-30, איגד ופרסם בספר בשם: "הייתי סוכנו של סטלין".¹³⁹

בשנת 1941 מת קריביצקי בנסיבות מסתוריות. קריביצקי חושף את הנחישות בה ניסה סטלין להגיע להסכם עם הגרמנים ואת האופן שבו מדיניות הביטחון הקולקטיבי היה למעשה 'תמרון-נגד' הנועד להקיף את הגרמנים, על-מנת לדחוקם, להגיע להסכם בסופו של דבר.¹⁴⁰ בקריביצקי ניתן לראות כמעט אב-טיפוס של ויקטור סבורוב - חבר השירות החשאי, אשר עורק למערב, ו"חושף" לעולם בספרו את מנגנוני הפעולה הסודיים והזדוניים של שלטון סטלין, הפועלים בניגוד למדיניות המוצהרת של שלטון זה, או בניגוד לסברה המקובלת. על-אף, הדמיון הביוגרפי הקיים בין שתי הדמויות, יש הבדל תהומי שחשוב לציין. שניהם עוסקים בשלטון סטלין, אך רק קריביצקי היווה חלק ממנגנוניו. בעוד ספרו של קריביצקי הינו עדות בגוף ראשון ומסתמכת על קרבה לאנשים בצמרת הכוח מתוקף תפקידו, סבורוב כלל אינו שואב את הבסיס לטיעונו מן התפקיד בו כיהן בעברו, אלא מסתמך בעיקר על עובדות היסטוריות ידועות, אמירות פומביות של הבכירים הפוליטיים והאידיאולוגיים ומצטט ספרות זכרונות. את קריביצקי, אם-כן, ניתן לראותו כמקור ראשוני ואת פרסומיו של סבורוב כמקור-משני. את קריביצקי יש לקחת בעירבון מוגבל, הן משום ששאב המון מרכילות, ולא-דווקא היה עד בעצמו לדברים והן בשל התנגדותו לסטליניזם, אשר לא יכלה שלא לשחק תפקיד בעדותו. עם זאת, מדובר עדיין במקור חשוב. מחזקת את אמינותו העובדה כי עדותו התפרסמה לראשונה באפריל 1938, כמעט שנה וחצי לפני החתימה על הסכם אי-ההתקפה באוגוסט 1939.^{141 142}

קריביצקי מספר כי בליל ה-30 ביוני, סטלין כינס את הפוליטבירו. בין הנוכחים היו מקסים ליטווינוב, קרל ראדק וגם מפקדו של קריביצקי - גנרל ברזין. כשחזר ברזין מן הישיבה, סיפר לקריביצקי כי סטלין חתם אותה

¹³⁴ שם, עמ' 44.

¹³⁵ שם, שם.

¹³⁶ שם, עמ' 97.

¹³⁷ שם, עמ' 97-98.

¹³⁸ שם, שם.

¹³⁹ Кривицкий, Вальтер, **Я был агентом Сталина**, (современник, 1996), **עמ' 43**.

¹⁴⁰ שם, עמ' 45.

¹⁴¹ שם, עמ' 47.

¹⁴² Haslam, Soviet-german, 790 עמ'

במילים האלה: "האירועים בגרמניה כלל אינם מצביעים על נפילתו של המשטר הנאצי. אדרבא, הם צריכים להוביל ל... להתייצבות עמדתו של היטלר בעצמו".¹⁴³ החלטת הישיבה, מספר קריביצקי, הייתה "בכל מחיר להכריח את היטלר לחתום על הסכם עם הממשלה הסובייטית".¹⁴⁴ אליבא דקריביצקי, "מרגע זה, סטלין הכיר בהיטלר כאדון המסוגל לגבות במעשים את התיגר שקרא על העולם. באופן הזה, ולא בשום אופן אחר, ניתן להסביר את ההחלטה שנתקבלה על-ידי סטלין בליל ה-30 ביוני".¹⁴⁵ על מניעיו של סטלין, העיד: "הוא פעל בהסתכלות על ברלין, בתקווה שהיטלר יתחשב במאמציו להשיק ידידות".¹⁴⁶ על-פי יעקב סוריץ, דאז השגריר הטרי בברלין, סטלין מאוד התעניין בפרטי "ליל הסכינים הארוכות". תגובותיו לא היו עוינות או שיפוטיות כלפי היטלר, או מנהיגים נאצים אחרים, ואף ביטא הבנה כלפי היטלר.¹⁴⁷

העובדה כי "תכנית ההתפשטות הגרמנית מזרחה" נותרה בלא שינוי, גם בהוצאה החדשה של "מיין קמפף", ייתכן ולא חמקה מעיני ההנהגה במוסקבה, ואף תדלקה את החשש מפני המתקפה ממערב.¹⁴⁸

לאחר מכן, כפי שמעיד קריביצקי, בהתאם לפקודה שניתנה לראדק על-ידי סטלין בעצמו, הוא החל להוביל מסע של תמיכה קולנית בעיתונות במדיניות ה"ביטחון-הקולקטיבי".¹⁴⁹

אולם בסוף יוני, כאשר הגיע פרידריך-ורנר גראף פון דר שולנבורג להחליף את רודולף נדולני בתפקיד השגריר במוסקבה, נאמר לו על-ידי ראש הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות וחבר הפוליטבירו - מיכאיל קלינין, בעת מסירת כתב האמנה: "אין צורך לייחס משמעות גדולה לצווחות העיתונות. עמי גרמניה וברית המועצות קשורים זה בזה בקווים רבים ושונים, ותלויים אחד בשני במובנים רבים".¹⁵⁰ קריביצקי אף שמע מאוחר יותר מראדק בעצמו כי: "רק טיפשים יוכלו להעלות בדעתם כי מתישהו נתנתק מגרמניה. המאמרים שלי הם עניין אחד, ומציאות החיים - עניין אחר לגמרי. אף אחד לעולם לא יתן לנו את מה שנתנה גרמניה. עבורינו, קרע עם גרמניה, איננו בגדר אפשרות".¹⁵¹ לאחר מכן, קריביצקי מספר כי ראדק דיבר על היחסים עם הצבא הגרמני, ש"אפילו תחת היטלר, נמצאו בתלות גדולה מיחסינו עם החוגים העסקיים בגרמניה, ועל כך, שהיטלר עצמו נמצא תחת עקבם של התעשיינים".¹⁵² אחר, את אלה שחשבו ש ברית המועצות תדחה את גרמניה בשל רדיפתם את חברי המפלגה הקומוניסטית, כינה: "רפי-שכל". לשיטתו של ראדק, "זהו רק צדו אחד של העניין... דבר אחר מתממש, כאשר העניין נוגע לאינטרסים החיוניים של של רוסיה הסובייטית. אינטרסים אלו דורשים, גם בעתיד לבוא, להצמד למדיניות של שיתוף-פעולה, עם הרייך הגרמני". סיכם ראדק.¹⁵³

את אחד מאותם המאמרים השייכים לאותו המסע להגנת ה"מדיניות החדשה", שפורסם ב-15 ביולי, חתם ראדק כך: "לא קיימות סיבות, המהוות מכשול לכך שגרמניה הפשיסטית ורוסיה הסובייטית ימצאו הבנה-הדדית, הרי ברית המועצות ואיטליה הפשיסטית הינן ידידות טובות".¹⁵⁴

¹⁴³Кривицкий, 49 עמ'.

¹⁴⁴ שם, עמ' 56

¹⁴⁵ שם, עמ' 61

¹⁴⁶ שם, עמ' 69

¹⁴⁷Некрич, 80 עמ'

¹⁴⁸ שם, עמ' 70.

¹⁴⁹ Кривицкий, 61 עמ'.

¹⁵⁰ שם, שם.

¹⁵¹ שם, עמ' 69

¹⁵² שם, שם.

¹⁵³ שם, עמ' 77

¹⁵⁴ שם, עמ' 81

ב-13 ביולי, ליטווינוב מבקר שוב את פון נויארט. בשיחה, ליטווינוב לא הביע הזדהות יתרה עם פרוייקט ה"הסכם-המזרחי".¹⁵⁵ פון נויארט משחזר: "ליטווינוב חזר ואמר שהרעיון כי הוא נקט עמדה עוינת כלפי גרמניה מסיבות אידאולוגיות, שגוי לחלוטין וכי הוא איננו רואה סיבה לכך מדוע היחסים בין שתי מדינותינו צריכים לעבור התדרדרות נוספת".¹⁵⁶

פולין מאנה לקחת חלק בהסכם בשל החשש שלה, כי מעבר של כוחות סובייטיים בשטחה יסתיים בהקמתה של "ממשלה מהפכנית". לטענת הפולנים, החוקה הסובייטית הייתה פתוחה לסיפוח רפובליקות סובייטיות נוספות.¹⁵⁷ הבסיס התקדימי לחשש, מצוי ב-1757, כאשר מעברם של הכוחות הרוסיים בפולין, בהסכמתה, בדרכם להלחם בפרידריך השני, הסתיים בחלוקת פולין הראשונה.¹⁵⁸

לבסוף, סירובה הסופי של גרמניה הגיע בתחילת ספטמבר. גם פולין לא רצתה לקחת חלק בהסכם, בלא שגרמניה תעשה כן. מכל המדינות שאמורות היו לקחת חלק בהסכם, נותרה צ'כוסלובקיה.¹⁵⁹ דיווח גרמני של השגרירות ממוסקבה קבע: "הממשלה הסובייטית חפצה בברית עם צרפת, רק אם לא תהיה מסוגלת להשיג ביטחון אמיתי בגבולותיה המערביים... ליטווינוב... סיפר לאחרים, שבמקרה וייכשל ההסכם המזרחי, על גרמניה להיכלל כצד שלישי בברית צרפתית-סובייטית".¹⁶⁰

גם השגריר האיטלקי במוסקבה, בשיחה עם פון טברדובסקי ביולי, התרשם כי: "אף-אחד כאן לא מרגיש מאוד שמח נוכח המחשבה כי ברית המועצות... נמשכת באופן מחייב לענייני אירופה". זוהי האפשרות שנותרה להם, "אלא אם כן, המדיניות הגרמנית תצליח לפגוש את שיגעון ההסכם הרוסי בצורה המתקבלת עליהם".¹⁶¹ לבסוף, כצפוי, בלא שהתבצעה התקדמות במשא-ומתן לאחר מכן, מצטרפת ברית המועצות לחבר הלאומים באמצע ספטמבר.¹⁶²

אולם על-אף הצטרפותה, לא נראה שהצטרפה באופן משולהב לתמיכה פעילה בהסכם ורסאי ולא בהתנגדות המערב לגרמניה-הנאצית. כחודש לאחר הצטרפותה נמנעה מלהצביע, יחד עם הונגריה, פולין וטורקיה, בעד ההחלטה של הוועידה לפירוז, שבאה כתגובה על פרישתה של גרמניה מהוועידה.¹⁶³ כשבאירופה נפוצו שמועות על התקרבות סובייטית-צרפתית, כאשר ביקוריו של ליטווינוב בד'נבה נעשו ליותר ויותר שכיחים, קריביצקי טען כי סטלין המשיך להתעקש בשיבות הפוליטבירו: "ועדיין, עלינו ללכת עם גרמניה".¹⁶⁴

באזור נובמבר, נראה שברית המועצות איננה מרגישה מסופקת על-ידי הביטחון המובטח לה מתוקף היותה חברה בחבר הלאומים, בייחוד נוכח ההתחמשות הגרמנית המלווה באנטי-סובייטיות קולנית, וגם נוכח איבוד ההשפעה הצרפתית בבלקנים, נוכח ההתנקשות במלך אלכסנדר הראשון ולואי ברטו.¹⁶⁵ מכאן, מגיעה ההחלטה הסובייטים לחתום על "הסכם-מזרחי" שלא יכלול את גרמניה ופולין, בכדי לבטח עצמם, מן

¹⁵⁵ Hochman, 45 עמ'

¹⁵⁶ שם, שם.

¹⁵⁷ שם, עמ' 46.

¹⁵⁸ שם, שם.

¹⁵⁹ שם, שם.

¹⁶⁰ שם, עמ' 47.

¹⁶¹ שם, עמ' 46.

¹⁶² שם, עמ' 47.

¹⁶³ שם, עמ' 98.

¹⁶⁴ Кривицкий, 70 עמ'

¹⁶⁵ Hochman, 49 עמ'.

ההתפתחות השלילית ביותר - הסכם נפרד צרפתי-גרמני, מחוץ למסגרתו של ההסכם המזרחי.¹⁶⁶ ב-22 בנובמבר, מגיעה ההצעה לצרפתים לחתום על נספח, אשר מאשרר את ההסכמים הקודמים שנעשו עם ברטו, מחייב להמשיך את המשא-ומתן לגבי הסכם סיוע הדדי ואוסר אפשרות של משא-ומתן נפרד עם צד שלישי.¹⁶⁷ לאחר לחץ, הן מצדו של ליטווינוב, שהעלה אפשרות של הסכם עם פולין וגרמניה בלא צרפת וצ'כוסלובקיה, והן לחץ מצדן של צ'כוסלובקיה ורומניה, חתם לבסוף פייר לאוואל, שר-החוץ הצרפתי החדש, על הנספח. לאחר מספר ימים, הצטרפה אליו גם צ'כוסלובקיה.¹⁶⁸

ב-10 בדצמבר, נזכר קריביצקי, ליטווינוב יצא בהצהרה: " ברית המועצות, כמו קודם, מבטאת רצון גדול לחזק יחסים טובים ביותר עם גרמניה, בכל ההיבטים. כאלה גם, מובטחיני, הן הכוונות של צרפת ביחס לגרמניה". ההצהרה הסתיימה בקריאה, נואשת אולי, לגרמניה בכל-זאת להצטרף להסכם. קריאה שלא נענתה.¹⁶⁹ תחילת חודש מרס של שנת 1935, היה תקופה סוערת באירופה. הסיבה לכך, הייתה ההפרה הבוטתה של הנורמות הבין-לאומיות והתחייבויות הסכם ורסאי על-ידי גרמניה. בעקבות משאל-עם, חבל הסאר עובר לשליטת גרמניה ב-1 במרס.¹⁷⁰ ב-9 במרס גרמניה מכריזה על הקמת חיל-אוויר¹⁷¹ וב-16 במרס פוקדת על גיוס כללי.¹⁷²

בתגובה הבריטית לאירועים אלו, אשר סימנו את ההפרות הבוטות של הסכמי ורסאי מצד גרמניה וסימנו הכנות לתוקפנות, משמע, הפרות בוטות אף יותר, נהוג לראות את ניצני המדיניות "הפייסנית" הידועה לשמצה, אשר העדיפה בריטניה על-פני התנגדות תקיפה להפרות ובהמשך לתוקפנות כלפי מדינות ריבוניות. חשוב לאבחן בקווים כלליים את מניעי פעולתה: מטרתה העיקרית, במסגרת מערכת היחסים-הבין-לאומיים, הייתה שימור תפקיד המרכז הפוליטי בעולם ושל שופט עליון בענייני אירופה, מה שדרש קודם-כל איזון של הכוחות בשליטה אנגלית עקיפה. איזון שכזה, היה מאפשר התנגדות ל-2 הגורמים העיקריים המאיימים עליה באירופה: ארה"ב, אשר התחרות עימה היוותה את תחרות הפסגה על מקום המעצמה הכלכלית הראשונה בעולם, וברית המועצות, אשר היוותה בעיקר איום אידאולוגי, והייתה עלולה לסכן את מעמדה של בריטניה בהתפשטות מהפכנית לתוך אירופה.¹⁷³

יצירתו של מאזן-הכוחות הרצוי, דרש את חיזוקה של גרמניה על חשבונה של צרפת. זו הייתה הסיבה העיקרית לווייתורים שנעשו.¹⁷⁴ במסגרת הניסיון האנגלי לאזן את הכוחות, על חשבונה של צרפת, על-מנת להנציח את מעמדה הדומיננטי, ניתן להסביר את ההתקרבות הצרפתית לברית המועצות כאמצעי לחץ הן על אנגליה והן על גרמניה.¹⁷⁵

¹⁶⁶ Borisov, 233 עמ'.

¹⁶⁷ Hochman, 49 עמ'.

¹⁶⁸ שם, שם.

¹⁶⁹ Кривицкий, 70 עמ'.

¹⁷⁰ Мельтюхов, **Упущенный шанс Сталина**, 74 עמ'.

¹⁷¹ שם, עמ' 75.

¹⁷² שם, שם.

¹⁷³ שם, עמ' 79.

¹⁷⁴ שם, שם.

¹⁷⁵ שם, עמ' 85.

בסוף מרס, מבקר שר-החוץ הבריטי אנטוני אידן במוסקבה, היה זה הביקור הבריטי הרשמי הראשון לברית המועצות בדרג הזה מאז 1917.¹⁷⁶ אידן נפגש גם עם סטלין וגם עם ליטונוב. האמירות של שניהם בשיחות עמו, יכולות לשפוך לא מעט אור על היחס של השניים למערכת-הביטחון הקולקטיבי.¹⁷⁷

אידן וסטלין משוחחים על הפעולות הגרמניות בחודש האחרון, שיפוטו של סטלין נשמע כך: "במוקדם או במאוחר צריך היה העם הגרמני (בשונה מגרמני - הרמיזה לעבר "איכויות אתניות" והשבטים גרמניים - ט.ל) להשתחרר משלשלאות ורסאי... שוב, עם דגול כזה, כמו הגרמנים, צריך היה להשתחרר משלשלאות ורסאי..." בשיחה סטלין חוזר על כך מספר פעמים: "הגרמנים - עם חזק ואמיץ, אנו לא שוכחים זאת אף-פעם".¹⁷⁸ סטלין לא התאמץ להסתיר את איבתו כלפי הסטטוס-קוו ואת העובדה, שאת הפרותיו של הסטטוס-קוו, ראה כמעשה חיובי. מטרתו של סטלין בשיחה הייתה לנסות למנוע מבריטניה להגיע להסכמים עם גרמניה, לכן, הוא מציין את הסכמי האשראי העומדים על הפרק עם גרמניה, בהם כלולה גם רכישת נשק ואמצעי לחימה כימיים. אידן התפלא: "הכיצד? הייתכן שהממשלה הגרמנית הסכימה לספק נשק לצבא-האדום שלכם?" סטלין ענה: "אכן, הסכימה, ואנחנו, כנראה בימים הקרובים, נחתום על הסכם הלוואות".¹⁷⁹ גם ליטונוב באחת משיחותיו, נוגע בנושא היחסים הסובייטיים-גרמניים. הוא ציין כי היחסים היו קרובים במשך שנים רבות, עם הממשלה הרייכסווהר וכי השינוי הגיע עם עליית הנאצים לשלטון. לשיטתו של ליטונוב, "התכנית הגרמנית הייתה לתקוף את צרפת ולאחר-מכן, לתקוף במזרח. מאז, השתנו התוכניות הגרמניות. התוכנית כעת, היא כנראה לעזוב את צרפת לנפשה, ולתקוף במזרח בלבד".¹⁸⁰ אמירה זו, חושפת שני דברים. ראשית את החשש הסובייטי מפני התוקפנות הגרמנית המכוונת למזרח. שנית, את התלות של הדבקות הסובייטית בביטחון הקולקטיבי בכיוון התוקפנות הגרמנית - הדבקות עולה, כאשר היא מכוונת למזרח. מדובר קרוב לוודאי בפליטת פה, מאשר ניסיון מחושב להפחיד או ללחוץ על אידן. אם אכן רצה ליטונוב להשיג דבר-מה מאידן, היה מפחיד אותו, ככל הנראה, באמצעות תיאור הסכנה הקיימת מצד לגרמניה, דווקא למערב. בנוסף, מעניין לציין כי כאשר מדובר בערעור הסטטוס-קוו כשלעצמו, גרמניה מתוארת כ"העם-הגרמני". ואילו כאשר מדובר בהתפשטות מזרחה הנלווית לאותו ערעור עצמו, כבר נוקבים בשמה של המפלגה השלטת.

החשש הסובייטי הדוחק והממשי, התגלם עוד באותו היום, כאשר השגריר החדש בפריז, ולימים סגן הקומיסר לענייני-חוץ, ולדימיר פוטמקין, מציג הצעה רשמית, לחתום על ברית-משולשת בין צרפת, ברית המועצות וצ'כוסלובקיה. מספר ימים לאחר ההצעה, ההנהגה הצרפתית לא החזירה תשובה ברורה.¹⁸¹ היא הולחצה פעמיים על-ידי הצד הסובייטי, פעם אחת, על-ידי דבריו של פוטמקין, כי אם הממשלה הצרפתית לא תתחייב לנספח שנחתם בתחילת דצמבר, הממשלה הסובייטית תחזור ל"חופש פעולה".¹⁸² הפעם השנייה, הייתה ב-9 באפריל, כאשר נחתם הסכם האשראי הסובייטי-גרמני. אדואר אריו, אז, שר המדינה הצרפתי, ציין ביומנו כי הסכם זה מעלה את האפשרות לחזרתה של "מסורת רפאלו".¹⁸³ הקבינט הצרפתי החליט לחתום על ברית דו-צדדית עם ברית המועצות עוד באותו היום.¹⁸⁴ מכאן, נותר לעגן את רצונן של שלושת הכוחות בהסכם, אשר יקבע את הכללים למתן סיוע.

¹⁷⁶ Hochman, 50 עמ'.

¹⁷⁷ שם, שם.

¹⁷⁸ Нернич, 94 עמ'.

¹⁷⁹ שם, שם.

¹⁸⁰ Hochman, 50 עמ'.

¹⁸¹ שם, עמ' 51.

¹⁸² שם, שם.

¹⁸³ שם, שם.

¹⁸⁴ שם, שם.

המשא-ומתן התחיל בז'נבה ב-15 באפריל. ביוזמת ליטווינוב, הברית הופכת מברית ישירה בין שלושת הכוחות, להסכמים נפרדים בין הכוחות, כלומר, ברית המועצות תחתום על הסכם סיוע-הדדי עם צרפת וצ'כוסלובקיה בנפרד (כאשר בין צרפת וצ'כוסלובקיה קיים הסכם סיוע), כאשר סיוע סובייטי לצ'כוסלובקיה, מותנה בעזרה מוקדמת של צרפת.¹⁸⁵ ההסכם בין ברית המועצות לצרפת נחתם לבסוף ב-2 במאי, ובין ברית המועצות לצ'כוסלובקיה ב-16 במאי.¹⁸⁶ גם במקרה זה, כאשר ההסכמים מוגבלים לזירה האירופית, לא שכחה ברית המועצות את דאגתה לחזית המזרחית, ואסרה, במסגרת ההסכם, על צ'כוסלובקיה לייצא חומרי מלחמה ליפן.¹⁸⁷

ההסכמים ביטחו את ברית המועצות מחששותיה העיקריים: ברית צרפתית-גרמנית במקרה הטוב, והסכם ארבעת-הכוחות במקרה הרע, גוש של מדינות במרכז אירופה בהובלת גרמניה, והגנה על החזית המערבית, במקרה של תקיפה יפנית.

את ההשתתפות של ברית המועצות בהסדרי הביטחון באירופה, ניתן לראות כתהליך תגובתי, במידת-מה תואם את הגורמים שאיימו עליה וכתהליך הדרגתי, המכיל מספר שלבים. 3 בחלוקה גסה: תחילה, ההתפשטות היפנית בשנת 1931, היוותה איום פוטנציאלי ממזרח. אז, מיהרה ברית המועצות לבטח את גבולותיה המערביים בהסכמי אי-התקפה לא מחייבים (המכילים הרי איסור בלבד בלא התחייבות). לאחר מכן, הגיע איום מוצהר וקולני בדמות תאוות ההתפשטות הגרמנית ממערב. אז, הצטרפה ברית המועצות לחבר הלאומים, התגלמות הסטטוס-קוו והסכמי ורסאי, וענתה באנטי-פשיזם מוצהר וקולני בכל שפורותיה.

כאשר האיום לווה גם בהתחמשות מסיבית, תוך הפרה בוטה של הסטטוס-קוו, ברית המועצות ראתה צורך להפוך לשותפה מלאה של הסדרי הביטחון במרכז אירופה ולעגן את השותפות שלה בהסכמי סיוע.

בעיית המעברים

בדרמה הדיפלומטית של שנות ה-30 ישנם מוטיבים רבים, אשר נוכחים בה כמעט לכל אורכה. בעיית המעברים, היא האקדח שהופיע במערכה הראשונה וירה ירייה קטלנית במשא-ומתן עם הדמוקרטיה במערב, אי-שם, באוגוסט 1939.

כאשר מביטים על ההסכמי הסיוע, עליהם חתמה ברית המועצות בחודש מאי של שנת 1935, מבינים כי לא מדובר בבריתות סיוע צבאי מן השורה. ראשית, משום שעל-אף שנחתמו בין שלושה צדדים, לא מדובר בברית תלת-צדדית, אלא בהסכמים נפרדים, המחברים על-ידי סעיף נוסף, פרי יוזמתו של ליטווינוב, המתנה סיוע סובייטי לצ'כוסלובקיה בסיוע קודם של צרפת.

שנית, וחשוב לא פחות, מה שמגביר את מורכבותו של מתן הסיוע הלכה למעשה, הוא מיקומם הגיאוגרפי של שלושת הצדדים. התוקפנות הצפויה ביותר, אשר כנגדה תופעלנה הבריתות, היא תוקפנות גרמנית במרכז אירופה. ברם, באמצעות מבט חטוף במפת אירופה כפי שהייתה בשנת 1935, ניתן לראות כי בעוד שני צדדים בהסכמים אלו - צרפת וצ'כוסלובקיה, חולקים גבול עם גרמניה הנאצית, לצד השלישי - ברית המועצות, אין גבול כזה. במידה ותצטרך להגיש סיוע צבאי באירופה - להילחם בגרמניה, או למצער, לשלוח חיילים

¹⁸⁵ שם, שם.

¹⁸⁶ שם, עמ' 52

¹⁸⁷ שם, עמ' 53

לצ'כוסלובקיה, יהיה עליה לעבור דרך מדינה ריבונית: בדרך הישירה ביותר, תצטרך לעבור דרך פולין. ליטא, המדינה השנייה שחצתה בין ברית המועצות לגרמניה הנאצית, מהווה אפשרות של מעבר אל פרוסיה המזרחית. דרך רומניה, ניתן לעבור לצ'כוסלובקיה, או לחלופין, אם התוקפנות הגרמנית תשליך חרבה על צרפת, תוכל, יחד עם צ'כוסלובקיה, להיחלץ לעזרתה של צרפת מדרום. הפתרון, הכמעט יחיד לסוגיה זו, הינו הסדר בין ברית המועצות לאותן מדינות ריבוניות, אשר יאפשר את מעבר הצבא-האדום לצורך מתן סיוע מחד, ויכל הגבלות והבטחות מסוימות מצדה של ברית המועצות, כגון נסיגת כל הכוחות, ללא יוצא-מן-הכלל, משטח המדינות הריבוניות ואי-התערבות במשטר הקיים במדינה, מאידך.

את בחינתה של סוגיה זו, מבצע כמעט באופן בלעדי, בהיקף הראוי והדרוש ההיסטוריון ייז' הוכמן, בספרו "ברית-המועצות וכשלונו של הביטחון-הקולקטיבי 1934-1938" (The Soviet Union and the Failure of Collective Security), שאף מקדיש לה פרק שלם.

השאלה עלתה בביקורו במוסקבה של השר-החוץ הצ'כי דאז, אדוארד בנש, כאשר זה, שוחח עם וורושילוב. וורושילוב הצהיר באופן חד-וחלק כי במידה והיטלר יתקוף את צ'כוסלובקיה, ברית המועצות תגיש סיוע צבאי בכל מקרה, מה גם, שלשיטתו, נפילתה של צ'כוסלובקיה, תביא להתקדמות הוורמאכט לרומניה - תסריט בלתי מתקבל על הדעת מבחינת ברית המועצות. בנש התעניין, כיצד יוגש הסיוע, נוכח התנאים הגיאוגרפיים והאם זה אומר שהצבא האדום יעבור בשטחיהן של מדינות זרות? וורושילוב ענה: "בהחלט. זה די מובן מאליו. זה לא משנה האם קיים הסכם, או לא". לאחר מכן, פנה בנש לליטווינוב וביקש לדעת, האם זו גם עמדתה של הממשלה הסובייטית. וורושילוב אישר בתוקף.¹⁸⁸

פולין, שהיוותה את האפשרות המתבקשת ביותר מבחינה גיאוגרפית, חששה שמעבר של חיילי-הצבא האדום יגרום לחלוקה נוספת שלה. הכי רחוק שפולין מוכנה ללכת, היה מתן אפשרות למטוסים הסובייטים לחלוף בתוך מרחבה האווירי בדרך לגרמניה. ברית המועצות מצדה, לא נקטה באי-אילו יוזמות בשנתיים לאחר החתימה על הסכמי-הסיוע, כגון הצעת ערבויות לנסיגה מלאה או לאי-התערבות בכדי לפזר את חששות הפולנים.¹⁸⁹ הפחד מהתערבות סובייטית, היה מצוי אצל רובן ככולן של המדינות שגבלו עמה ממערב, עד כדי-כך, שגם הצעות "ידידותיות" מן הצד הסובייטי, קיבלו בעיניהן גוון מאיים. למשל, כך נרשמה תגובתו של שר-החוץ האסטוני, טופר, על ידי דיפלומטים בריטיים: "טופר מודאג במיוחד מן הגישה הידידותית שהסובייטים מציגים כעת למדינתו... הוא חושש שמא הם ידרשו הסכמי סיוע צבאי הדדי גם מלטביה וגם מאסטוניה..." במילותיו של מ.טופר: 'ברגע שהם יכנסו למדינה שלך, הם לעולם לא יצאו'.¹⁹⁰

רומניה נראתה כאפשרות סבירה יותר. המכשול העיקרי להסדרת היחסים בין ברית המועצות לרומניה, היה סכסוך טריטוריאלי על חבל הארץ בסרביה. חבל ארץ זה נכבש על-ידי רומניה בשנות מלחמת האזרחים. רומניה סירבה לאפשר מעבר לכוחות הצבא האדום מבלי הכרה סובייטית בשלמות הטריטוריאלי של רומניה. ברית המועצות מצדה, סירבה להכיר בה. כך נחסמה גם האפשרות הרומנית.¹⁹¹

¹⁸⁸ שם, עמ' 57.

¹⁸⁹ שם, עמ' 59.

¹⁹⁰ שם, שם.

¹⁹¹ שם, 61.

משימתו של דוד קנדלקי - הגשר בין הכלכלי לפוליטי

שיתופי-פעולה וקשרים בין מדינות ניתן לחלק, באופן גס, לשלושה תחומים: פוליטיים-מדיניים, כלכליים וצבאיים. מצבם של אותם קשרים בין ברית המועצות לגרמניה בתקופה שלאחר עליית היטלר לשלטון, הייתה כדלקמן: מן הבחינה הפוליטית-מדינית, המדינות היו מנוגדות, גרמניה הציגה תחילה אנטי-סובייטיזם מוחלט וחוסר מוכנות לקיים קשרים פוליטיים עם מוסקבה, מה שגרר הצטרפות סובייטית למערכות אשר שימרו את הסטטוס-קוו באירופה ותצהירים אנטי-מלחמתיים ואנטי-פשיסטיים. שיתוף הפעולה הצבאי החם הופסק באוקטובר 1934. אולם, כאשר נביט על הקשרים הכלכליים נגלה כי אלה, בסך-הכל, היו מאוד פוריים: בשנים 1934-1938, גרמניה הייתה השותפה השנייה, אחרי בריטניה, בסחר-החוץ הסובייטי. גרמניה היוותה בממוצע 12.6% מסך סחר-החוץ הסובייטי, ואילו בריטניה היוותה 21.1%¹⁹². הסיבה העיקרית להימצאותה של גרמניה במקום השני, היא ההידרדרות החדה שחוו היחסים הכלכליים לאחר עלייתו של היטלר לשלטון: לראייה, שווי היצוא הסובייטי לגרמניה התדרדר מבערך 566 מיליון רובל בשנת 1931 לבערך 289 מיליון בשנת 1935. היבוא, התדרדר משווי של 1789 מיליון רובל - 1931 בערך לכ-95 מיליון רובל ב-1935. אולם אם נסתכל על השנים 1925-1938, גרמניה תפסה את המקום הראשון, כאשר היוותה כ-20% מסך סחר-החוץ הסובייטי. כפי שניתן לראות, היחסים הכלכליים בין 1934-1938, על-אף שהדרדרו באופן חד בשנתיים הראשונות לאחר העלייה הנאצית לשלטון, היו רחוקים מלשקף את העוינות שאפיינה את היחסים הפוליטיים.

זה, במבט ראשון, מאוד מפתיע, אולם במבט שני - כבר לא. החציצה בין שלושת הסוגים של שיתוף הפעולה שהתבצעה בתחילת הפסקה, יותר משהתבצעה על-ידי כותב שורות אלו, התבצעה על-ידי הצמרת הסובייטית באמצע שנות ה-30, אשר ראתה את המפלגה הנאצית ככפופה הן למונופולים ואינטרסים כלכליים והן רייכסוואר (ראו עמ' 14 והערותו של ראדק לקריביצקי בעמ' 16). ראייה זו, בהקשר למונופולים וחוגים הכלכליים (שלא כמו שהתברר בהקשר רייכסוואר, שחוסל באביב 1935), לא הייתה שגויה לחלוטין. בגרמניה הנאצית היו אכן גופים ודמויות אשר הונעו מאינטרסים כלכליים ודחפו לקשרים נרחבים עם רוסיה, הבולטים שבהם, כפי שיוזגם בהמשך, היו היילמאר שאכט והרמן גרינג.¹⁹³

הצרכים הכלכליים הסובייטיים-גרמניים למעשה השלימו זה את זה, לגרמניה, ארץ מוגבלת במשאבים, נדרשו חומרי-הגלם הרוסיים, ואילו לברית המועצות, היותר נחותה מבחינה טכנולוגית, נדרשה הטכנולוגיה הצבאית הגרמנית.¹⁹⁴ בנוסף על ההשלמה הכלכלית, בולט ההעדר בניגודיות כלשהי בין האינטרסים - בכלל זה, הטריטוריאליים - של שתי המדינות. הן לא חלקו גבול, ושלא ההצהרות על "מרחב-המחיה", שנעשו ב"מין קאמפף", או על-ידי הוגנבורג, רוזנברג ודומיהם, משתייכות לקו האידאולוגי-פוליטי, אך לא היוו אינטרס טריטוריאלי, או חלק בתכניות הצבאיות של המטה-הכללי בטווח-הקצר.¹⁹⁵

על-כן, הסכמים באשר-הם בין גרמניה-הנאצית לברית המועצות, בהסתכלות על מפת האינטרסים ובהתעלמות מן ההצהרות האידיאולוגיות, לא אמורים להיות דבר מפתיע.

אחד הגורמים העיקריים, אשר דחפו את ברית המועצות לסחר עם המערב, הוא התיעוש המסיבי, בדמות תכנית החומש-השנייה, אשר הושקה בשנת 1934. דוגמה מצוינת לניגודיות בין הפוליטי לכלכלי, ולגורמים אשר הניעו את אותם הקשרים, ניתן למצוא בוועידה הכלכלית הבין-לאומית בלונדון, שבה הצהיר ליטווינוב על

¹⁹² Hochman, 99 עמ'.

¹⁹³ Безыменский, 100 עמ'.

¹⁹⁴ שם, שם.

¹⁹⁵ Hochman, 95 עמ'.

כך שברית המועצות מוכנה להשקיע מיליארד דולרים במערב לצורך קניית מתכות ונשק. באותה וועידה בדיוק, כמוזכר, הצהיר אלפרד הוגנברג על "אוקראינה הגדולה", כחלק ממרחב המחיה העתידי. בעוד האחרון מדבר על תכניות אידיאולוגיות גרנדיזיות עתידיות, הראשון מדבר על צורך כלכלי, כדי להוציא לפועל, תוכנית כלכלית בטווח המידי. כפי שאנו רואים, שני הדברים יכולים היו להתקיים בעת ובעונה אחת.

בתחילת 1935, מזמן סטלין למוסקבה אדם בשם דוד קנדלקי, בעברו, חבר המפלגה הסוציאליסטית-מהפכנית בגרוזיה, שהצטרף, אחרי המהפכה, למפלגה הבולשביקית, שימש בתפקידים ציבוריים בגרוזיה והיה שם לדמות אהודה¹⁹⁶. בנוסף על אלה, ברזומה שלו ניתן למצוא התייחדות וחברות לספסל הלימודים עם יוסיף דז'וגאשווילי (שמו הקודם של סטלין) בגרוזיה הקדם-מהפכנית.¹⁹⁷ הוא נקרא בפתאומיות למוסקבה, משמש תקופה מאוד קצרה כנציג הכלכלי בשוודיה ומשם הוא מועבר לברלין.¹⁹⁸ בתחילת 1935, הוא מנהל שם משא-ומתן על הסכם אשראי חדש בשווי של 200 רייכסמרק, עם ראש הרייכסבנק לשעבר, ודאז, שר הכלכלה של הרייך, היילמאר שאכט.¹⁹⁹ במסגרת משא-ומתן זה, יש לראות את הערת סטלין בשיחה עם אנטוני אידן במרס 1935 לגבי רכישת הנשק ואמצעי לחימה כימיים הכלולים בהסכם ההלוואות שייחתם "בימים הקרובים".

בפברואר 1935 המודיעין הצרפתי מדווח על שלושה גנרלים סובייטיים (קולנקוב, אורלוב ופרובורטוב) שהגיעו לברלין, כאשר בן-לווייתם הוא הנספח הצבאי הגרמני במוסקבה, אשר ניהלו שיחה עם שלושה גנרלים גרמניים (פון פריטש, פון בלומברג, פון רייכנאו).²⁰⁰ קשה להניח, כי אלה לא שוחחו על נושאים הקשורים ישירות ליחסים הפוליטיים-צבאיים בין גרמניה לברית המועצות, וכי לא עשו זאת בהוראה ישירה מן הצמרת.

בעוד המשא-ומתן מתנהל, ב-31 במרס, מרשל טוכצ'בסקי מפרסם מאמר סנסנציוני בעיתון "פרוודה", בשם "תכניותיה הצבאיות של גרמניה העכשווית". מדובר בעוד אחת מן הדוגמאות לגישת "שני-הקלפים" של סטלין. במאמר זה, "חושף" המרשל את התוכניות הצבאיות האנטי-סובייטיות של גרמניה, בהישענותו על ציטוטים מ"מיין קאמפף". הטיוטה המקורית של טוכצ'בסקי נערכה על-ידי סטלין טרם פרסום המאמר. הכותרת המקורית בטיטה של טוכצ'בסקי הייתה: "תוכניותיו הצבאיות של היטלר". סטלין ריכך אותה ונתן למאמר את הכותרת איתה פרסם. בנוסף, סטלין גם הוריד מספר משפטים על אופיין האנטי-סובייטי של התוכניות הצבאיות של גרמניה, וחזק גם את העובדה כי התכניות לא נשאו "אופי אנטי-סובייטי בלבד". הוא גם הוריד פסקה שלמה, על המהלומה שתחטוף גרמניה מן הצבא האדום והמדינה יחד עם "המפלגה הקומוניסטית הדגולה שלה ומנהיגה הדגול, החבר סטלין".²⁰¹

אף-על-פי-כן, פורסמה הכתבה, וסטלין ודאי ידע, כי מחאה תבוא מברלין. כך, מצד אחד, סטלין מראה את אגרופו לברלין, ומראה כי ידועות לו תכניותיה ושיאנו מפחד מהם, אולם ידו שנייה, הפעם בהתגלמותו של ידידו דוד קנדלקי, מושטת לשלום. במאמר זה, נעשה ניסיון להלחיץ קמעה את צרפת, בדמות עקיצה לעברה, כאשר נטען במאמר שצרפת "איננה מסוגלת להציג התנגדות פעילה לגרמניה".²⁰² כזכור, יומיים טרם פרסום המאמר הציע פוטמקין, השגריר בפריז, לפייר לאוואל, לחתום על ברית ישירה ביחד עם צ'כוסלובקיה. בתשעה

¹⁹⁶ Безыменский, 124 עמ'

¹⁹⁷ Hochman, 100 עמ'

¹⁹⁸ Безыменский, 131-132 עמ'

¹⁹⁹ Hochman, 100-101 עמ'

²⁰⁰ שם, עמ' 105.

²⁰¹ Безыменский, 143 עמ'

²⁰² עיתון "פרוודה", 31.3.1935, עמ' 2.

באפריל נחתם הסכם האשראי בין ברית המועצות לגרמניה. במסגרת ההסכם, ברית המועצות קיבלה קרדיט בסך 200 מיליון מ"ג לחמש שנים.²⁰³

הניסיון הראשון של "משימת קנדלקי", מתרחש ב-15 ביולי 1935 בשיחה בינו לבין שאכט. הוא סיפר, כי כשביקר במוסקבה דיבר עם סטלין ומולוטוב והם אישרו את תוכן שיחותיהם הקודמות. לאחר מכן, הציע לפעול לשיפור היחסים-הפוליטיים בין שתי המדינות.²⁰⁴ הוא גם ציין, כי צעדים בכיוון זה, כבר נעשו מוקדם יותר.²⁰⁵ שאכט, הציע לקנדלקי לבצע מהלכים כאלה בערוצים הרשמיים של משרד החוץ הגרמני והבטיח גם ליידע את הקולגות בעצמו.²⁰⁶

מדובר בשיחה סנסציונית. לא פחות. מתבצעת כאן "זליגה", מתחום היחסים הכלכליים לתחום היחסים הפוליטיים, ואם לתאר זאת במדויק יותר, ניסיון של סטלין, להגיע אל היטלר עצמו, באמצעות סוכנו שמינה באופן אישי, תוך ניצול הערוצים הכלכליים למטרה זו, ועקיפה של הערוצים הדיפלומטיים הרשמיים. מובן הדבר, כי לא מדובר בניסיון ספונטני אישי של קנדלקי. מוכיחות זאת, כפי שנראה בהמשך, השנותו של ניסיון זה, פגישותיו של קנדלקי עם סטלין, וגם עצם העובדה שמדובר במינוי אישי של סטלין. סביר להניח, שסטלין לא היה "שולף" את חברו הותיק מגרוזיה, אם הוא לא היה צריך דמות נאמנה במאת האחוזים, לצורך משימה חשובה במיוחד. ניקח כדוגמה את עדותו של הפובליציסט והדיפלומט יבגניי גנדין, שעבד באותה התקופה בשגרירות בברלין: "קנדלקי נתן לנו להבין בבירור, כי יש לו הנחיות סודיות שקיבל אישית מסטלין, ומתוקף זכות זו, איננו מגביל את עצמו בנושאים הכלכליים גרידא... לעובדי השגרירות והנציגות הכלכלית היה ידוע, כי קנדלקי מקורב לסטלין. ואני... הבנתי כי הוא הלכה-למעשה בא-כוח ומנסה, באופן בלתי-תלוי בליטווינוב ועמיתיו... "לבנות גשרים" בין השלטון הסובייטי וההיטלרי".²⁰⁷

ב-7 באוקטובר, יועץ השגרירות הסובייטית בברלין, בסונוב, בעת שנמצא במוסקבה, פונה לפון טברדובסקי באופן ישיר ושואל: "מה לדעתך יוכל לשפר את היחסים הגרמניים-סובייטיים?" ומוסיף כי לקנדלקי, שמחזיק ב"קשרים בלעדיים כאן (במוסקבה - ט.ל.)" יש "תכניות גרנדיוזיות" להרחבת הסחר הסובייטי-גרמני.²⁰⁸ למסיבת הפרידה מאותו פון טברדובסקי באוקטובר, מגיע מרשל טוכצ'בסקי, כשבעה חודשים לאחר פרסום המאמר ב"פרוודה". לפי דיווחו של שולנבורג מן ה-28 באוקטובר, טוכצ'בסקי ציין באותה המסיבה כי: "הצבא-האדום עדיין מרגיש סימפטיה גדולה כלפי הרייכסוהר (שכבר שינה את שמו לזורמאכט - ט.ל.). הוא העיר מספר פעמים כי הצטער מאוד על כך שגרמניה וברית המועצות לא עובדות יחדיו..."²⁰⁹

ההנהגה במוסקבה כולה מצאה עניין רב במשא-ומתן הכלכלי בברלין. כך עולה מן הפרוטוקולים של הפוליטבירור (עד כמה שהם יכולים להוות מקור אמין). לפיהם, התכנסויות שדנו במשא-ומתן הכלכלי שניהל קנדלקי, התקיימו 5 פעמים באביב ו-3 פעמים בקיץ, כשאחד מהם התקיים ממש ביום "נסיונו" הראשון של קנדלקי ב-25 ביולי.²¹⁰

יזומה גלויה נוספת לשיפור היחסים, התבצעה על-ידי בסונוב בברלין בסוף חודש נובמבר. על-פי התזכיר הגרמני, הגיע בסונוב למשרד החוץ הגרמני והביע עניין גדול בפגישה שהייתה עתידה להתקיים בין שולנבורג

²⁰³ Hochman, 100 עמ'.

²⁰⁴ שם, עמ' 106

²⁰⁵ שם, עמ' 105

²⁰⁶ שם, עמ' 106.

²⁰⁷ Гнедин Е. Из истории отношений между СССР и фашистской Германией, (Хроника.

ניו-יורק, 1977), עמ' 35

²⁰⁸ Безыменский, 140 עמ'

²⁰⁹ Hochman, 107 עמ'

²¹⁰ Безыменский, 143 עמ'

לפיהרר. לאחר-מכן, הוא העלה באופן ישיר את השאלה לגבי היחסים הסובייטיים-גרמניים ואמר שעל הצדדים לנקוט במאמצים ולהגיע לדטנאט.²¹¹ על בסונוב, מספר גנדין: "בסונוב, לעיתים שיגר דיווחים גם אישית למולוטוב, ייתכן, כי הוא סייע לקנדלקי כשזה מילא את המשימות הסודיות שניתנו לו בידי מולוטוב וסטלין".²¹² תקרית שחושפת רבות בנוגע לאופי פעולתם של שליחי ברית המועצות בגרמניה, התרחש כאשר פון טברדובסקי, כבר בתפקידו החדש כסגן-מנהל מחלקה במשרד החוץ, קבע פגישה עם שגריר ברית המועצות בגרמניה - יעקב סוריץ. לאחר שהפגישה נקבעה, התקשר אליו בסונוב, וביקש לראותו לפני סוריץ. סוריץ ובסונוב קיבלו פקודות מגורמים שונים. סוריץ היה כפוף לליטווינוב, ואילו בסונוב היה נציג המשטרה החשאית. טברדובסקי נפגש עם שניהם ב-10 בדצמבר.²¹³ במפגשו עם פון טברדובסקי, בסונוב פתח כהרגלו בשאלה הישירה: "כיצד יוכלו היחסים הגרמניים-סובייטיים להשתפר?" אולם פון טברדובסקי התחמק. כאשר נכנס אליו סוריץ, מאוחר יותר באותו היום, לפי התזכיר שפרסם פון טברדובסקי, הוא ביקש בנימוס: "כמכר ותיק... לתת לו את עצתי באשר למה שיכול להעשות לשיפור היחסים הגרמניים-סובייטיים". סוריץ הציע לפתח את הסכם ברלין מ-1926. "זה בא היטב לידי-ביטוי במהלך השיחה כולה שלמר סוריץ יש הוראות ברורות, לעשות כל שבכווח, כדי להשיג, למצער כלפי חוץ, שיפור ביחסים. בסוגריים ארצה להוסיף, כי הוא הדגיש בחזרתיות כי הרעיון שמר ליטווינוב הוא אויב של היחסים הגרמניים-סובייטיים, הוא שגוי לחלוטין". סיכם פון טברדובסקי את הפגישה בין השניים.²¹⁴ כפי שניתן לראות, הקו שעבד בצמוד להוראותיהם של סטלין ומולוטוב, קרי, קנדלקי, ואנשים בסביבתם, קרי, בסונוב, היה ישיר, פעיל ותקיף יותר, בניסונו להביא לשיפור ביחסים הגרמניים-סובייטיים, ואילו הקו שפעל בכפיפות לקומיסריאט לענייני חוץ ולליטווינוב, קרי, הנציגים הדיפלומטיים הרשמיים, בראשם יעקב סוריץ, היה מתון יותר ופעל פחות או יותר בתיאום עם הקו הרשמי של הקומיסריאט לענייני חוץ, בייחוד אחרי החתימה על ההסכמים עם צרפת וצ'כוסלובקיה והישארותה של גרמניה באופן סופי מחוץ לתמונה של מערכת הבריתות.

במקביל, בחודש דצמבר, התרחש משא-ומתן בין קנדלקי להיילמאר שאכט. משא-ומתן זה, מראה כי ברית המועצות ראתה את היחסים הכלכליים, כאמצעי לשיפור היכולת הצבאית שלה. שאכט הציע קרדיט בשווי של 500 מיליון מ"ג. קנדלקי הסכים לקבל את הקרדיט, בתנאי שחצי ממנו יוקדש לרכישת ציוד מלחמתי בגרמניה והעביר רשימה, של הציוד אותו תרצה ברית המועצות לקנות: ספינות מלחמה, צוללות, מטוסים ואפילו אמצעי לחימה כימיים של חברת פארבן.²¹⁵

לפי קריביצקי, בערך באותו הזמן מגיע דיווח למוסקבה דיווח מן הנ.ק.ו.ד הטוען: "כל הניסיונות של ברית המועצות לפייס את היטלר נכשלו. המכשול העיקרי להשגת הבנה עם מוסקבה הוא היטלר עצמו".²¹⁶ על כך, טוען קריביצקי, הגיב סטלין בשיבת הפוליטבירו: "איך יוכל היטלר להתחיל במלחמה נגדנו אחרי שהוא סיפק לנו כאלה הלוואות? החוגים העסקיים בגרמניה עוצמתיים מדי, והם מכתיבים את האירועים".²¹⁷ ב-21 בדצמבר בסונוב מבקר במשרד החוץ הגרמני, ומציע, לפי תזכירו של רודיגר, ראש המחלקה שבה ביקר, הציע להרחיב את הסכם הניטרליות של ברלין מ-1926, על-ידי הסכם אי-התקפה. מדובר בהצעה מוזרה.

²¹¹ עמ' 107 Hochman.

²¹² עמ' 35 Гнедин.

²¹³ עמ' 108 Hochman.

²¹⁴ שם, עמ' 108-109.

²¹⁵ עמ' 160 Безыменский.

²¹⁶ עמ' 60 Кривицкий.

²¹⁷ שם, שם.

הסכם ברלין, שעדיין היה תקף, היה למעשה, הסכם אי-התקפה.²¹⁸ ניתן רק לנחש למה התכוון בסונוב בהצעתו. סביר להניח, כי בסונוב התכוון לברית-צבאית מסוג כלשהו. אחרת, קשה לראות כיצד ניתן "להרחיב" הסכם ניטרליות. מה שחשוב לציין הוא שהצעה זו נעשתה כמעט שמונה חודשים אחרי שחתמה ברית המועצות על הבריתות עם צרפת וצ'כוסלובקיה. הצעה זו, היא עדות נוספת לסדר-העדיפויות הסובייטי. סביר להניח, כי אם היה בסונוב מקבל אור ירוק מן הדרגים הגבוהים במשרד החוץ הגרמני, הסדרי הביטחון ומפת הבריתות באירופה, היו משתנים כמעט לבלי-הכר.

בינואר קנדלקי ממשיך את המגעים עם שאכט בהסכמת הפוליטבירו. הוא מדווח כי שאכט, הינו אחד מהתומכים הנלהבים ביותר של נורמליזציה והסכמים כלכליים גדולים ומצדד ברעיון שהסכם אשראיכול לשפר את האופק הפוליטי. סטלין הגיב בלקוניות: "מעניין. י.ס.", והראה את דיווחו של שאכט, גם לוורושילוב וקגנביץ'.²¹⁹

באותו החודש, נואם מולוטוב אל מול הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות, בו הצהיר: "הממשלה הסובייטית הייתה מייחלת לכינון יחסים טובים יותר גם גרמניה, מאלה שקיימים בהווה. ללא ספק, זה נראה לנו תועלתית מנקודת-המבט של האינטרסים של שני עמי מדינותינו. אבל מימושה של מדיניות זו, אינו תלוי רק בנו, אם כי גם בגרמנים". לאחר מכן, עבר להאשמה של הממשלה הגרמנית במזימות אנטי-סובייטיות, וציטט את מיי-קאמפף. הוא סיים בקריאה לגרמניה, להמשיך את היחסים הכלכליים.²²⁰ זוהי דוגמה נוספת לאופוזיציה שהציב מולוטוב לקו של ליטווינוב. מובן שיש כאן דיבור בגנותן של התכניות הפשיסטיות והאשמה של היטלר וקשה היה שלא להאשים, אך ליטווינוב בתקופה, שכבר השקיע ארצו עמוק בבריתות הביטחון-הקולקטיבי, קריאות פייסניות שכאלה לא סיפקו.

ב-4 במאי, בסונוב וגנדין, נפגשים עם הדיפלומט הגרמני אנדור הנקה, ומעלים את מוכנותם "לבחון מחדש את הגישה העכשווית של הממשלה הסובייטית", אם זה מה שיידרש לדטאנט. בכלל זה, את הגישה העויינת כלפי כיבושו מחדש של חבל הריינלאנד, שהתבצע כחודש קודם לכן. הגינוי הבולט ביותר, היה נאמו של ליטווינוב בז'נבה.²²¹ גם מקרה זה, מדגים את הפער בין הרטוריקה הרשמית של הממשלה הסובייטית, שהתבצעה בעיקר על-ידי בכירי הקומוניסטיים לענייני חוץ, לבין מה שניסתה להשיג בפועל באמצעות אנשי השגרירות ונציגים כלכליים למיניהם בברלין.

ב-20 במאי, קנדלקי וסגנו פרידריכסון נפגשים עם הרמן גרינג, שתמך בהתלהבות בהסכמים הכלכליים, ראה אותם, כפי שהצהיר, כצעד ראשון לביסוסם של יחסים פוליטיים והבטיח לשוחח בנושא עם הפיהרר.²²² באוקטובר התמנה גרינג לראש "תכנית חומרי-הגלם של נירנברג" ולקח לידי את כל הקשור במסחר עם ברית המועצות.²²³ בתזכיר שפרסם כשנכנס לתפקיד, רשם, בין-היתר, כי העסקים עם רוסיה לא ילבשו אופי פוליטי.²²⁴ האם גרינג רצה לפתח את היחסים עם ברית המועצות בכיוון הפוליטי, או שהצהיר על אפשרות זו בפני קנדלקי מתוך ניסיון לחייב אותו למשא-ומתן הכלכלי? קשה לספק לכך תשובה חד משמעית. מכל מקום,

²¹⁸ Hochman, 109 עמ'.

²¹⁹ Безыменский, 164 עמ'

²²⁰ Geoffrey Roberts, "A Soviet Bid for Coexistence with Nazi Germany, 1935-1937: The Kandelaki Affair", *The International History Review*, (Aug, 1994), Vol. 16, No. 3, 481 עמ'

²²¹ Hochman, 111 עמ'

²²² Некрич, 120 עמ'

²²³ Безыменский, 170 עמ'

²²⁴ Hochman, 112 עמ'

גרמניה במדיניותה הרשמית, לא הייתה מוכנה להסכמים פוליטיים עם ברית המועצות, עד תחילתו של המשא-ומתן הרשמי על הסכם אי-ההתקפה ב-1939.

ביולי, בסונוב שוב דיבר עם אנדור הנקה ודיבר באופן קונקרטי על הסכם אי-התקפה. הנקה הסביר, כי לפי ראות עיניה של הממשלה הגרמנית, הסכמי אי-ההתקפה הינם בעלי משמעות, רק כאשר נחתמים בין מדינות עם גבול משותף.²²⁵ תשובתו של הנקה, עשויה לגלות לנו לעתיד לבוא, עד כמה ההסדרים הטריטוריאליים, קרי, חלוקה ל"ספירות השפעה" שהתבצעה במסגרת הנספח הסודי להסכם אי-ההתקפה של 1939, היוותה חלק אינטגרלי מן הנספח הגלוי, בו נכללה ההבטחה להימנע מתוקפנות. תשובתו של הנקה, עשויה גם להעיד על תוקפו המעשי, או חוסר תוקפו המעשי של הסכם ברלין מ-1926 בעיני הממשלה הגרמנית (וגם בעיני הממשלה הסובייטית, נוכח הצעותיו הנשנות של בסונוב). האם בסונוב אכן התכוון לברית-צבאית בהצעותיו שלו? סביר, אך אין לדעת.

באוקטובר נמשך המשא-ומתן על הסכם-קרדיטים חדש, שחודש ביוזמה גרמנית. הסיבה לכך, מצויה בדיווח המחלקה הכלכלית במשרד החוץ הגרמני: מצבם של חומרי הגלם ותהליך החימוש מחדש של גרמניה הוא כזה, אשר שם אותנו בתלות בקבלת חומרי-הגלם הרוסיים. לכן נחוץ להזיז את היחסים הרוסיים-גרמניים הכלכליים העכשוויים, מן הנקודה המתה בה נמצאים.²²⁶

ב-20 באוקטובר קנדלקי כותב לסטלין: "יוסיף וויסריונוביץ' היקר, שולח לך מידע קצר על מספר עניינים גרמניים: 1. בנוגע לגרינג. גרינג הציע לי להפגש, דרך בן-דודו (הרברט גרינג, עבד בצמוד עם שאכט - ט.ל) שעליו הודעתי לך בזמנו, על-מנת לדון... בשאלות הבאות: א. סילוק הקשיים ביחסים בין ברית המועצות לגרמניה. ב. משלוחי חומרי הגלם הסובייטיים לגרמניה. ג. רשימת האובייקטים הצבאיים, אותם גרמניה הייתה יכולה לתת לברית המועצות.²²⁷ באשר לסעיף השלישי במכתבו של קנדלקי, סוריץ נפגש עם גרינג ב-15 בדצמבר. גרינג הצהיר כי אין לתלות את הקשרים הכלכליים במצב היחסים הפוליטיים והציע "דפוליטיזציה" של כל הקשור למסחר. המכשול היה רשימת האובייקטים הצבאיים שברית המועצות מעוניינת בקנייתם, אותה העביר קנדלקי קודם לכן. גרינג העיר: ברשימה נמצאים אובייקטים, שאף מדינה מעולם לא הייתה מוכרת למדינה עמה היא קשורה בידידות קרובה". סוריץ ענה, כי ברשימה נמצאים הדברים אשר מעניינים את ברית המועצות.²²⁸

באותו החודש, קריביצקי צווה להקפיא את רשת הסוכנים בגרמניה.²²⁹ לקראת סוף החודש, קנדלקי ופרידריכסון שוב נפגשים עם שאכט, שמתנה את החייאת הסחר, בהפסקת פעילותו של הקומינטרן של ברית המועצות. כמובן שבמוסקבה לא יכלו להסכים לכך.²³⁰ ב-1936, ברית המועצות וגרמניה תמכו בצדדים שונים במלחמת האזרחים הספרדית וב-25 בנובמבר, חתמה גרמניה על הסכם האנטי-קומינטרן עם יפן.²³¹ אולם, לא הייתה לכך השפעה על היחסים והכלכליים, ויותר מכך, על הניסיונות של סטלין להגיע להסכם פוליטי, דרך שליחו בברלין.

²²⁵ Некрич, 81 עמ'.

²²⁶ Безыменский, 167 עמ'.

²²⁷ שם, שם.

²²⁸ שם, שם.

²²⁹ Кривицкий, 79 עמ'.

²³⁰ Безыменский, 77 עמ'.

²³¹ Некрич, 130 עמ'.

קנדלקי ופרידריכסון חוזרים למוסקבה. שם, קנדלקי מקבל הוראות בכתב מסטלין וליטווינוב, לגבי מה שעליו להגיד לכשיפגש עם שאכט:

"הממשלה הסובייטית, לא רק שמעולם לא התחמקה ממשא-ומתן פוליטי עם הממשלה הגרמנית, אלא שבזמנו אפילו יזמה כלפיו, הצעות פוליטיות מסוימות. הממשלה הסובייטית כלל אינה סוברת, שמדיניותה צריכה להיות מכוונת נגד האינטרסים של העם הגרמני. לכן, גם כעת היא איננה מתנגדת להכנס למשא-ומתן עם הממשלה הגרמנית מתוך אינטרס של שיפור היחסים ושלוש כולל. הממשלה הסובייטית איננה מתנגדת למשא-ומתן ישיר דרך הנציגים הדיפלומטיים הרשמיים".²³²

בתו של קנדלקי, תמרה, סיפרה להיסטוריון לב בזמנסקי בריאיון שערך עמה, על כך שפעם, בהיותה ילדה, ביקרה עם אמה בדאצ'ה של משפחת מולוטוב. גם סטלין נכח. היא ניגשה לסטלין ושאלה: "קומרד סטלין, מתי אבא שלנו יחזור למוסקבה?" סטלין ענה: "אביך מבצע משימה חשובה. את תצטרכי לחכות".²³³

המשימה החשובה התבצעה ב-29 בינואר. קנדלקי נפגש עם שאכט ואמר את מה שהורו לו להגיד בעודו מזכיר את סטלין ומולוטוב. שאכט, כדרכו, הפנה את קנדלקי לערוצים הדיפלומטיים הרשמיים. שאכט, יידע את שר-החוץ נויארט על השיחה, והמליץ להמשיך במשא-ומתן פוליטי, בתנאי שברית המועצות תוותר על תעמולת הקומינטרן מחוץ לגבולותיה. לאחר מכן, נויארט כותב לשאכט על שנפגש עם הפיהרר, ששלל כהרגלו, הסכמים פוליטיים עם הסובייטים.²³⁴ לסטלין אז, לא היה מה להציע להיטלר, בייחוד שזה עוד היה יכול לסחוט את פירות ה"פייסנות".

כך נסתיימה משימת קנדלקי. סוריץ, עבר להיות השגריר בצרפת, קנדלקי, בסונוב ופרידריכסון שוחררו מתפקידם וחוזרים למוסקבה לאלתר. שלושתם נשפטו והוצאו להורג. גנדין יישב בכלא.²³⁵ בכדי לכסות על הנזק, ליטווינוב שולח מברק לפראג ופריז בו מנסה לעקור את השמועות על "התקרבות סובייטית-גרמנית".²³⁶

שאכט וגרינג, בתור האמונים על הנושא הכלכלי, היו מאוכזבים משהו מקטיעתו של המשא-ומתן הכלכלי, שכן לחומרי-הגלם הסובייטיים נודעה חשיבות עצומה עבור גרמניה. כאשר יעלה הצורך, היא תדע לחדש את המשא-ומתן הכלכלי. לכשיתחדש, הוא ימשיך בקו ישר, שמסתיים בחתימת הסכם ריבנטרופ-מולוטוב.

הטיהורים הגדולים

"הטרור הגדול" שהשתולל בברית המועצות בשנים 1937-1938, שהופנה בממדים מפלצתיים כנגד אזרחים, וכלל טיהורים המוניים שהתבצעו במנגנון המפלגתי ובצמרת הצבא-האדום, הוא ללא ספק הזכרון המזוהה ביותר עם תקופת שלטונו של סטלין, לצד הניצחון על "מדינות הציר". הוא היה זה ששיווה לו את צימאון-הדם, הברוטליות והפרנויה הכרונית האדירה שמיוחסים לו. מדוע הוא החליט להוציא לפועל את ה"פרוייקט" הזה?

²³² Безыменский, 79 עמ'

²³⁵ Неприч, 94 עמ'

²³⁶ Безыменский, 80 עמ'

²³³ שם, שם.

²³⁴ שם, שם.

מה הוא ניסה להשיג? קשה לענות באופן חד-משמעי. קשה לענות. על כל פנים, המזל עמנו, ושאלה זו נמצאת מחוץ לגבולותיו של מחקר זה. אולם, ל"טרור הגדול" היו השלכות, שחשוב לתת עליהן את הדעת: הראשונה, קשורה לצבא-האדום ולמוכנתו-הצבאית. היא נוגעת להשפעות הממשיות שהיו לטיהורים על היכולת והפוטנציאל-הצבאי של הצבא האדום. השנייה, נוגעת לענייני-החוץ, לאופן שבו נתפשו הטיהורים בעיני המסתכל מחוץ והשפעתו על אומדן ערכה של ברית המועצות כשותפה.

התפישה לפיה הטיהורים הנחיתו מכה כמעט בלתי-הפיכה על הצבא האדום והחלישוהו אנושות, היא התפישה המקובלת כיום במחקר ומחוצה לו. אכן, בשנות הטרור נעצרו או גורשו לא פחות מ- 34,301 קצינים. 22,705 קצינים הוצאו להורג, או שגורלם איננו ידוע עד היום. 91 מבין 101 חברי ההנהגה העליונה נעצרו ו- 80 מהם הוצאו להורג, בהם בין-היתר: 3 מתוך חמשת המרשלים, 3 מתוך ארבעת מפקדי הארמיות, כמעט כל מפקדי המחוזות, כל מפקדי חיל-האוויר ו- 2 אדמירלים מן הצי.²³⁷ בין המרשלים שהוצאו להורג היה גם מרשל טוכצ'בסקי, שנעצר בגין מעורבות בקשר נגד השלטון הסובייטי ומסירת מידע צבאי לגרמנים.²³⁸

על-אף המספרים המזהירים, יש חוקרים המערערים על הסברה המקובלת בנוגע לכובד השלכותיהם של הטיהורים, ביניהם מיכאיל מלטיוכוב. הוא מצביע למשל על העובדה כי היחס של מספר החיילים למפקד, היה נמוך בצבא-האדום מאשר בצבאות אחרים - בעוד בצבא האדום נמצא מפקד לכל שישה חיילים וסמלים, בצבא הבריטי נמצא מפקד לכל 15, בצבא היפני מפקד לכל 19, בצרפתי מפקד לכל 22 בוורמאקט מפקד לכל 29.²³⁹ במילים פשוטות, לצבא האדום היו פשוט יותר מפקדים. הוא מתייחס גם לטענה על-פיה, במקומם של המפקדים המנוסים, קודמו בסיטונאות חיילים לא מנוסים ולא מוכשרים מספיק לביצוע תפקידם. הוא מצביע על העובדה כי רמת ההשכלה של סגל המפקדים בדרגים הגבוהים למעשה עלתה. בקרב "המחליפים", מספרם של אלה, שקיבלו השכלה צבאית גבוהה, ולה ב-45%, על אלה שהיו בעלי השכלה דומה, מבין קודמיהם בתפקיד.²⁴⁰ בנוסף, שגויה הטענה בנוגע להגעתם של מפקדים צעירים יותר לצבא האדום, במקומם של אלה שהוצאו להורג. הגיל הממוצע, היה ונשאר זהה (43).²⁴¹

באשר לתיאוריה הצבאית, גם כאן, מלטיוכוב מתעקש, לא היה שינוי דרמטי. לטענתו, התיאוריה הצבאית על-פיה פעל הצבא האדום, בכלל זה "קרב העומק" המפורסם, לא השתנתה אחרי 1937, על-אף שהתיאורטיקנים סולקו מן הצבא, או לא היו כבר בין החיים. השינויים שבוצעו, היו קוסמטיים בלבד. למשל מחיקת החתימות של "אויבי-הציבור" ממסמכים הנוגעים לתיאוריה הצבאית, שבה היה להם חלק, או הורדת ספריהם ממדפי הספריות. אולם "הכוחות לא למדים על-פי ספריהם של מצביאים מסויימים, גאוניים ככל שיהיו, אלא על-פי תקנות צבאיות והוראות - שאיש לא ביטל".²⁴²

מלטיוכוב מסכם בכך שלא ניתן לתת תשובה חד-משמעית באשר להשלכותיו של הטרור על מוכנתו הצבאית של הצבא האדום, משום ש"טרם נוסחו קריטריונים מדעיים אובייקטיביים לצורך מענה [על השאלה]".²⁴³ על כל פנים, קשה לקבל מאליה את הטענה הרווחת באשר ל"השלכות קטסטרופליות" של הטיהורים על מוכנתו הצבאית של הצבא האדום בפועל.

²³⁷ קרשו, עמ' 266
²³⁸ שם, עמ' 267

²³⁹ Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина*, 365 עמ'.

²⁴⁰ שם, עמ' 366.

²⁴¹ שם, שם.

²⁴² שם, עמ' 367.

²⁴³ שם, עמ' 386.

ההשלכה השנייה, הביאה לירידה בהערכתה של ברית המועצות כשותפה לענייני-חוץ. קולונדר, השגריר הצרפתי במוסקבה, מציין את השפעת הטיהורים, על תפישתה של ברית המועצות בקרב החוגים הפוליטיים והצבאיים בצרפת: "מנקודת-המבט של המשבר הפנימי בברית המועצות; זה גרם להם להרגיש, שברית המועצות לא מהווה יותר חלק מן המשחק".²⁴⁴

לנוכח ההאשמות בתיאוריות הקשר השונות, ובהעברת מידע לגרמניה, גם האמון בברית המועצות צנח - החוגים הצבאיים בצרפת, לצורך העניין, חששו מאוד מהאשמות שיוחסו לטוכצ'בסקי.²⁴⁵ גם אצל הנשיא הצ'כוסלובקי בנש, זה הביא ללא מעט חשדנות ולשינוי בגישתו האוהדת כלפי ברית המועצות.²⁴⁶ היא גם הביאה להטלת ספק, על ידי המדינות האחרות באירופה, ביכולתו של הצבא האדום להעניק סיוע צבאי. כך למשל כותב העיתונאי הבריטי אלכסנדר וורת', בזמן שהטיהורים היו בעיצומם: "הטיהורים בצבא-האדום יצרו השפעה נתעבת במערב-אירופה, וגם את האמונה שתועלתו של צבא 'ערוף-ראשים' פחותה".²⁴⁷

בשורה התחתונה: מפאת העובדה שברית המועצות הייתה קשורה במערכת-בריתות, התהליכים הפנימיים שעברה, בייחוד אלה הנוגעים לצבא, לא יכלו שלא להשפיע על מערכת-הבריתות עצמה, ו"להזיז את החוטים" האחרים בסבך הדיפלומטיה האירופית. האופן הקטסטרופלי שבו הצטיירו הטיהורים בעיני כלל אירופה הביא להטלת הספק ביכולתה של ברית המועצות להעניק סיוע צבאי מספק וראוי, הביאו למעשה, לירידה באיום ובחזקה הפוטנציאלית של מערכת-הבריתות כולה. ייתכן שירידה זו, הביאה בהתאם, להתחזקותה של המדיניות ה"חצופה" מצד גרמניה מחד, ולהתחזקות הנטיות הפייסניות בקרב הדמוקרטיות במערב, מאידך. מן הזווית הסובייטית, הטיהורים הובילו את ברית המועצות לנהל מדיניות מבודדת בשנים 1937-1938, היא נראתה כמבצר מכונס, אשר לא שש לקחת חלק בענייני הביטחון באירופה.²⁴⁸ מן הצד השני, הסכם מינכן הוביל להתפוררותו הסופית של ה"ביטחון הקולקטיבי" באירופה. והביא לשלב החדש והסופי בדיפלומטיה האירופית בין מלחמות-העולם.

אז מה, אם כן, שאפה וניסתה להשיג ברית המועצות בתקופה הבין-מלחמתית? בקצרה, עמדת-כוח ממנה תוכל לערער על יחסי-הכוחות הבין-לאומיים הקיימים ולשחזר את המצב בו רוסיה הייתה בגדר 'אימפריה', הן מבחינה טריטוריאלית והן מבחינת ההשפעה שלה בעולם. סדר-היום של "המהפכה-העולמית", שהיה אהוד מאוד בקרב חוגי השלטון הסובייטי בתחילת שנות ה-20, שיקף למעשה את המצב בו תפישות אידיאולוגיות כלליות התעגנו בישות מדינית מסוימת, בהיסטוריה, בטריטוריה, במטרות ובאינטרסים שלה. במובן הזה, ניתן כמעט להגיד שהאצטלה האידיאולוגית סיפחה לעצמה מנוע מדיני-אימפריאלי. כדי להשיג מטרות אלה, פעלה ברית המועצות במקביל במישור הפנימי ובמישור החיצוני. מפנים, הנהיגה ברית המועצות, לאחר שייצבה באופן מספק את החיים במדינה, תיעוש ומיליטריזציה מסיביים, במהלכם נעשתה למעצמה צבאית ותעשייתית. בפתח מלחמת העולם השנייה, היא החזיקה בצבא הגדול באירופה (כפי שנראה בפרק הבא). במישור החיצוני: לאחר המלחמה והסדרי השלום של ורסאי, הייתה ברית המועצות בתחתית פירמידת-הכוחות, לצד גרמניה. גרמניה, הייתה האובייקט הראשי של הסדרי השלום של ורסאי. בדומה לברית

²⁴⁴ Hochman, 138 עמ'

²⁴⁵ שם, עמ' 132.

²⁴⁶ שם, עמ' 131.

²⁴⁷ שם, עמ' 137.

²⁴⁸ שם, עמ' 175.

המועצות, מעמדה הבין-לאומי צנח, היא איבדה רבים משטחיה והוטלו עליה מגבלות צבאיות. מעמדן של שתי המדינות הביא אותן לכונן שיתופי-פעולה מרחיקי-לכת, שהיו הרבה יותר, משיתופי-פעולה שגרתיים: שיתופי-פעולה צבאיים "אינטימיים" בין הצבא-האדום רייכסווהר, שכללו סיוע לאחרון לעקוף את מגבלות וורסאי על-ידי טיפוחו ואימונו בשטח רוסיה. באמצעות שיתופי-פעולה כלכליים נרחבים, שכללו חילופין בין שתי המדינות, גרמניה קיבלה את חומרי-הגלם הרוסיים וברית המועצות נהנתה מן הטכנולוגיה הגרמנית. על המשמעות של היחסים המסחריים עם מוסקבה, עבור גרמניה, כתב הדיפלומט הגרמני שעבד בשגרירות במוסקבה, גוסטב הילגר: "אם כמה מפעלי-מכונות חשובים בגרמניה, בעיקר בתחום ייצור הציוד הצבאי, שרדו את השפל, והיטלר הצליח להחזירם לעבודה כחלק משאיפתו להתחמשות לאחר שנת 1933, אז זה קרה אך ורק בזכות ההזמנות הסובייטיות... החברות הגרמניות ידעו בפירוש, שהן חייבות את הישרדותן לקונה הגדול במזרח, והממשלה הגרמנית הכירה בכך, שאילולא השוק הסובייטי, האבטלה בגרמניה הייתה עלולה להיות מפחידה יותר, מאיך שהיא הייתה במציאות".²⁴⁹

על-כן, בצדק נקראו גרמניה וברית המועצות "שותפות-גורל". שיתופי הפעולה זכו לכינוי "מסורת-רפאלו", על-שם ההסכם שהיווה את נקודת-הפתיחה של יחסים אלו, באפריל 1922. מטרתה העיקרית, אם כן, של "שותפות הגורל" הייתה ליצור שילוב וטיפוח משותף של כוחות צבאיים וכלכליים בכדי להגיע ל"מסה קריטית" שבאמצעותה תוכלנה המדינות "הנחותות" לאיים על הסדר הקיים ועל המדינות המנצחות אותן, ובכך לעלות במדרג הכוחות ולהשיב את שאבד להן. הרי קשה לדמיין שסטלין סייע באופן פעיל לטיפוחו של צבא, מבלי שחשב, שביום מן הימים יצא לקרב.

ב-1933 עליית המפלגה הנאצית לשלטון משנה לחלוטין את המגמה. כידוני הרבנשיזם עתה הופנו גם כנגד ברית המועצות. אולם היא מנסה בכל זאת, להמשיך את "מסורת-רפאלו", בעזרת פניות לגורמים הגרמניים השונים. משהקו האנטי-סובייטי בגרמניה הוסיף להיות מובהק, הופסק שיתוף הפעולה הצבאי וגם הקשרים הכלכליים ספגו תחילה פגיעה קשה. סוף עידן רפאלו עמד בפתח. נאומו של ליטווינוב בסוף 1933, מבטא היטב את היחס הסובייטי לגרמניה: "הנה כבר עשר שנים שאנחנו קשורים לגרמניה בקשרים כלכליים ופוליטיים הדוקים. אנחנו - המעצמה הגדולה היחידה, שלא יחלה לשום דבר משותף עם הסכם ורסאי והשלכותיו... גרמניה תפסה את המקום הראשון במסחר-החוץ שלנו. הן גרמניה והן אנחנו בעצמנו, נהנינו מתועלת בלעדית מן הקשרים הפוליטיים והכלכליים, שנוסדו בינינו. בהישענותה על יחסים אלו, יכלה גרמניה לדבר בביטחון ובאומץ רבים יותר, עם אלה שניצחו אותה בעבר... ברית המועצות וגרמניה, לא יקבלו דבר מיחסים אלו, מלבד תועלת".²⁵⁰ נוכח סירובה העיקש של גרמניה הנאצית לשיתוף הפעולה הפוליטי שהנהיגה קודמתה, רפובליקת וויימאר, והצהרותיה הגלויות על התפשטות מזרחה, בנוסף לאיום היפני ממזרח, נאלצה ברית המועצות, על-מנת להבטיח את ביטחונה ועל-מנת לא להיותר בודדה במערכה לכשתקרה, וגם על-מנת להפעיל לחץ מסוים על הגרמנים, להנהיג מדיניות ביטחון-קולקטיבי שכללה התקרבות לצרפת, הצטרפות להתגלמותו של הסטטוס-קוו, חבר הלאומים, ורטוריקת שלום, אנטי-פשיסטית. לסמלה של מדיניות זו, היה מקסים ליטווינוב. כשלאנטי-סובייטיזם הגרמני, נוסף האיום החמוש, מיהרה ברית המועצות לעגן את ביטחונה גם בבריתות סיוע-הדדי. אולם, המדיניות הייתה כפולה. במקביל לביטחון-הקולקטיבי הרשמי והמוצהר, ניסתה ברית המועצות, למשוך את גרמניה להסכם פוליטי. הניסיון העיקרי, היה להתחבר לחוגים-כלכליים פרו-רוסיים

²⁴⁹ Г. Хильгер, А. Мейер, **Россия и Германия. Союзники или враги?** (Центрполиграф, 2008), עמ' 415.

²⁵⁰ Кривицкий, 89, עמ'.

בגרמניה, ובכך לסלול את הדרך לפיהרר עצמו, ובכך לנצל את ה"תנופה" של היחסים הכלכליים לצורך הסכם פוליטי. הניסיונות לא עלו יפה. האם ליטווינוב היה שותף לרצון להתפייס עם גרמניה-הנאצית, או שדבקו בו בביטחון-הקולקטיבי הייתה כנה ונבעה מתוך אמונה, כי דרך זו עדיפה מחיזורים פוליטיים אחר הגרמנים? קשה לספק תשובה חד-משמעית לכך. בכל-אופן, סדר העדיפויות בצמרת הקרמלין היה ברור.

נדמה היה ש"רוח-רפאלו" הייתה נוכחת באוויר גם בנקודת השפל ביחסים בין המדינות. היא הייתה נוכחת כשטוכצ'בסקי התרפק על שיתוף הפעולה עם הרייכסווהר באזניי הדיפלומטים הגרמנים. הרגישו בה גם קובעי המדיניות באנגליה וצרפת, שחששו שמא תקום לתחייה.

סבורוב מנמק את אימון הרייכסווהר בשטח רוסי בכך שהיה חלק מן התכנית "לגדל את הכלב הפשיסטי, על-מנת לשחררו מאוחר יותר". במסגרת זו, הוא גם רואה את האיסור שהגיע ממוסקבה למפלגה הקומוניסטית הגרמנית לחבור לסוציאל-דמוקרטים, מה שסיכל קואליציה ללא המפלגה הנאצית. במחקר זה, לא נמצא ביסוס לטענות אלו (ובכל-מקרה, בשביל לחבר את הקו הזה, דרוש מחקר יסודי ומעמיק יותר). מוסקבה אכן מנעה חבירה של הקומוניסטים לסוציאל-דמוקרטים, אך זה ככל הנראה נבע מהנחת הקומוניטרן, כי הגעת הפשיסטים לשלטון, רק תחריף את המשבר בתוך גרמניה, שסייע לסובייטיזציה מהירה שלה. ניתן להניח כי סטלין העדיף יותר מכל סובייטיזציה של גרמניה, כך שיהיה קל הרבה יותר, להכפיף את הצבא והכלכלה הגרמנית לצרכי מוסקבה. משנכשלו ניסיונות הסובייטיזציה, התבססו הקשרים עם גרמניה ובעיקר עם האליטה הצבאית הגרמנית, המונרכיסטית והעוינת להיטלר בחלקה. קשה לחשוב, כי סטלין במודע, רצה לגרום לירידה החדה בסחר עם גרמניה שהתרחשה בשנים הראשונות לעלייתו של היטלר לשלטון. ברית המועצות, ככל הנראה, העדיפה את ליבקנט על שטרזמן, ואת שטרזמן על היטלר, באופן דומה, העדיפה חיילות אדומים על הרייכסווהר ואת הרייכסווהר על הוורמאכט. הטענה כי "הטבע-הטוטליטרי" הוביל את שני המשטרים להתקרב ולחתום בסופו של דבר על שני ההסכמים באוגוסט ובספטמבר 1939, שגויה. ברית המועצות הייתה מעוניינת בגרמניה ככוח צבאי וכלכלי בלבד, בלא-תלות במשטרה הפנימי. שטרזמן וליבקנט (או חיילות-אדומים הרייכסווהר) עדיפים רק משום שהם נוחים יותר להכפפה או לשיתוף-פעולה.

פרק ג': חתימת ההסכם - ערב המלחמה

1939 הייתה שנת-משבר. משבר דיפלומטי, לפני הכל. בעוד גרמניה שואפת להשיג עבור עצמה את התנאים האופטימליים ביותר לצורך הגשמת תכניות ההתפשטות, שני הגושים הנוספים באירופה - הדמוקרטיזם המערביות וברית המועצות - שואפים להשיג את העמדות הטובות ביותר אל מול האיום הגרמני. כל צד, על-מנת לצאת נשכר מן המשבר, השתמש ביכולות התמרון שלו כשניהל מגעים עם כל אחד מן הצדדים הנוספים, והשתמש במגעים אלו, בכדי ללחוץ על הצד השני.

פרק זה, הוא ניסיון לפרוס את הפנורמה הדיפלומטית באירופה ערב-המלחמה באופן רחב, כזה שיוביל לאבחנה נכונה של המניעים הסובייטיים בתוכו.

מאז האין-מוצא אליו הגיעו הקשרים הגרמניים-סובייטיים בכישלון משימת קנדלקי. הקשרים הפוליטיים נותרו מחוץ לתחום בינתיים. אולם נראה היה, כי הצטלבו שני גורמים משמעותיים: הראשון הוא התפוררות ה"ביטחון-הקולקטיבי" לאחר הסכם מינכן, שכלל את חוסר-שביעות הרצון הסובייטית, מן המדיניות ה"פייסנית". ליטווינוב בעצמו קבע בחודש אוקטובר: "חבר הלאומים והביטחון הקולקטיבי פסו עברו מן העולם".²⁵¹ גם בצד הגרמני הבחינו כי הגיע שלב חדש במערכה הדיפלומטית, יועץ השגרירות הגרמנית במוסקבה, פון-טיפלקירך, דיווח לברלין ב-3 באוקטובר: "אין לוותר על המחשבה, כי ברית המועצות תבחן מחדש את מדיניות-החוץ שלה. בהקשר זה יש לשים-לב, לפני הכל, ליחסים עם גרמניה, צרפת ויפן... אין אני מוציא מכלל אפשרות את ההשערה, כי המצב העכשווי פותח אפשרויות טובות למדי להסכם כלכלי חדש ורחב יותר, בין גרמניה לברית המועצות".²⁵² באותו היום שבו הדיווח נשלח לברלין, דיווח בולט, שגריר ארה"ב במוסקבה, כי לשאלתו של שר-החוץ הצרפתי בונה, נוכח האיום הפולני על צ'כוסלובקיה שנראה היה ממשי, האם ברית המועצות מתכוונת לפעול בהתאם להסכמי הסיוע, ענה ליטווינוב: " ברית המועצות לא תעשה דבר על-מנת לתמוך בצ'כוסלובקיה".²⁵³

הגורם השני היה הרצון של גרמניה להשלים את תכנית ארבע השנים, משמע, להבטיח את מוכנותה למסע מלחמתי באירופה. למען מטרה זו, זקוקה הייתה גרמניה לחומרי-הגלם הרוסיים. כבר ב-1938 גרמניה ניסתה להרחיב את משלוחיהם של חומרי-הגלם. באפריל של אותה השנה, הנציגות הכלכלית הסובייטית בברלין מדווחת למוסקבה כי הגרמנים מבקשים להרחיב את המשלוחים וכי הם מבקשים "לקחת בחשבון את הצורך שלהם בחומרי-גלם". ב-6 ביולי, מזכיר-המדינה של משרד החוץ הגרמני, ארנסט פון-ווייצק, שואל את שגריר ברית המועצות בברלין, האם יש לברית המועצות אי-אילו תכניות קונקרטיות להרחבת הסחר עם גרמניה.²⁵⁴ נראה ששני גורמים אלה הביאו את ליטווינוב ושלנבורג לסכם בעל-פה, כפי שדיווח גוסטב הילגר, על הפסקת ההתקפות ההדדיות ברדיו ובעיתונות על המנהיגים של שתי המדינות.²⁵⁵

²⁵¹ Geoffrey, Roberts, **Unholy Alliance. Stalin's Pact with Hitler.** (London, St Martin's Press, 1989), עמ' 109.

²⁵² Михаил Иванович, Семиряга, **Тайны сталинской дипломатии. 1939—1941.** (Высшая школа, 1992), עמ' 10.

²⁵³ Hochman, 164 עמ'.

²⁵⁴ Безыменский, 140 עמ'.

²⁵⁵ Gustav, Hilger, **Wir und der Kreml. Deutsch-sowjetische Beziehungen 1918—1941,** (Alfred Metzner Verlag, 1955) 259 עמ'.

ב-8 באוקטובר, ברית המועצות מנסה לערער שותפות פולנית-גרמנית אפשרית ומודיעה לורשה כי היא איננה דוחה "כל שותפות ידידותית עם כל מדינה".²⁵⁶ ב-24 באוקטובר, גרמניה מנסה להשיג את תביעותיה לדנציג וה"מסדרון הפולני" בדרך דיפלומטית ומציעה לפולין ליישב את העניין באמצעות צירופה להסכם האנטי-קומוניסטי והארכת הסכם אי-ההתקפה הקיים ביניהן ל-25 שנים. הצעה זו גוררת ביקורים מצד יוזף בק בברלין ושל יואכים פון-ריבנטרופ בורשה. משלא הניבו תוצאות חד-משמעיות, החלה גרמניה לנטות לעבר פתרון צבאי.²⁵⁷ ב-27 בנובמבר נענית פולין להצעת מוסקבה לחתום על תזכיר משותף שמצהיר על נרמול היחסים ביניהן. במוסקבה קיוו כי: "במקרה הצורך, פולין תושיט ידה לברית המועצות". אולם פולין ממשיכה בהילוך המסורתי בין הטיפות ומיידעת את גרמניה כי ההצהרה איננה מכוונת לעירוב ברית המועצות בפתרון הבעיות באירופה.²⁵⁸

ב-6 בדצמבר הפוליטבירו מחליט לאפשר לקומוניסטי-העממי לסחר-חוץ להאריך הסכמי סחר קודמים עם גרמניה.²⁵⁹ ב-19 בדצמבר מוארך הסכם הסחר עם גרמניה ל-1939. לאחר שלושה ימים מגיעה הצעה גרמנית לחדש את המשא-ומתן על אשראי של 200 מיליון רייכסמארק ורומזת על אפשרות לנרמל את היחסים. מובן שברית המועצות חיכתה להצעות אלו, והתייחסה אליהן בכובד ראש. על כך מלמדים הן מינויו של מיקוואן, חבר הפוליטבירו וסגן יו"ר הסובנארקום לתפקיד הקומוניסטי לסחר-חוץ בסוף נובמבר והן המוכנות הסובייטיות לנהל את המשא-ומתן הכלכלי במוסקבה.²⁶⁰ ב-12 בינואר, מתרחשת סנסציה דיפלומטית בברלין. באותו היום, היטלר, בהתאם למסורת, מזמין ללשכתו את הקורפוס הדיפלומטי השוהה בברלין לכבוד השנה החדשה. בעת הביקור, היטלר שוחח בחמימות רבה עם שגריר ברית המועצות בברלין מרקלוב, לאחר שממש "עקף את השגרירים", לפי דיווחו של האחרון למוסקבה. "אדוני השגריר, כיצד אתה מתרשם מברלין?" התעניין היטלר, ו"לאחר מכן שאל על המשפחה - על הרעיה והבן". לפי דיווחים שונים שונים השיחה נמשכה בין 7 ל-15 דקות. לבסוף, "איחל הצלחה ונפרד לשלום". לאחר השיחה, החלו כבר לסבוב שמועות בחוגים הדיפלומטיים לברלין, על כך שהיטלר העביר לסטלין הבטחה שהוא מוותר על אוקראינה, או על כך שהוא חפץ בשיפור ביחסים.²⁶¹ היטלר, ככל הנראה, באמצעות ההצגה המתוכננת מראש, ניסה ללחוץ על ורשה ובמידה מסוימת על בריטניה וצרפת, על-ידי הפגנת התקרבות "חמה" לברית המועצות. מנהל המחלקה המזרח-אירופאית במשרד החוץ הגרמני, קרל שנורה, מקבל משימה מריבנטרופ, להיפגש עם שולנבורג בורשה, ומשם להמשיך למשא-ומתן במוסקבה. ב-20 בינואר מוסקבה מיידעת על-כך שב-30 לחודש, יגיע הנציג מטעם גרמניה.²⁶² ב-27 בינואר, מוסקבה מדליפה על הגעתו של שנורה לעיתונות האנגלית. יום לאחר מכן, כרעם ביום בהיר, ובאופן מאוד לא דיפלומטי, גרמניה מודיעה על דחייתו של המשא-ומתן, ככל הנראה, משום שניסתה למנוע הרעה משמעותית ביחסיה עם פולין ובריטניה. שולנבורג ושנורה, נשארים בורשה. כפי

²⁵⁶ Михаил, Мельтюхов. "Советский Союз в европейской политике осени 1938 лета 1939 гг". **Вестник МГИМО-Университета**. 2009;(4): 126 עמ'

²⁵⁷ שם, שם.

²⁵⁸ שם, עמ' 127.

²⁵⁹ Безыменский, 180 עמ'

²⁶⁰ Сергей Зиновьевич, Случ, "СССР и Германия в годы войны и мира (1941-1945)" (М: Изд-во "Гей", 1995.) 67 עמ'.

²⁶¹ Безыменский, 190 עמ'

²⁶² שם, שם.

שנזכר שנורה, ביטול המשא-ומתן התקבל על-ידי הרוסים כ"סטירת-לחי".²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ אף על פי כן, נראה כי במוסקבה עשו מאמץ "לשמר את המומנטום", להימנע מעימות עם ברלין, וגם, לתחזק נראות של משא-ומתן בכדי לשמר את יכולת התמרון, ובכתבות שפורסמו ב"פרוודה" ו"איזבסטייה" כשלושה ימים לאחר דחיית המשא-ומתן, נכתב כי המשא-ומתן כבר מתקיים וכי "המשא-ומתן הנ"ל, אשר ייתכן ויגמר באספקתם של משאבים שופעים לידי גרמניה למקרה של מלחמה, מחזיק גם במשמעות פוליטית".²⁶⁶ בנאומו מן ה-30 בינואר, היטלר חרג מהרגלו ולא תקף את ברית המועצות.²⁶⁷

ב-11 בפברואר מיקויאן מעביר לשולנבורג את רשימת המוצרים שברית המועצות תחפוץ לקנות באמצעות הקרדיטים שתקבל מגרמניה. רשימה שהפוליטבירו ציווה עליו להרכיב כשבועיים קודם לכן. ברשימה נמצאים כלי-מכונה, ציוד-צבאי וגם נשק כימי.²⁶⁸ שבוע לאחר מכן, חותמת ברית המועצות על הסכם הסחר הראשון בהיסטוריה בינה לבין פולין. במקביל, התנהל משא-ומתן בריטי-גרמני על הסכם קרטלים, שנחתם לבסוף ב-15 במרס. מגעים בריטיים-צרפתיים-גרמניים התנהלו מאז אוקטובר, והיוו את המשך ניסיון של הדמוקרטיה המערבית לקבע את מעמדן כבוררות מאזן הכוחות באירופה. הן לא שללו הכרה במזרח-אירופה כאזור-השפעה גרמני, והסכם נוסף בין ארבעת הכוחות, בתנאי שהאיום הגרמני יוסר מעליהן, ובתנאי שגרמניה תפסיק את ההתפשטות החד צדדית שלה.²⁶⁹ לסכל הסכם מסוג זה, כזכור, הייתה אחת ממטרות היסוד של מדיניות-החוץ הסובייטית לכל-אורך התקופה הבין-מלחמתית.

קיימים מספר מקורות שעשויים להעיד כיצד ראו בברית המועצות את מצב-העניינים באותה התקופה, ומה שאפו מנהיגיה להפיק ממנו. אחד מהם הוא מאמר בשם "המצב הבין-לאומי של המלחמה האימפריאליסטית השנייה", שהתפרסם בכתב-העת "בולשביק", תחת שם-העט "גליאנוב" ב-25 בינואר. מתווה המדיניות נהגו לפרסם את השקפתם באופן הזה באמצעי העיתונות השונים. במקרה הזה, תחת השם "גליאנוב", נחבא סגנו של הקומיסר לענייני-חוץ - פוטמקין. כבר מן הכותרת ניתן להבין את אחת מן הקביעות שנעשו בצמרת - "המלחמה האימפריאליסטית השנייה", למעשה כבר התחילה. קביעה זו, מתבססת על העובדה כי במחצית השנייה של שנות ה-30, כבר בוצעו מספר פעולות צבאיות, אשר שינו את המצב בעולם וכבר ניתן לראותן, כמבשרות את סופה של עת השלום הבין-מלחמתית. האירועים המלחמתיים, חילקו את הכוחות בעולם לשתי קבוצות: לתוקפנים - גרמניה, איטליה ויפן ול"מעלימי-עין" מן התוקפנות - בריטניה, צרפת וארה"ב. כותב המאמר טוען כי, על-אף העובדה, כי התוקפנות מזיקה ומאיימת על "מעלימי-העין", הם ממשיכים במדיניותם, כדי להפנות את התוקפנות כלפי מעוז המהפכה והקדמה במזרח. הם מעדיפים, לדבריו, לנהוג בוותרנות כלפי התקפנים, משום שהם חוששים מנפילת המשטרים הפשיסטיים, אשר "שומרים על השטח" מפני חלופה בולשביקית. המאמר מצביע על חולשתו של גוש ה"תוקפנים", אשר לא נתקל בכל התנגדות ומאיים קודם כל על האינטרסים של "מעלימי-העין" תוך שאיננו מקלקל את יחסיו עם ברית המועצות, על-אף התעמולה הרועשת ואף צויין כי "הסכם רפאלו בין ברית המועצות לגרמניה עוד תקף". גרמניה מצדה, תמשיך לפעול בדרכי סחיטה ואיומים, שיופנו עתה, כפי-הנראה, כלפי צרפת, אשר עשתה כל דבר אפשרי על-מנת להחליש

²⁶³ Мельтюхов. "Советский Союз", 129 עמ'.

²⁶⁴ Безыменский, 184 עמ'

²⁶⁵ Ingeborg, Fleischhauer, **Der Pakt: Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie 1938—1939**, (Ullstein, 1990, Berlin), 96 עמ'.

²⁶⁶ Случ, "СССР и Германия в годы войны", 68 עמ'.

²⁶⁷ שם, שם.

²⁶⁸ Безыменский., 190 עמ'

²⁶⁹ Мельтюхов. "Советский Союз", 128 עמ'.

את הסכם הסיוע עם ברית המועצות מ-1935. מדינות המערב מזלזלות בהתחייבויותיהן, מה שבא לידי ביטוי באופן מובהק, כאשר רק ברית המועצות, לטענת פוטמקין, הפגינה מוכנות לסייע לצ'קוסלובקיה. ככל שהמשבר בקרב המעצמות הקפיטליסטיות מחריף, ברית המועצות מתחזקת, כאשר לצדה עומדת כל האנושות המתקדמת. לבסוף, מסכם המאמר:

"חזית המלחמה האימפריאליסטית השנייה הולכת ומתרחבת. נסחפים אליה עם אחר עם. האנושות הולכת לקראת מאבקים גדולים, אשר יאפשרו **מהפכה עולמית ... תום המלחמה השנייה הזו, יסמן את חורבנו של העולם הקפיטליסטי הישן.** (מודגש על-ידי המחבר - ט.ל.)²⁷⁰

ראשית, ניתן לראות כי התפישה של מלחמה ככלי אשר מאפשר מהפכה-עולמית, אכן הייתה נוכחת בקרב מקבלי-ההחלטות. הנחת יסוד נוספת שמופיעה במאמר הזה, ומהווה מוטיב חוזר באמירותיהם של מתווי-המדיניות היא ש"התוקפנים", הפכו את המלחמה ל"עובדה מוגמרת", המלחמה, כפי שמשמע, מסכנת בעיקר את מדינות הבורגנות ממערב, כלומר גרמניה מערערת את יציבותו של הקפיטליזם ומחסלת את שאריות הסטטוס-קוו. הנחה נוספת היא, שהדמוקרטיה המערבית שואפות לעמת את גרמניה עם ברית המועצות, תוך סיכון האינטרסים שלהן, כדי להגן על אירופה מפני הבולשביזם, וראות את הפשיזם כ"מעטה המיליטריסטי" שלהן. מרתק לציין כי מקור הסברה המזוהה עם ההיסטוריונים בימין הקיצוני הנאו-פשיסטי בגרמניה-המערבית כדוגמת ארנסט נולטה, מצוי למעשה בהשקפות של מדיניות-החוץ הסובייטית לפני המלחמה. השוני היחיד הוא, כמובן, הפוזיציה ביחס למתרס המוסרי והאידיאולוגי.

גם אנדריי ז'דאנוב, שהיה בין-היתר המזכיר הראשי של ועידת-המחוז בלנינגרד, ודמות קרובה לסטלין, בעלת השפעה בלתי-מבוטלת על מדיניות-החוץ, ביטא בוועדה המפלגתית בלנינגרד, ב-3 במרס, רעיונות דומים. הוא טען - ברית המועצות הינה "המעצמה החזקה ביותר, העצמאית ביותר", ולכן הפשיזם הינו "ביטוי לתגובה העולמית, של הבורגנות האימפריאליסטית, הבורגנות האגרסיבית", ומאיים, קודם כל, על בריטניה וצרפת. מפאת כך, בריטניה מאוד הייתה רוצה ש"היטלר יחל במלחמה עם ברית המועצות", לכן היא שואפת לעמת את גרמניה עם ברית המועצות, על-מנת להישאר מן הצד, תוך שהיא מקווה "להוציא את הערמונים מן האש באמצעות ידיים אחרות, לחכות למצב, בו האויבים ייחלשו, ולקחת". ז'דאנוב הדגיש כי מוסקבה חשפה את מניעה של מעצמות המערב. וכתב כי "נחסוך כוחותינו, עבור העת בה נכריע את היטלר ומוסוליני, ובהזדמנות הזו, כמובן גם את צ'מברלין." (מודגש על-ידי המחבר - ט.ל.)²⁷¹

מסמך נוסף, אשר עשוי להעיד על רשמים הסובייטיים, הוא טיוטה, כתובה בכתב ידו של ז'דאנוב. הטיוטה איננה מתוארכת, ידוע רק, כי היא מיוחסת לשנת 1939. ייתכן כי מדובר בטיוטה של ז'דאנוב לפני הופעה שגריתית בתקשורת, אולי אפילו לפני הנאום המצוטט לעיל. ייתכן גם, כי ז'דאנוב רשם את הטיוטה, המורכבת ממשפטים מקוטעים, חסרי הקשר וקשר, בעת שיחה או קבלת הנחיות מסטלין, כפי שהיו נוהגים רבים ממקורביו של האחרון. אלה הם, חלק מן המשפטים המופיעים בטיוטה:

"נמרים ובעלים. -בעלי הנמרים מכוונים למזרח. -לסובב את הכלוב לכיוון האנגלים. -אנגליה האויב המקצועי של השלום ושל הביטחון הקולקטיבי. - 'דראנג נאך אוסטן' - המצאה אנגלית -לסובב את הנמרים לכיוון

²⁷⁰ Гальянов В. Международная обстановка второй империалистической войны//Большевик. 1939. № 4. 49-65 עמ'.

²⁷¹ Джангир Гусейнович, Наджафов, **Начало второй мировой войны. О мотивах сталинского руководства при заключении пакта Молотова — Риббентропа//Война и политика, 1939 — 1941**, (М., 1999), 89-90 עמ'.

אנגליה. -שונאים באופן שווה את הקומוניזם והפשיזם. -לא בוחלת באמצעים להכפשת ברית המועצות. -למשוך את המלחמה למזרח - להציל את העורות". באשר לגרמניה ולמדינותיה: "-ניתן להגיע להסכם עם גרמניה? - רוסיה - הקליינט הטוב ביותר. -היטלר איננו מבין שמכנים לו סכין בגב. -שאינן טעם עבורו להחליש עצמו במזרח -לסובב למערב -דראנג נאך אוסטון כבר עלה לגרמניה בקורבנות רבים. -להגיע להסכם עם גרמניה. -על הלך הרוח בגרמניה: -סימפטיה בגרמניה כלפי העם הרוסי והצבא".²⁷²

מטיטו ונאומו של ז'דאנוב, משתמע כי הסובייטים, אשר ראו את המלחמה - שמקורה ברבנשיזם הגרמני, אשר הם סייעו בטיפוחו, והן בפשיזם שמעצמות המערב מתחזקות אותו - כעובדה מוגמרת. כעת, המשימה ברורה - להפנות את המנוע הרבנשיסטי המשומן למערב ולמנוע את זממי הדמוקרטיה אשר רוצות "לכבות את האש הפשיסטית" בידי הבולשביזם, תוך שהוא מחליש את עצמו. לכן, יש לשאוף לחזרה למסורת רפאלו, שאיפה אשר מעולם לא נעלמה, אולם באותה עת, נראתה דחופה מתמיד. החזרה למסורת רפאלו תאפשר לטלטל את ה"בורגנות האגרסיבית" ובבוא העת "להכריע גם את צ'מברליין" ולהביא לפתרון הבעיה הקפיטליסטית. אכן, השימוש במונח "הבעיה הקפיטליסטית" איננו מקרי. ברית המועצות ראתה את המעצמות הקפיטליסטיות המערביות כסכנה קיומית, השואפות להתערב מחדש בברית המועצות בכל-עת, בשיתוף ובשימוש המדינות הלאומיות הפרוסות לאורך הגבול המערבי. מכאן, האינטרס הלאומי, החלום האידיאולוגי והחזון האימפריאלי היו לאחד. ה"מהפכה העולמית", הייתה אינטרס ביטחוני-קיומי וחלום אימפריאלי-אידיאולוגי. הצהרות הצמרת הסובייטית, הגלויות יותר, והגלויות פחות, מעידות על בחינה של הפשיזם כפרויקט של הדמוקרטיה המערבית, כפרויקט התערבותי - הדמוקרטיה המערבית - "בעלים", גרמניה הנאצית - "נמרים". מכאן, שורש הבעיה עבור ברית המועצות, הוא בלונדון ופריז. הוורמאכט הוא אמצעי, פולין ושאר המדינות שהוקמו לאחר מלחמת העולם הראשונה על שטחה של האימפריה הרוסית וגובלות עם ברית המועצות ממערב, הן סכר, "מחסום-סניטרי" מפני הבולשביזם וקרש-קפיצה להתערבות מערבית מחדשת. מכאן, "הבהלה המלחמתית", מכאן, מטרת-היסוד של מדיניות-החוץ למנוע איחוד של הכוחות באירופה על בסיס אנטי-סובייטי. מבחינת ברית המועצות, עד שלא תיפתר ה"בעיה הקפיטליסטית", כלומר תכונן הגמוניה סובייטית באירופה, גם קיום ה"סוציאליזם במדינה אחת" איננו מובטח. טענתו של גורודצקי כי הסובייטים ניהלו "ריאל-פוליטיק" שקול וקר וכי "הסתפקו בלבנסראום הקטן שלהם"²⁷³, היא, אם כן, טענה בעייתית - מבחינת הסובייטים, התפשטות-אידיאולוגית, היא-היא ריאל-פוליטיק.

בקו ישיר לנאומים שהזכרו, מגיע "נאום-הערמונים" המפורסם של סטלין בהתכנסות ה-XVIII של המפלגה הקומוניסטית במוסקבה. גם בנאום הזה, נשמעת הקביעה כי המלחמה האימפריאליסטית החדשה כבר התחילה. סטלין מונה את אירועי המלחמה - הפלישה האיטלקית לאתיופיה, ההתערבות הצבאית במלחמת-האזרחים בספרד, ההתפשטות היפנית במזרח, וכמובן את תוצאות ה"פייסנות" - האנשלוס וסיפוח הסודטים בסיוע מערבי. הוא מתאר את יצירת הסטטוס-קוו הפוסט-מלחמתי אשר "נהפך על-פיו" כאשר שלוש המדינות התוקפניות, החליטו להתחיל במלחמה. לאחר מכן, הוא הועבר לחלוקה בין התוקפנים ול"מעלימי-העין". המלחמה, הוא אומר, "טרם נעשתה כוללנית, מלחמת-עולם". את המלחמה מובילות מדינות-תקפניות, אשר "בכל דרך פוגעות באינטרסים של המדינות הלא תקפניות, לפני הכל, אנגליה, צרפת, ארה"ב", אשר "נסוגות, ומספקות לתקפנים ויתור אחר ויתור". הוא טוען כי "אל מולנו מתרחשת חלוקתו

²⁷² Безыменский, 200 עמ' 200

²⁷³ Городецкий, роковой самообман, 20 עמ' 20.

הגלויה של העולם לאזורי-השפעה, על-חשבון האינטרסים של המדינות הלא-תוקפניות, בלי שום ניסיונות הדיפה, ואפילו באמצעות העלמת-עין". לשיטתו, המדינות הלא-תוקפניות "אשר מחזיקות בהזדמנויות עצומות", נוקטות ב"ויתורים סיסטמטיים" וניתן להסביר זאת על-ידי "תחושת פחד מן המהפכה, אשר יכולה לפרוץ, אם המדינות הלא-תוקפניות תיכנסנה למלחמה, והמלחמה תלבש אופי כלל-עולמי. הפוליטיקאים הבורגנים, כמובן, יודעים שהמלחמה האימפריאליסטית הראשונה הבטיחה את ניצחון המהפכה באחת מן המדינות הגדולות ביותר. הם חוששים, כי המלחמה העולמית האימפריאליסטית השנייה, עלולה להביא גם-כן לניצחון המהפכה במדינה אחת או במספר מדינות".

הסבר זה, כמובן, מזכיר את הסברות שהובאו לעיל, בטיטו ובנאומו של ז'דאנוב, לגבי הפשיזם כערובה של הדמוקרטיה כנגד הבולשביזם.

סטלין ממשיך, ומונה את הסיבה השנייה לוותרנות, שהיא מדיניות "חוסר-ההתערבות", במסגרתה הדמוקרטיה המערבית, מותרות את קורבנות התקפות לגורליהם, והן מצדן, ממשיכות לסחור עם התוקפים וקורבנותיהם. לדידו:

"במדיניות האי-התערבות, קיימת השאיפה, הייחול - לא להפריע לתוקפים במעשיהם האפלים, לא להפריע, נאמר, ליפן להיכנס למלחמה עם סין, או יותר טוב אפילו, עם ברית המועצות, לא להפריע, נאמר, לגרמניה... להיכנס למלחמה עם ברית המועצות, לתת לכל משתתפי המלחמה לטבוע עמוק בבוץ המלחמה, לעודד אותם לכך בערמה, לתת להם להחליש ולהתיש אחד את משנהו, ואז, כשהם ייחלשו מספיק, - להופיע על הבמה עם כוחות רעניים, להופיע, כמובן, 'באינטרסים של שלום', ולהכתיב למשתתפים הנחלשים של המלחמה את התנאים שלהן".

המשפטים האחרונים של פסקה זו, כאילו נתלשו מ"בוקע-הקרח". סטלין משליך על הדמוקרטיה כביכול, את התכניות המיוחסות לו. דבר אחד ברור: עבור סטלין, המלחמה הגיעה, ומדובר במלחמת קיום. מלחמה של להיות או לחדול. הדמוקרטיה במערב שואפות להביא להחלשת הבולשביזם. הוא מתכוון לפתור אחת ולתמיד את סכנת ההתערבות. מה שיכריע במאבק, הוא לשון המאזניים הפשיסטית.

כמובן שמן הנאום הזה, נעדרות כל ההצהרות התקפניות ו"פתרונות לבעיות" למיניהם, שכן, נאום סטלין בהתכנסות המפלגה הקומוניסטית, שמתקיימת אחת לכמה שנים (האחרונה התקיימה כזכור, בינואר 1934), הוא אירוע שיא (בברית המועצות חיים הרי מ"התכנסות להתכנסות"), שזוכה לתשומת-לב רבה, הן בברית המועצות והן בקרב אומות-עולם, בניגוד למילותיהם של ז'דאנוב ופוטמקין, שהיו מכוונת כלפי פנים, אם זה בכתב העת "בולשביק", ואם זה בוועידה המפלגתית בלנינגרד.

מכאן, סטלין ממשיך לצלוף בדמוקרטיה, על כך שהן מפיצות בכוונה תחילה, שמועות על תוכניותיה של גרמניה, לכוון את "אוקראינה הקרפטית" על-מנת לגרור את ברית המועצות לעימות עם גרמניה, "ללא ביסוסים נראים לעין". הוא מקנח במשפט האייקוני, שכבר נשמע אצל ז'דאנוב, בו הפציר כי ברית המועצות לא "תיגרר לעימות בידי מחרחרי המלחמה המורגלים בכך שאחרים מוציאים למענם את הערמונים מן האש"²⁷⁵.²⁷⁴ משפטים אלה, ובכלל הנאום כולו אשר מרכזו הוא הביקורת כלפי הדמוקרטיה המערבית,

²⁷⁴Год кризиса, 258-264 עמ' 1 כרך 1.

²⁷⁵ *התרגום המילולי הינו: "לגרוף את האש בידיו של מישהו אחר".

מקיימים למעשה את תפקידו העיקרי של הנאום - לקרוץ לעבר גרמניה. אולם הנאום, לא השיג את מטרתו. על כך אנו למדים מהנחיית משרד-התעמולה הגרמני לעיתונות, לגבי האופן שבו יש לדווח על הנאום: "התכנסות הקומוניסטים במוסקבה... מחזקת את קליקת סטלין-קגנביץ".²⁷⁶

ב-15 במרס, הגרמנים מפרים את הסכם מינכן, נכנסים לצ'כוסלובקיה, מקימים שם את פרוטקטורט בוהמיה ומוראביה ומעניקים עצמאות לסלובקיה. ההונגרים נכנסים לאוקראינה הקרפטית, מה שייתכן ומרגיע את מוסקבה, שכן, מהלך זה, עשוי לרמז על ויתורם של הגרמנים על תכניות "אוקראינה הגדולה". צרפת מצדה, מפרה את התחייבותה לצ'כוסלובקיה ולא נחלצת לסייע לה. אירוע זה, מחריף את המשבר הדיפלומטי, ומגביר את האיום על שלומן של המדינות באירופה. כעת, המדינות באירופה שואלות עצמן: "מי הבאה בתור?".

ב-17 במרס, למשרדי משרד החוץ הבריטי מתפרץ וירג'יל טילה, השגריר הרומני בלונדון ומיידע על אולטימטום גרמני, שמאלץ את רומניה להסכים לייצא את הנפט שלה (גרמניה מעוניינת בשדות הנפט של פלוישיטי) באופן בלעדי לגרמניה, תמורת ערבות לגבולותיה ולעצמאותה של רומניה. הוא ביקש לדעת אם במידה ויהיה שיתוף-פעולה בין טורקיה, פולין, רומניה, יוגוסלביה, יוון, צרפת ואנגליה, יהיה ניתן למנוע התקפה גרמנית על רומניה?²⁷⁷ ברית המועצות מגנה את כיבוש צ'כוסלובקיה לצד בריטניה וצרפת. ב-18 במרס השגריר הבריטי במוסקבה שואל את ליטווינוב האם ברית המועצות תסייע לרומניה במקרה של התקפה גרמנית. ליטווינוב, קורא מיד לכינוס התייעצות בבוקרשט של ברית המועצות, בריטניה, פולין, טורקיה ורומניה וצרפת. ברגע זה, ניתן להגיד כי הבידוד הדיפלומטי של ברית המועצות בזירה הבין-לאומית, שהגיע לשיאו בימי מינכן, הוסר לחלוטין.²⁷⁸ שלושה ימים לאחר מכן, בריטניה מציעה הצעה משלה: הצהרה משותפת של התייעצויות אנגליות-צרפתיות-סובייטיות-פולניות כדי להתכונן למקרה של תוקפנות גרמנית.²⁷⁹ במהלך המשא-ומתן, הצהירו פולין ורומניה שהן לא מתכונות לחתום על מסמך, אם תעמוד עליו חותמתה של ברית המועצות. מוסקבה, מחשש לדחוף את הפולנים לזרועות הגרמנים, לא רצתה לחתום מבלי שפולין תחתום. עניין ההתייעצויות ירד מן הפרק. באותו היום, גרמניה, נותנת לפולין הזדמנות אחרונה, לפתור את עניין דנציג וה"מסדרון" ולהצטרף להסכם האנטי-קומוניטרן. גרמניה ממשיכה להתחזק ולהפוך לכוח מאיים עוד יותר - יום למחרת היא מספחת את העיר הליטאית קלייפדה, חלק מ"גרמניה הגדולה" במסגרת הסכם אי-התקפה שחתמה עם ליטא, ומשנה את שמה לממל. ביום שלמחרת חתמה גרמניה על הסכם כלכלי עם רומניה, שחזק את השפעתה בדרום-מרכז אירופה באותו היום, פולין מציעה לבריטניה להסכים על התייעצות במקרה של איום תוקפני. באותו הזמן, מתחיל מסע אנטי-גרמני בתקשורת הפולנית.²⁸⁰

אופי השיחות שיתנהלו מעתה ואילך בין ברית המועצות לדמוקרטיית המערביות הוא כזה: חוסר האמון הסובייטי בבריטניה יביא את ברית המועצות לדרוש ברית-צבאית מעוגנת בחוזה וסיכום על פעולות צבאיות קונקרטיים במקרה של תוקפנות, על-מנת לא להשאיר אף פתח מילוט לבריטים ולצרפתים להתחמק ממחויבותם, ולהפוך בכך את ברית המועצות לשכירת-חרבם. בריטניה מצדה, שאפה להשיג הצהרה בעלת אופי פוליטי, שגם תהיה מרתיעה דיה בכדי למנוע מגרמניה להצית מלחמה באירופה וגם לא תכבול את בריטניה בהתחייבויות צבאיות למיניהן, בייחוד לא כלפי ברית המועצות, שלה, היא איננה רוחשת כבוד יתר על

²⁷⁶ Случ, "СССР и Германия в годы войны", 70 עמ'.

²⁷⁷ Год кризиса, 252 עמ', 1, כך.

²⁷⁸ שם, עמ' 294.

²⁷⁹ שם, עמ' 309.

²⁸⁰ Мельтюхов. "Советский Союз", 132-133 עמ'.

מידה ומטילה ספק גדול ביכולתה הצבאית. היחס הסובייטי כלפי השיחות הללו משתנה בהדרגה. תחילה, סביר להניח כי ברית המועצות מעוניינת בכנות - משלא נראה אופק להסכם עם גרמניה בקרוב, והסכנה הגרמנית אימתנית מתמיד - לבטח עצמה מפני תוקפנות. כשיתחילו הגישובים והמגעים בינה לבין גרמניה לגבי הסכם בעל אופי פוליטי, ברית עם הדמוקרטיה, נעשית לאופציה ב', "רשת ביטחון" למקרה שהמשא-ומתן עם הגרמנים ייכשל, לבסוף, משהתחוויר לברית המועצות כי גרמניה נחושה להגיע עמה להסכם, למשא-ומתן עם הדמוקרטיה לא היה שום סיכוי להסתיים בהסכם, וזה שימש כאמצעי לחץ על גרמניה בלבד.

ב-23 במרס ליטווינוב כותב לסטלין כי "על-אף שהצהרנו, כי אנחנו לא מכירים בחוקיות סיפוח צ'כוסלובקיה, בכל-זאת, דה-פקטו נאלץ להכיר בו, ולתקשר בעניינים צ'כיים עם השלטונות הגרמניים". הוא מציע גם להחליף את השגרירות בפראג בקונסוליה כללית, כפי שעשו כבר בריטניה וצרפת. עם זאת הוא מציע להתעלם מבקשותיה של סלובקיה העצמאית להכרה. סטלין מקבל את הצעותיו.²⁸¹

בימים האחרונים לחודש מרס, העניינים סביב פולין מעלים הילוך. ב-25, היטלר אומר לפון-בראוויטש, המפקד העליון של צבא היבשה הגרמני, כי על-אף שאיננו מתכוון לפתור את הבעיה הפולנית בזמן הקרוב, יש להכין תכנית צבאית. יום לאחר מכן, פולין דוחה באופן סופי הסדר טריטוריאלי וב-28 לחודש, מצהירה שכל שינוי בסטטוס-קוו בדנציג, יתפס כהתקפה על פולין.²⁸² ב-27 לחודש, מתנהל משא-ומתן בין בריטניה וצרפת. במקרה של מלחמה הן החליטו לנקוט בפעולות הגנתיות, תוך מצור כלכלי על גרמניה. אפשרויות של סיוע לפולין, אפילו לא נצפו. למחרת, ברית המועצות מכריזה על האינטרסים שלה באסטוניה ובלטביה. ב-31 לחודש, בריטניה, בניסיון להרתיע את הגרמנים, מחליטה לתת ערבויות חד-צדדיות לעצמאותה של פולין. אולם לא התנגדה לפתרון דיפלומטי של שאלת דנציג. ההחלטה לקרוא תיגר על גרמניה, היא החלטה דרמטית. זו כנראה הפעם הראשונה שבריטניה בוחרת ב"מקל" ולא ב"גזר". יותר מכך - מכאן, גרמניה התנדודה בין חזרה למשא-ומתן עם הדמוקרטיה, בשל ההרתעה הנובעת מן הערבויות, או לחלופין, לדבוק בתביעותיה מפולין, מה שייחייב אותה לנטרל את ברית המועצות. צ'מברלין מצדו, נמנע מלהגיע ל"וועידת מינכן השנייה", הן משום שהבין, אם לא באותו הרגע, אז מאוחר יותר, את הסכנה הטמונה בכך, והן בשל הלחץ שהגיע מדעת הקהל שמאסה בפייסנות. לכן, החליט שעליו לחלץ ממוסקבה התחייבות צבאית לשם קיום הערבויות, או לכל הפחות, לצורך שימורן והגברתן של האפקט ההרתעתי. במתן הערבויות החד-צדדיות לפולין, בריטניה למעשה, העבירה את תפקיד הבוררת במאזן בכוחות האירופי לברית המועצות, אשר קיבלה את היכולת לבצע בחירה.²⁸³

תגובתה של גרמניה לא איחרה להגיע, היא מאיימת לבטל את ההסכם הצבאי-הימי שיש לה עם בריטניה, אם זו לא תפסיק את מדיניות "הכיתור על גרמניה".²⁸⁴

כבר ביום למחרת, ליטווינוב, משהבין את תפקידה החדש של ברית המועצות במערכה הדיפלומטית של אירופה, מודיע לסיידס כי מחמת העובדה שהשאלה על הצהרה משותפת נפלה, "אנו רואים עצמינו חופשיים מכל התחייבות", לגבי השאלה האם ברית המועצות, תעזור בעתיד לקורבנות התוקפנות, ענה: "אולי נעזור במקרים כאלה ואחרים, אך אנו מחשיבים את עצמינו לא מחוייבים לדבר, וננהג בהתאם לאינטרסים שלנו".²⁸⁵

²⁸¹ Безыменский, 202 עמ'

²⁸² Мельтюхов. "Советский Союз", 135 עמ'.

²⁸³ Городецкий, роковой самообман, 17 עמ'.

²⁸⁴ Мельтюхов. "Советский Союз", 134 עמ'.

²⁸⁵ Год кризиса, 355 עמ', 1 כרך

כשהוא ממשיך את אותו הקו, ב-4 באפריל ליטווינוב כותב למרקלוב, השגריר בגרמניה: "לעצור את התוקפנות לא ניתן בלעדינו, וכמה שיותר מאוחר יפנו אלינו לעזרה, כך ישלמו לנו יותר".²⁸⁶ באותו היום, מתפרסמת הודעה של סוכנות הידיעות "טאסס" (סוכנות הידיעות הרשמית של הממשלה הסובייטית), המצהירה שבניגוד להצהרות בעיתונים הצרפתיים, ברית המועצות לא לקחה על עצמה מחויבות "במקרה של מלחמה, לחמש את פולין, ולסגור את שוק חומרי-הגלם שלה עבור גרמניה".²⁸⁷ ב-6 באפריל הופכות הערבויות הבריטיות-פולניות דו-צדדיות. אולם הן מכילות סעיף אשר מאפשר לכל אחת מן המדינות לחתום על הסכם עם מדינה אחרת, במסגרת "אינטרסים כלליים לחיזוק השלום".²⁸⁸ הערבויות, כנראה שכנעו את גרמניה בחוסר-מוכנותה של פולין לווייתורים, ומנגד, המשחק הכפול אותו בריטניה המשיכה לשחק, חיזקו את הנטייה של הגרמנים לפתרון צבאי. משקיבל היטלר תשובה שלילית מפולין, ב-11 באפריל הוא מאשר את ההנחיה ל"הכנה אחידה של הכוחות המזוינים למלחמה בשנים 1939-1940", התכנון הצבאי מתחיל.²⁸⁹

באותו היום שואלת בריטניה את ברית המועצות, מה היא תעשה במקרה שגרמניה תתקיף את רומניה. ליטווינוב, התייחס לשאלת בריטניה במכתבו לסוריץ, עתה השגריר בצרפת, הוא ציין כי לונדון ופריז שואפות לקבל מברית המועצות ערבויות חד-צדדיות להגנת פולין ורומניה, והן מניחות שזה תואם את האינטרסים הסובייטיים. "אך אנחנו בעצמנו נכיר באינטרסים שלנו, ונעשה את מה שהם מכתבים לנו. מדוע עלינו להתחייב מראש, כשאננו מפקים דבר מהתחייבויות אלה?" והביע דאגה מהערבויות הבריטיות, שיכלו להיות גם אנטי-סובייטיות.²⁹⁰ יומיים לאחר מכן, הניסיון להרתיע את גרמניה, כשצרפת ובריטניה מעניקות ערבויות לרומניה ליוון, וצרפת מאשרת את ההסכם הפולני-צרפתי מ-1921.²⁹¹

ב-14 באפריל מגיעות לברית המועצות שתי הצעות מן הדמוקרטיה המערביות. צרפת מציעה ל ברית המועצות סיוע-הדדי במקרה של תקפנות גרמנית כנגד פולין ורומניה על בסיס ההסכם מ-1935 והזמינה את מוסקבה ליזום הצעה משלה. בריטניה מצדה, מזמינה את ברית המועצות להתחייב באופן חד-צדדי לסייע לכל שכנה מערבית שלה, אשר תהיה לקורבן התוקפנות, אם תחפוץ בעזרה. במערכת-ערבויות, לדעת הבריטים, ניתן היה להתגבר על הקושי שהיה בניסיון להשיג הצהרה משותפת.²⁹²

ב-17 באפריל מתרחשים שני אירועים חשובים במקביל: ברית המועצות מציעה הצעת-נגד לדמוקרטיה המערביות, הממשיכה את ההצעה הצרפתית ומשלבת את זו הבריטית: הסכם משולש אנטי-תוקפני שווה. אשר כולל גם: סיוע צבאי לשכנות המערביות של ברית המועצות, קביעה בהקדם של אופי והיקפי הסיוע הצבאי, התחייבות בריטית לכך שהסיוע שהבטיחה לפולין הוא אנטי-גרמני בלבד, ואת שלילת האפשרות לשלום נפרד עם התוקפן.²⁹³

במקביל התנהלה שיחה בין השגריר מרקלוב לבין פון-וייצק. השיחה התחילה מכך שמרקלוב הביע חוסר-שביעות רצון מן העובדה שמפעלי שקודה (שהיו צ'כיים, ועתה עברו לגרמניה) מסרבים למלא את הזמנות הנציגות הכלכלית. פון וייצק הבטיח לברר והבהיר כי עניין הסירוב איננו אנטי-סובייטי. לאחר מכן, השיחה גולשת לתחומים הפוליטיים. וייצק אמר כי הוא מוכן להחלפת-דעות בנוגע למצב הפוליטי ו"לענות על

²⁸⁶ Случ, "СССР и Германия в годы войны", 71 עמ'.

²⁸⁷ Мельтюхов. "Советский Союз", 135 עמ'.

²⁸⁸ Год кризиса, 361 עמ' 1, כרך 1.

²⁸⁹ Мельтюхов. "Советский Союз", 135 עמ'.

²⁹⁰ Год кризиса, 370-372 עמ' 1, כרך 1.

²⁹¹ שם, עמ' 379, כרך 1.

²⁹² שם, עמ' 380-382.

²⁹³ שם, עמ' 387.

כל שאלה שמעניינת את השגריר". לאחר ששאל מרקלוב על יחסה של גרמניה לצרפת ופולין ולאחר שפון וייצקר הכחיש מכל וכל תכניות תוקפניות מצד גרמניה ולאחר שמרקלוב התלונן על ההתקפות הגרמניות בעיתונות על מנהיגיה של ברית המועצות ולאחר שפון וייצקר נאנח, שאל לבסוף מרקלוב "כיצד רואה וייצקר את סיכוייהם של היחסים בין ברית המועצות לגרמניה". "יותר טובים מאשר כעת, הם לא יכולים להיות", התלוצץ וייצקר, ואז עבר לנימה רצינית יותר, ואמר: "אתה יודע, יש לנו איתכם ניגודים אידיאולוגיים. אך עם זאת אנו רוצים בכנות לפתח איתכם יחסים כלכליים". לאחר מכן, מרקלוב הדגיש מספר פעמים כי הוא נוסע למוסקבה, בקרוב, ככל הנראה על-מנת לרמוז לווייצקר, שקיימת הזדמנות לפרוס את דבריו אל-מול ההנהגה ונפרד מבן-שיחו לשלום.²⁹⁴

שיחה זו תפסה את תשומת-ליבם של חוקרים רבים. עד לשנת 1990 בה פורסם קובץ המסמכים "גוד קריזיסה" ("שנת-המשבר"), הגרסא היחידה של שיחה זו הייתה מיומנו של וייצקר. המסמך שהתפרסם ב-1990 היה הדיווח של מרקלוב על השיחה, שהיה שונה מאוד מגירסתו של וייצקר ולא הכיל את שאלתו של מרקלוב לגבי היחסים הסובייטיים גרמניים. התעורר חשד, שמא וייצקר, ניסה להרשים את הממונים עליו, בכך ש"שיפץ" את תוכן השיחה. שוני זה, נתן בסיס למספר חוקרים לבצע הצהרות דרמטיות, כגון: "ההבדל העצום בין שתי הגרסאות של שיחת מרקלוב-וייצקר, הופכת כל מסקנה מרחיקת-לכת לגבי אופיה של מדיניות-החוץ הסובייטית לתבונית בקושי, בלא-תלות על איזה מן המסמכים בוחרים להסתמך".²⁹⁵ אולם, ב-1993 התפרסם דיווחו של יועץ השגרירות הסובייטית בברלין שעתיד להחליף את מרקלוב, גיאורגי אסטוכוב, במסגרת קובץ המסמכים "דוקומנטי ונשני פוליטיקי" (מסמכי מדיניות-החוץ), אשר איננו נבדל באופן משמעותי מדיווחו של בן-השיחה הגרמני. על מסמך זה, מתבסס אני בעבודתי. עם זאת, אין צורך להפריז בחשיבות השיחה הזו, גם משום שמרקלוב פעל די בחפזיות, מבלי שקיבל הנחיה מיוחדת לגעת במחוזות הפוליטיים. אסטוכוב דיווח על השיחה למוסקבה, שסיפקה הוכחה לכך, שאכן קיים סיכוי לשינוי אופי היחסים בין ברית המועצות לגרמניה. ניתן לראות את השיחה לכן כשלב נוסף בתהקרות הגרמנית-סובייטית ברובד הבלתי-רשמי.

יום למחרת פולין מצהירה בפני גרמניה כי היא "יכולה להיות בטוחה, שפולין לעולם לא תאפשר, אף לא לחייל סובייטי אחד לצעוד על אדמתה".²⁹⁶ לאחר 4 ימים היא מודיעה למוסקבה כי היא דחתה את ההצעות הגרמניות ו"בשום פנים ואופן לא תאפשר השפעה גרמנית. וגם היא מעוניינת בעצמאות של המדינות הבלטיות".²⁹⁷

ב-25 באפריל פריז מציעה למוסקבה לקחת מחויבות על עצמה לעזור לאנגליה וצרפת במקרה של כניסתן למלחמה, וכך להבטיח לעצמה תמיכה מצדן. יום לאחר מכן, בריטניה מיידעת בחשאיות את גרמניה, כי לא תקבל את ההצעה הסובייטית.²⁹⁸

בימים אלה, שעונו של ליטווינוב תקתק. ב-27 באפריל, מאיסקי שהגיע לקרמלין מלונדון, רשם ביומנו: "האווירה הייתה מתוחה ביותר. אף-על-פי שסטלין כלפי-חוץ נראה היה שלו, מעשן את מקטרתו, הרגשתי

²⁹⁴ ДВП, т. XXII, кн. 1., 236, 291-293 עמ'.

²⁹⁵ Uldricks, "Soviet Security Policy", 75 עמ'.

²⁹⁶ Год кризиса, 390 עמ' 1, כך

²⁹⁸ Мельтюхов. "Советский Союз", 137 עמ'

²⁹⁷ שם, עמ' 394-395.

שהוא היה מאוד עוין כלפי ליטווינוב. ומולוטוב נעשה אלים, התעמת עם ליטווינוב בלי-הרף, האשימו בכל סוג של חטא-מוות".²⁹⁹

ואכן, ב-3 במאי, מגיע האיתות השמן ביותר מסטלין לגרמניה. מקסים ליטווינוב, שנולד למשפחת-סוחרים יהודית בביאליסטוק, שלמד ב"חדר" בילדותו, מוחלף בויצ'סלאב מולוטוב, האופוזיציונר הגדול ביותר ל"ביטחון הקולקטיבי" ואויבו האישי של ליטווינוב, זה שעוד באמצע שנות ה-30, ניסה לקדם התקרבות לגרמניה, בעוד ברית המועצות עודה מחוייבת לחבר הלאומים. בנוסף לכך, התבצע "טיהור" של כל היהודים מן הקומיסריאט העממי לענייני-חוץ.³⁰⁰

האיתות עבד - יומיים לאחר כניסתו של מולוטוב לתפקיד, התקשורת הגרמנית מקבלת הנחיה: "להפסיק מיד את צחצוח החרבות עם ברית המועצות והבולשביזם... ועד להוראות חדשות, לא לאפשר כל אמירה בוטה כנגד ברית המועצות".³⁰¹

באותו הזמן, שר-החוץ הפולני יוזף בק מצהיר כי פולין לא תשתתף בשום מערכת-הסכמים אשר תכלול את ברית המועצות.³⁰²

ב-8 במאי מגיעה הצעה בריטית לברית-המועצות לקחת על עצמה ערבויות חד-צדדיות. כלומר, אם בריטניה וצרפת תסתבכנה במלחמה כתוצאה מהסיוע למדינות להן ערבו. ברית המועצות תסייע לבריטניה וצרפת. שכן ברית בריטית-סובייטית, לשיטת בריטניה, לא תאפשר הסכם בריטי-גרמני, והעדר של הסכם כזה, עלול להביא למלחמה באירופה שלונדון מנסה למנוע. סידס בשיחתו עם שר-החוץ הנכנס, התחמק, כשהאחרון התעניין האם בנוסף להצהרות ערבות, תהיה גם ברית-צבאית. באותו היום, מולוטוב גם נפגש עם שגריר פולין בברית המועצות, גז'בובסקי ויידע אותו לגבי ההצעה הסובייטית לבריטניה וצרפת והודיע כי "אין בהם שום דבר רע עבור פולין, והאם זה נכון, שפולין הינה מן המתנגדות הראשיות להסכם הלז?", במשך השיחה, השגריר הצהיר כי פולין מתנגדת לכך ש"ההסכם האנגלי-פולני יתפרש כמפנה אך ורק כנגד גרמניה". מולוטוב הצהיר כי המצב שבו "מצד אחד, העניין נסוב סביב השתתפות ברית המועצות בערבויות לפולין, ומצד שני, נחתם הסכם אנגלי-פולני על סיוע הדדי, שיכול להתפרש כמכוון, בין-היתר, כנגד ברית המועצות" איננו מקובל.³⁰³

למחרת, נפגש אסטוכוב, שכבר היה השגריר הזמני, עם סגן יו"ר מחלקת העיתונות של משרד החוץ הגרמני, פון-שטום. הוא מביע שביעות-רצון מה"קורקטיות" בה נהגת העיתונות הסובייטית ביחס לגרמניה לאחרונה ומציין שבהתאם לכך, העיתונות הגרמנית ציננה את נימתה כלפי ברית המועצות. הוא קיווה כי החלפתו של ליטווינוב תשתקף גם ביחסים בין שתי המדינות. אסטוכוב ענה "משום שהצד הגרמני באופן גלוי ביוזמתו גרם להרעה ביחסים הגרמניים-סובייטיים, בו, בעקרון, תלוי גם שיפורם".³⁰⁴

ב-10 במאי נקראים לברגהוף ה"מומחים לענייני רוסיה", שנורה והילגר. שנורה מזכר, בין שאלות רבות ששאל היטלר, הייתה: "האם יהיה סטלין, בנסיבות הידועות, מוכן להגיע לכדי הסכם עם גרמניה?". אעפ"כ, היטלר לא הכריז על קו חדש של התקרבות לברית המועצות ולא נתן הנחיות להמשיך את המשא-ומתן. חוסר ההחלטיות

²⁹⁹ Haslam, "Soviet-German", 793 עמ'

³⁰⁰ שם, שם.

³⁰¹ Случ, "СССР и Германия в годы войны", 74 עמ'.

³⁰² Мельтюхов. "Советский Союз", 138 עמ'.

³⁰³ Год кризиса, 437-439 עמ', 1, כרך.

³⁰⁴ שם, עמ' 441.

היה נוכח גם כשדיבר מול הנהגת הוורמאכט ב-23 במאי. אולם מובן כי החלפת ליטווינוב הגבירה את תשומת ליבו של היטלר למדיניות-החוץ הסובייטית.³⁰⁵

באותו הזמן מאיסקי מדווח מלונדון על "תחייתו של מחנה התומכים במדיניות-מינכן", ובאמת, בריטניה מציעה לגרמניה להעמיק את הקשרים הכלכליים. בה-בעת בריטניה וצרפת נותנות ערבויות לטורקיה.³⁰⁶

ב-11 במאי נפתחת מערכת "חלקין-גול" או "תקרית-נומונהאן". עיקר העניין הוא בסכסוך גבולות בין ברית המועצות, לבין מנצ'וקואו, מדינת הבובות היפנית בחבל מנצ'וריה, הגובל עם ברית המועצות. היפנים טענו כי הגבול בינם לבין מונגוליה עובר בנהר חלקין-גול, בעוד המונגולים והסובייטים טענו, כי הגבול עובר מספר קילומטרים משם, בסמוך לכפר נומונהאן. תקרית גבול כבר התרחשה כבר שנה קודם-לכן, בקרב באגם חסן. המערכה הנוכחית התחילה מתקיפה של חיילי צבא קוואטונג, הצבא היפני בנצ'וקואו, את המונגולים באזור הגבול. כמה ימים לאחר מכן, הצבא-האדום מתערב במלחמה, ומתחיל להלחם מול מנצ'וקואו והיפנים. חשיבות העניין, היא בכך שהתקרית, הקימה לתחייה עבור הסובייטים את רוח המלחמה בשתי-חזיתות, מה שהיווה גורם חשוב במערכת השיקולים הסובייטית באביב-קיץ 1939.³⁰⁷ באותה העת, ברית מדינות-הציר החלה להתערער בידי השאלה, כנגד מי הברית מופנית. גרמניה רצתה שהיא תהיה מכוונת כנגד אנגליה וצרפת, ואילו יפן התעקשה על ברית המועצות. הניסיון היפני למשוך את גרמניה לברית צבאית אנטי-סובייטית, דווחו בפרוט-פרוט על-ידי המרגל הסובייטי האגדי ריכרד זורגה. בשל תסכול מחוסר ההסכמה היפנית, חתמו היטלר ומוסוליני על "ברית-הפלדה". ב-22 במאי.³⁰⁸

ב-17 במאי מגיע דיווחו של ראש מנהל המודיעין הראשי, פרוסקורוב. מקור הידיעה פ.קלייסט, יועץ משרדו של יואכים פון-ריבנטרופ. לפיו, היטלר מתכוון בכל מחיר "להוריד את פולין על הברכיים". לאחר-מכן, צריך להגיע ה"שלב-המערבי", שצריך יהיה להסתיים בתבוסתן של בריטניה וצרפת, יהא זה בדרך צבאית או פוליטית. עוד לומד סטלין, כי בחוגי ריבנטרופ אומרים כי "ברגע הנוכחי...המצב הבין-לאומי איננו מיטיב עמנו, וההכנות למלחמה, טרם הושלמו".³⁰⁹ סטלין למעשה לומד הן על נחישותו של היטלר והן על מצבו הבין-לאומי הרעוע, הוא מבין כי היטלר יצא מגדרו כדי להבטיח לעצמו את הניטרליות הסובייטית בעת שפיתור את בעיית דנציג בדרך צבאית, על-כן, ניתן לסחוט ממנו לא מעט. ואכן, כבר ביום למחרת ריבנטרופ מורה לשולנבורג לחדש את המשא-ומתן הכלכלי עם מוסקבה. הסובייטים, שהבינו את מצבה של גרמניה לאשורו, פעלו בהתאם. במפגש בין שולנבורג למולוטוב, הקומיסר מתנה את שיפור היחסים הכלכליים בשיפור ביחסים הפוליטיים. זה, למעשה, הרגע בו נחצה הרוביקון להתקרבות פוליטית בין ברית המועצות לגרמניה. ההתניה הזו של מולוטוב, שייכת לדפוס-הפעולה של ניצול של יחסים-כלכליים לצורך התקרבות פוליטית, כמו במשימת קנדלקי ב-1935 וב-1937, רק שהפעם, דפוס הפעולה הזה ננקט בדרג הרם ביותר, ומהווה את המדיניות-הסובייטית הרשמית, וגם, יש לסטלין הרבה להציע להיטלר. בשל ידיעות על קשיים במשא-ומתן הבריטי-צרפתי-סובייטי, ובשל בדיקתה של צרפת את האפשרות לשיפור היחסים, גרמניה בוחרת שלא למהר עם התשובה למולוטוב.³¹⁰

³⁰⁵ Случ, "СССР и Германия в годы войны", 74 עמ'.

³⁰⁶ Год кризиса, 444,461-463 עמ' 1, כרך 1.

³⁰⁷ Stuart, Goldman, **Nomonhan, 1939: The Red Army's Victory That Shaped World War II**, (Naval Institute Press, 2013), 154 עמ'.

³⁰⁸ שם, עמ' 155.

³⁰⁹ Случ, "СССР и Германия в годы войны", 76 עמ'.

³¹⁰ Мельтюхов. "Советский Союз", 141 עמ'.

בתשובה למולוטוב, הכוונה, הצעה של היטלר לסטלין. למחרת, מבקש סטלין מארכיון הקומיסריאט לענייני-חוץ את כל המסמכים שנגעו להסכם ברלין של 1926.³¹¹

ב-23 במאי, כאשר היטלר מכנס את הגנרלים שלו, הוא איננו בטוח כיצד ישיג את בידודו של פתרון הבעיה הפולנית. ומצהיר "זה אפשרי כי רוסיה תראה את עצמה לא-מעוניינת בחורבן פולין... אם רוסיה תנסה להתנגד לנו, אנחנו עשויים להתקרב ליפן". באופן מיוחד, מילותיו של היטלר הודלפו לתקשורת כמעט באופן מיידי. כאשר מתרחש עימות החזיתי הראשון בין הצבא-האדום לצבא קוואנטונג כעבור 5 ימים, דבריו של היטלר על התקרבות ליפן, אינם מעודדים את מוסקבה.³¹²

ב-27 במאי, מגיעה הצעה בריטית-צרפתית חדשה לברית המועצות, אשר איננה נבדלת באופן מהותי מזו שהוצעה ב-8 במאי ועיקרה, התחייבות חד-צדדית של ברית המועצות לסייע לבריטניה וצרפת, במידה ותיכנסנה למלחמה כתוצאה ממילוי חובותיהן למדינות שלישיות. פוטמקין תיעד את הפגישה בין השגרירים למולוטוב. מולוטוב לא היה מרוצה משום ש: "הפרוייקט האנגלי-צרפתי לא רק שלא מכיל תכנית ארגון של סיוע-הדדי יעיל בין ברית המועצות, בריטניה וצרפת אל מול התוקפנות באירופה, אלא אף אינו מעיד על עניין רציני בקרב ממשלות אנגליה וצרפת בחתימת הסכם כזה עם ברית המועצות. ההצעות האנגליות צרפתיות מביאות למחשבה, כי ממשלות בריטניה וצרפת, לא מעוניינות בחתימה על הסכם ממש, כמו בדיבורים על אחד כזה. ייתכן ודיבורים כאלה נחוצים לבריטניה וצרפת לאי-אילו מטרות. לממשלה הסובייטית המטרות הללו אינן ידועות".³¹³ מובן כי המטרות ידועות לחלוטין להנהגה הסובייטית והן, בדומה לשני הגושים הנוספים - לתמרן. במקרה של הדמוקרטיה המערביות, כמו גם במקרה של ברית המועצות "הדיבורים" נועדו כדי ליצור לחץ על גרמניה.

ב-31 במאי מולוטוב נואם אל מול ההנהגה הסובייטית. הוא מתייחס הן לסוגייה היפנית, כשהוא מעלה את החשיבות של הגנה על גבולותיה המערביים של הרפובליקה העממית של מונגוליה, והן למשא-ומתן המתמשך עם הדמוקרטיה המערביות, כשהוא מביע אי-שביעות רצון ממנו, ומן העובדה ששתי שאלות עיקריות נשארו פתוחות: סיוע מערבי במקרה של תוקפנות נגד רומניה ולאו פולין והערבויות למדינות הבלטיות. משם, מבנה הנאום דומה לזה של סטלין בהתכנסות המפלגה ה-XVIII. הוא מתייחס למניעה של הדמוקרטיה, כפי שנראו מן הקרמלין:

בינתיים לא ניתן אפילו להגיד, האם למדינות האלה יש רצון רציני לוותר על מדיניות חוסר-ההתערבות... האם לא תקרה האפשרות כי השאיפה הקיימת של מדינות אלה, להגביל את התוקפנות באזורים אחדים, לא תשרת כאצטלה להצתתה באזורים אחרים?"

ומסיים בקריצה לעבר גרמניה: "איננו חושבים שזה נחוץ לוותר על קשרי סחר" עם גרמניה ואיטליה.³¹⁴ ואכן, המשא-ומתן הכלכלי עם גרמניה מתחדש לאחר יומיים. מיקוואן נפגש עם הילגר. הילגר הביע רצון להמשיך את היחסים ויחל לביקור של שנורה במוסקבה ולמפגש נוסף של שולנבורג עם מולוטוב, שעדיין המתין לתשובה משולנבורג.

³¹¹ Безыменский, 215 עמ'.

³¹² Goldman, 156 עמ'.

³¹³ Год кризиса, 509 עמ' 1, כרך 1.

³¹⁴ שם, עמ' 523-527.

באותו היום, ברית המועצות מציעה לדמוקרטיה הסכם ערבות-הדדית ל- 5 שנים. תוך מתן ערבות לבלגיה, יוון, טורקיה, פינלנד, אסטוניה, ליטא, לטביה, רומניה.³¹⁵ אולם אסטוניה ולטביה מצדן הצהירו על התנגדותן לערבות מכל צד שהוא וחתמו על הסכם אי-התקפה עם גרמניה.³¹⁶

לאחר הפצרתו של סטלין כי: "אין אנו יכולים להסכים לכך שהמו"מ יקטע עוד פעם על-ידי הגרמנים באופן בלתי צפוי מסיבות לא ידועות".³¹⁷ כפי שהיה בינואר, ב-8 ביוני מוסקבה מסכימה לחדש את המשא-ומתן כלכלי עם ברלין, מציגה את המוצרים שתוצה לקנות באמצעות האשראי הגרמני ומציינת שוב את נחיצותו של ה"בסיס הפוליטי".³¹⁸

ב-12 ביוני מוסקבה מתנה חתימה על הסכם עם הדמוקרטיה במתן ערבויות למדינות הבלטיות.³¹⁹ אחרי יומיים מגיע למוסקבה וויליאם סטרנג, ראש המחלקה למרכז-אירופה בבריטניה. משימתו היא למשוך את המשא-ומתן, מבלי ליצור הרושם כי בריטניה איננה מעוניינת בהסכם.³²⁰

גם ברית המועצות מצדה, איננה ששה להביא להצלחת המשא-ומתן. ב-14 ביוני, השגריר אסטוב אומר לדראגנוב, השגריר הבולגרי בברלין, ששימש גם כמעין מתווך בין הסובייטים לגרמנים, כי בפני ברית המועצות עומדות 3 אפשרויות: לחתום על הסכם עם בריטניה וצרפת, להמשיך במשא-ומתן לא-מכריע איתן, או לחלופין, להשיג הסכם עם גרמניה. השלישית, אמר אסטוב, הייתה "הקרובה ביותר לרצונה של ברית המועצות". על-פי דראגנוב, אסטוב הוסיף כי "אם גרמניה תצהיר כי היא לא תתקוף את ברית המועצות, או שהיא תחתום על הסכם אי-התקפה איתה, ברית המועצות ככל הנראה תמנע מלחתום על הסכם עם בריטניה". דראגנוב מיידע את האאוסנאמט לגבי מה ששמע מאסטוב.³²¹

הגרמנים לא איחרו לפעול. ב-17 ביוני שולנבורג מיידע את מולוטוב כי גרמניה אכן זיהתה קשר בין היחסים הכלכליים לפוליטיים וכי לפי מה שמסר לו ריבנטרופ, ששיקף לחלוטין, לדבריו, את השקפת היטלר, גרמניה מאוד הייתה רוצה שיפור ביחסים.³²²

נקודת-הציון הנוספת ביחסים הגרמניים-סובייטיים, מתרחשת ב-26 לחודש, כאשר שגריר ברית המועצות באיטליה שומע משר-החוץ האיטלקי צ'יאנו על "תכנית שולנבורג". השגריר היה מופתע. צ'יאנו הסביר: התכנית כוללת שיפור הדרגתי ביחסים הגרמניים-סובייטיים, על בסיס סיוע גרמני ליחסים הסובייטיים-יפניים, הסכם אי-התקפה או ערבות לעצמאותן של מדינות הים-הבלטי וחתימה על הסכם כלכלי גדול.³²³ כמובן שההצעות של הדמוקרטיה, לא התקרבו למה שהציעה "תכנית שולנבורג" מבחינת האינטרס הסובייטי באותה התקופה.

לאחר יומיים נפגש מולוטוב עם שולנבורג עצמו, לשמוע את התכנית מפיו. שולנבורג התייחס ל"בסיס הפוליטי" והצהיר שגרמניה מיחלת "לא רק לנורמליזציה אלא גם לשיפור ביחסיה עם ברית המועצות". שולנבורג ציין את הסכמי אי-ההתקפה עם המדינות הבלטיות כצעד של מוכנות לשיפור ביחסים. מולוטוב ענה כי קשה לראות זאת כך, משום שההסכמים לא נחתמו יחד עם ברית המועצות. שולנבורג הוסיף כי לגרמניה אין

³¹⁵ שם, כרך 2, עמ' 5-7.

³¹⁶ Мельтюхов. "Советский Союз", 142 עמ'.

³¹⁷ Безыменский, 204 עמ'.

³¹⁸ Мельтюхов. "Советский Союз", 143 עמ'.

³¹⁹ שם, עמ' 144.

³²⁰ שם, שם.

³²¹ Goldman, 156 עמ'.

³²² Безыменский, 204 עמ'.

³²³ Год кризиса, 61-62 עמ', כרך 2.

"תכניות נפוליאוניות בנוגע לברית המועצות". אך מולוטוב ביקש להבין במונחים קונקרטיים מה פירוש שיפור ביחסים. שולנבורג התחמק. היטלר אסר למהר מדי.³²⁴

במקביל, החל משא-ומתן משולש במוסקבה, שאותו ניהלו מולוטוב ו-2 השגרירים של בריטניה וצרפת - סידס ונדז'יאר. הבריטים מציעים פרויקט חדש: ברית-משולשת, שבמידה ואחד הצדדים הופך קורבן של תוקפנות, בין אם באופן ישיר, או כתוצאה מסיוע למדינה שלישית, כל צד יתן "במיידיות את כל הסיוע והעזרה האפשריים". השאלה לגבי המדינות הבלטיות, ובעיקר בנוגע למהלכים צבאיים קונקרטיים - נשארת פתוחה.³²⁵ אולם מוסקבה, מתעקשת על הגדרה של פעולות-צבאיות קונקרטיות ושל המדינות שמהוות צד שלישית בהתחייבויות.³²⁶

ב-29 לחודש מופיע מאמר ב"פרוודה" פרי-עטו של ז'דאנוב, הטוען כי "שלטונותיהן של הדמוקרטיות אינם מעוניינים בהסכם שוויוני עם ברית המועצות", ושמישכת הזמן, מעלה ספקות לגבי מטרותיהם הכנות. רוזוולט, שהודאג מאוד מן המאמר, מבקש מהשגריר הסובייטי בווישינגטון להזהיר את ממשלתו מפני חתימה על הסכם עם גרמניה, משום שלטענתו הנבואית, אם זה אכן יקרה, גרמניה תתקיף את ברית המועצות מיד לאחר שתכבוש את צרפת.³²⁷ באותו היום, שר-החוץ הבריטי האליפקס, הזכיר בנאומו את האפשרות למשא-ומתן עם גרמניה בנושאי הקולוניות, "מרחבי-מחיה", חומרי גלם ומרוץ החימוש. למחרת במהלך המשא-ומתן צבאי בריטניה וצרפת החליטו שלא לסייע לפולין, למנוע מאיטליה להשתתף במלחמה. בריטניה החליטה שלא לשלוח ציוד לפולין והורידה את הקרדיט מ-50 ל-8 מיליון ליש"ט.³²⁸

ב-3 ביולי, נראה, על-פניו, כי יש התקדמות במשא-ומתן המשולש. בריטניה וצרפת מוכנות לכלול את המדינות הבלטיות במדינות הצד-השלישי, שבמידה ואחד הצדדים יכנס למלחמה כתוצאה מניסיון לשמר את הניטרליות שלהן, הצד השני ייחלץ לעזרתו.

למחרת, צ'מברלין כותב ביומנו: "אני כל כך סקפטי כלפי ערכו של הסיוע הרוסי, שאינני מרגיש, כי עמדתינו תחלש עמוקות, אם יהיה עלינו להסתדר בלעדיהם".³²⁹

ברית המועצות, מכניסה לדיון את העניין של "תוקפנות עקיפה", וטוענת, שעל הצדדים לסייע למדינות שלישיות, גם אם הן קורבן של "תוקפנות-עקיפה". לפי ברית המועצות, הגדרתה של תוקפנות מסוג זה, היא: "מהפך פנימי, או מהפך במדיניות לטובתו של התוקפן".³³⁰ מדובר בהצעה מעניינת למדי, אשר שני צדדים לה. הראשון, הוא חיובי וחשוב, הרי הצעה כזו מונעת מגרמניה להתפשט באירופה, גם מבלי שתצטרך לפלוש למדינות, באמצעות פוטשים וכינון שלטונות פרו-גרמניים, במדינות שעלולות להוות קרש-קפיצה על ברית המועצות. מצד שני, פירוש ההצעה, הוא שברית המועצות תוכל להכניס כוחות לשטחיהן של שכנותיה, בכל פעם שתחשוב שהן קורבן ל"תוקפנות עקיפה", משמע, בכל עת שתרצה.

ב-4 ביולי ברית המועצות מודיעה לאיטליה כי תחתום על הסכם עם הדמוקרטיות המערביות רק אם הן תסכמנה לתנאיה ו"דבר איננו מפריע לממשלה הגרמנית להראות הלכה למעשה את הרציונות והכנות שבמאמציה לשפר את יחסיה עם ברית המועצות". באותו היום, האליפקס הצהיר כי: "מטרתנו העיקרית במו"מ עם ברית המועצות הינה למנוע מרוסיה לכוון כל קשר עם גרמניה". ואכן, לאחר כמה ימים מתחדשים

³²⁴ שם, עמ' 65-67.

³²⁵ שם, עמ' 31.

³²⁶ שם, עמ' 45-48.

³²⁷ Семипряга, 17 עמ'.

³²⁸ Мельтюхов. "Советский Союз", 145-146 עמ'.

³²⁹ Goldman, 157 עמ'.

³³⁰ Год кризиса, 80-83, 75-56 עמ', כרך 2.

היחסים הכלכליים בין גרמניה לברית המועצות, הילגר נפגש שוב עם מיקוואן ומודיע על כך כי גרמניה מסכימה לכל התנאים הסובייטיים (לרשימת הדברים שתוצה לקנות באמצעות הקרדיט ולאחוזים). במקביל, בריטניה וצרפת מודיעות לברית המועצות, כי התנאים מקובלים עליהן באופן כללי, אך הן מבקשות לדון במושג "תוקפנות עקיפה".³³¹

ב-18 לחודש, מתקיימים גישושים בריטיים ל"הסכם מינכן השני". נפגשים הלמוט וולט - פקיד רם דרג ברייך, רוברט הדסון שכהן במחלקת סחר-החוץ בבריטניה, והוראס ווילסון, פקיד מדינה בכיר ומאדריכלי המדיניות ה"פייסנית". בריטניה הציעה תוכנית פוליטית רחבה, שכללה ויתור על תוקפנות, חוסר-התערבות הדדי, והגבלה הדדית של חימוש. גרמניה הציעה חלוקה לאזורי-השפעה החזרת הקולוניות וביטול הסכם ורסאי. מכאן, קשה היה לקחת ברצינות הערבויות הבריטיות. אולם קשרים אלו נמוגים די במהירות לאחר שצרפת הדליפה עליהם לעיתונות משום שפחדה מהתקרבות גרמנית-בריטית על חשבונה.³³²

ב-23 ביולי, מולוטוב בהנחית סטלין לבטח, הציע שתוכניות להתקפה מתואמת של שלושת הכוחות במקרה של תקיפה גרמנית צריכות להיות מעובדות לפרטים, ושהסכם צבאי צריך יהיה להחתם לפני הסכם פוליטי. הבריטים והצרפתים קיבלו את התנאים לגבי רוב הנושאים הפוליטיים. על-אף שהמשא-ומתן המקרטע התנהל בעצלתיים, מולוטוב ציין כי "שלוש הממשלות השיגו הסכמה מספקת בנושאים העיקריים" והאיץ לעבור למשא-ומתן צבאי. הוא התעקש על שהמשא-ומתן יהיה במוסקבה והדגיש כי אסור לאבד זמן.³³³ את הניואנסים הפוליטיים ניתן היה לפתור במהלך המשא-ומתן הצבאי. במקביל, צ'מברלין בעת שכינס את הקבינט הבריטי, הבהיר כי הוא לא מאמין כי הרוסים יגיעו להסכם עם הגרמנים. הוא קבע כי בריטניה לא תכיר בהגדרה הרוסית ל"תוקפנות עקיפה". "אעפ"כ, הוא הבין כי משא-ומתן עם מוסקבה הוא חיוני, שכן, גם אם לא יושג הסכם אנגלי-סובייטי, נראות המשא-ומתן מספיקה כדי לאיים על היטלר מפלוש לפולין, וגם כדי להשביע את רצון הקהל הבריטי שהחל מתנגד למדיניות הפיוס.³³⁴

לאחר יום, מתרחש אחד האירועים החשובים במערכה הדיפלומטית הזו, בוודאי מבחינת גרמניה - החתימה על הסכם אריטה-קרייגי בין בריטניה ליפן. ההסכם העניק חופש פעולה ליפנים בסין מבלי כל עוד לא יפגעו באינטרסים הבריטיים שם.³³⁵ ההתקרבות היפנית-בריטית הייתה מפחידה עבור הגרמנים, שכן, פירוש הדבר הוא, שאם תוצה גרמניה לתקוף את פולין, תעשה זאת, מבלי שיש לה עורף ניטרלי ומבלי שיש לה אפילו בעל-ברית אחד.

מי שאולי שיחק תפקיד נוסף ביקיציתה של הנמהרות הגרמנית, הוא ג'ון הרברט קינג. הגרמנים סברו כי מדובר באינפורמנט אמין שלהם, שנמצא בדרג-רם במשרד הביטחון הבריטי. למעשה, מדובר בסוכן נ.ק.ו.ד. שסיפק מידע למוסקבה על מצבה של העמדה הבריטית. לברלין, הוא סיפק דיסאינפורמציה ומידע סלקטיבי, שנועדו ליצור את רושם שבריטניה נלהבת לכרות ברית עם ברית המועצות.³³⁶

באותו היום, אסטכוב נפגש עם שנורה, ואמר שהוא מכיר את נקודת-המבט של ריבנטרופ, "לדעת הממשלה, סיום ראוי של המשא-ומתן על הסחר, צריך להוות רק את השלב הראשון בדרך לנרמול היחסים". השלב השני, הוא שיפור היחסים בכל הנוגע ל"עיתונות, קשרים תרבותיים, עלייה בכבוד ההדדי...". לאחר מכן, ניתן לעבור

³³¹ Мельтюхов. "Советский Союз", 146-147 עמ'.

³³² שם, שם.

³³³ Год кризиса, 122-125 עמ' 2, כרך 2.

³³⁴ Goldman, 157 עמ'.

³³⁵ Год кризиса, 122 עמ' 2, כרך 2.

³³⁶ Goldman, 159 עמ'.

לשלב השלישי בהצבת השאלה בנוגע ל"התקרבות פוליטית". והצהיר כי "אין ניגודיות בין ברית המועצות לגרמניה". " במדינות הבלטיות ורומניה", לפיו, "גרמניה איננה מתכוונת לעשות דבר, אשר יפגע באינטרסים של ברית המועצות". הסכם האנטי-קומוניזם, מכון כנגד בריטניה. בנוגע למשא-ומתן הסובייטי-בריטי, שנורה הביע ביטחון שלא יגיעו להסכם מפאת העובדה כי על ברית המועצות יפול "במקרה של מלחמה, כל כובד ההתחייבויות".³³⁷ אכן, גרמניה הבינה, כי אם היא רוצה להבטיח לעצמה את בידודה ופתרונה של הבעיה הפוליטית היא חייבת לפעול במהרה. ריבנטרופ שכנע את היטלר, שעד אז התעקש על מו"מ זהיר עם הרוסים, כי עליהם לקחת יוזמה דיפלומטית במוסקבה. הוא הדריך את שולנבורג לחדש במהירות את שיחותיו עם הסובייטים, שנפסקו לפני כחודש. היטלר סוף-סוף "בלע את הפתיון" של סטלין.³³⁸

לאחר יומיים, שנורה נפגש עם אסטוכוב בהוראה ישירה מריבנטרופ. שנורה התחיל את השיחה מן הנושאים הכלכליים, ולאחר מכן עבר לפוליטיים. שנורה הצהיר כי גרמניה מאוד מעוניינת בנורמליזציה של היחסים הסובייטיים-גרמניים. בהצהרה זו, ניתן לראות את התשובה הסופית לאותו "בסיס-פוליטי" שדרש מולוטוב. בנוסף לכך, שנורה אמר כי גרמניה איננה מעוניינת בכך שברית המועצות תעמוד לצד פולין ובריטניה - האויב הראשי, שאיננו מעוניין להחזיר את הקולוניות. שנורה הבהיר את חשיבותה של השבת דנציג לגרמניה.³³⁹ אסטוכוב אף מוזמן להתכנסות המפלגה הנאצית בנירברג. כאן, הסובייטים מתוודעים שוב, הן לחשיבותה של דנציג עבור הגרמנים והן למאמציהם לבודד את פתרון ה"בעיה הפוליטית". אי-לכך, לאחר השיחה העביר אסטוכוב למולוטוב את המסקנה המתבקשת: "אין לי ספק, שאם נרצה בכך, נוכל לערב את הגרמנים במשא-ומתן מרחיק-לכת, ולקבל מהם ערבויות לנושאים שמעניינים אותנו". מולוטוב, שלא היה נטול חשדנות כלפי הצד הגרמני, והבין את מצבו הסחיט, ענה: "אם הגרמנים... באמת רוצים לשפר את היחסים עם ברית המועצות, הם מחוייבים להצהיר מה השיפור הזה מייצג במונחים קונקרטיים... ולעלות שלב בדרג-המדיני".³⁴⁰ לאחר זמן קצר, אסטוכוב פקד במינכן פסטיבל אמנות גרמנית והתמזל מזלם של הגרמנים לקבל הזמנה מצד ברית המועצות לשלוח נציגות גרמנית לפסטיבל צבעוני ומרתק של חידושים חקלאיים.³⁴¹

במקביל למגעים המכריעים עם הגרמנים, הדמוקרטיית המערביות הצהירו ב-25 ביולי על נכונותן לנהל משא-ומתן צבאי, שכן, סברו שלא בצדק, כי הוא יוכל למנוע התקרבות גרמנית-סובייטית. מטרתן הייתה למשוך את המשא-ומתן עד הסתיו. מדוע עד הסתיו דווקא? התשובה מצויה בתנאי-מזג האוויר. גשמי הסתיו גורמים להתממשותה של "רספוטיציה", שפירושה המילולי הוא: "זמן ללא דרכים", היא תופעה הקיימת במזרח-אירופה, שהופכת את דרכי-העפר לבלתי-עבירות, בכלל זה, גם לטנקים. הדמוקרטיית המערביות, סברו כי אם יימשך המשא-ומתן עם הסובייטים, זה ירתיע את הגרמנים מלהתחיל בפעולות צבאיות. כשישיג המשא-ומתן את גשמי הסתיו, הגרמנים מבחינה פיסית לא יהיו מסוגלים לפלוש לפולין ויאלצו לוותר על נקיטה של פעולות צבאיות.³⁴² הרספוטיציה אכן הוכיחה את עצמה מול הגרמנים מאוחר יותר, כשהגיחה מוקדם מן הצפוי - בתחילת חודש אוקטובר 1941, ועצרה את הגרמנים מלכבוש את מוסקבה.³⁴³

בד-בבד, בריטניה מביאה לידי ברלין כי משא-ומתן עם מדינות נוספות הינו רק "אמצעי רזרבי לפיוס כן עם גרמניה וכי הקשרים האלה ייפסקו, ברגע שתושג המטרה החשובה הראויה והיחידה של המאמצים - הסכם

³³⁷ Год кризиса, 121-122 עמ' 2, כרך 2,

³³⁸ Goldman, 157 עמ'.

³³⁹ Год кризиса, 136-139 עמ' 2, כרך 2,

³⁴⁰ Goldman, 159 עמ'.

³⁴¹ Семипряга, 19 עמ'.

³⁴² Год кризиса, 134 עמ' 2, כרך 2,

³⁴³ Richard, Overy, **Russia's War**, (London, Penguin, 1997), 113-114 עמ'.

עם גרמניה", ובפגישות של וולטאט עם ווילסון שהתחדשו, ווילסון מציע הסכם אי-התקפה שכולל גם אי-התקפה על מדינות שלישיות, אי-התערבות בנושאים מדיניים, כולל בענייני "גרמניה הגדולה", והסכם בנושאים כלכליים. ועל גרמניה יאסר לאפשר הגברה של המתיחות באירופה. חיזק את הרושם בברלין שהבריטים לא יתערבו בהתקפה על פולין.³⁴⁴

הפרלמנט הבריטי הצהיר ובצדק על כך שלא הושגה הסכמה עם הסובייטים בנוגע למושג "תוקפנות עקיפה" משום שברית המועצות הציעה הגדרה אשר עלולה לפגוע בעצמאותן של מדינות הים-הבלטיים.³⁴⁵ לגירסתן "תקפנות-עקיפה" מתקיימת רק כאשר קיים "איום כוחני [מצד התקפן] שהשלכתו היא אובדן העצמאות או ניטרליות". בתגובה, סוכנות הידיעות טאסס מודיעה כי ההגדרה הבריטית מותירה "פתח לתקפן".³⁴⁶

ב-2 באוגוסט, ריבנטרופ בעצמו נפגש עם אסטוכוב. הוא הצהיר שהתנאי לשוב היחסים צריך להיות חוסר-התערבות בענייני מדינה אחרת. ואמר "באשר לשאר, אנחנו סבורים כי אין התנגשות אינטרסים בין שתי המדינות במרחב שבין הים השחור לבלטי", למעשה, רמז ראשון ל"תשלום" הגרמני - חלוקה לאזורי-השפעה. "דנציג תהיה שלנו. ובקרוב". הוסיף. אך לפני שהמשיך, אמר ריבנטרופ כי, הוא צריך לדעת אם ההנהגה הסובייטית מעוניינת להיכנס למשא-ומתן מסוג זה.³⁴⁷

ב-8 באוגוסט סטרנג חוזר ללונדון, המשא-ומתן הפוליטי בין ברית המועצות לבריטניה נגמר, וכעת מוסקבה המתינה בקוצר-רוח לנציגי הדמוקרטיים, שינהלו את המשא-ומתן הצבאי. המשלחת הצבאית הגיעה סוף-סוף ב-11 באוגוסט, אחרי מסע ממושך ומייגע שכלל הפלגה ונסיעה ברכבת. ראש המשלחת הבריטית הוא האדמירל דראקס, ומטעם הצרפתים - גנרל יוזף דומנק. המשלחות הללו לא יוצרות רושם רציני במוסקבה, הן משום שהם הגיעו ללא סמכויות לחתום על הסכם - דראקס הורשה רק לנהל משא-ומתן ודומנק יכל רק להוביל לכדי הסכם - והן משום שהאדמירל והגנרל הללו, היו בעיני הסובייטים "דגי רקק", לעומת קומיסר ההגנה וורושילוב, שייצג את הסובייטים.³⁴⁸ הדמוקרטיים מצדן, לא רצו ליצור את הרושם שהן מחזרות אחרי מוסקבה, ולכן נמנעו מלשלוח נציגים רמי-דרג.

מדובר במשא-ומתן מעניין, שבו אף-אחד מן הצדדים לא מעוניין לחתום על הסכם, אלא משתמש בו רק כמהלך תמרון. המשלחת הבריטית הונחתה לא להסכים לסיוע מצדן במקרה של סיוע סובייטי למדינות הבלטיות ולא לתת בשום פנים ואופן ערבויות מבלי להתייעץ תחילה עם לונדון. בהנחיות נרשם:

"הממשלה הבריטית איננה מייחלת להמשך לכל מחוייבות מוגדרת שיכלה לקשור ידינו... לכן באשר להסכם צבאי יש לשאוף להסתפקות בניסוחים כלליים יותר". ו"עד החתימה על הסכם פוליטי על המשלחת... להוביל את המשא-ומתן די באיטיות, תוך השקפה על התפתחותו של המשא-ומתן הפוליטי".³⁴⁹ וורושילוב מצדו, קיבל הנחיות ישירות מסטלין. הנחיות שלא היו חסרות היבט תיארטלי. וורושילוב הונחה, לכשיתברר כי לנציגים אין יפוי-כוח לחתום על הסכם: "להביע הפתעה, לנופף בידיים ולשאול ב'אצילות', למען אילו מטרות שלחו אותם שלטונותיהם לברית המועצות". העילה לקטיעת המשא-ומתן, תהיה בעיית המעברים. סטלין מורה: "להסיט את המשא-ומתן לדיון בשאלות עקרוניות נפרדות, קודם כל למעבר כוחותינו דרך מסדרון וילנה וגליציה, כמו-כן, גם דרך רומניה... להצהיר, שללא התנאי הזה, הסכם איננו אפשרי".³⁵⁰ גם בברית המועצות חשבו

³⁴⁴ Год кризиса, 153-158 עמ' 2, כרך 2

³⁴⁵ Мельтюхов. "Советский Союз", 148-149 עמ'.

³⁴⁶ Год кризиса, 134 עמ' 2, כרך 2

³⁴⁷ Goldman, 159 עמ'

³⁴⁸ שם, עמ' 157.

³⁴⁹ Документы и материалы кануна второй мировой войны, 168 עמ' 2, כרך 2.

³⁵⁰ ДВП, т. XXII, кн. 1. 386 עמ'

שלא תהיה הסכמה פולנית, מאיסקי הודה בכך בפני האליפקס עוד בחודש מרס.³⁵¹ הפולנים, אף-על-פי שלא רצו שום הסכם עם הסובייטים, הודו בפני הנספחים הצבאיים הבריטיים והצרפתיים בורשה כי "במקרה של פעולות צבאיות, לכלל האי-כניסה לא יהיה תוקף". וב-23 באוגוסט, מאוחר מדי ככל הנראה, נואל, השגריר הצרפתי בורשה, מנחה את המשלחת הצרפתית להגיד כי יוזף בק אפשר לצרפתים ליידיע את מוסקבה לגבי הסכמתה של פולי להתכנות של שיתוף-פעולה רוסי-פולני בתנאים מסוכמים, כנגד התקפנות.³⁵² הדרישה הפולנית והרומנית מובנת, בייחוד אחרי הפלישה הרוסית ב-1920, ומתבהרת גם נוכח הפלישה שתגיע מאוחר יותר ב-17 בספטמבר. בנוסף לכך, הסירוב הפולני נוגע לדריכתם של חיילי צבא-האדום על אדמת פולין, ונובע מתוך רצון למנוע סובייטיזציה כפויה. אין דבר המונע מברית המועצות לסייע לפולין, אם תרגיש מאוימת על-ידי פלישתה של גרמניה לשם, באמצעות תקיפה אווירית, או באמצעות שליחת ציוד צבאי ותחמושת לצבא פולין. האפשרות הזו, מועלה גם במשא-ומתן הצבאי. גנרל דומנק מציע אפשרות של עזרה טכנית וחימוש של פולין או רומניה במקרה של תוקפנות גרמנית כליפה. וורושילוב עושה את מה שסטלין מצפה ממנו לעשות, וחוזר לשאלה "האם המטכ"לים של בריטניה וצרפת מניחים, שהכוחות הרגליים הסובייטיים יוכלו לעבור לשטח פולין, בכדי להגיע למגע בלתי-אמצעי עם האויב, במידה ויתקוף את פולין?" כנ"ל לגבי רומניה. בריטניה וצרפת, מסכימות לנסות ולהשיג פשרה מסויימת מצדה של פולין, כזו שתאפשר, לכל הפחות, את המשכו של המשא-ומתן, אולם הפולנים מסרבים לעגן ערבות בחוזה.³⁵³

ביום הגעת המשלחות למוסקבה, הפוליטיבירו מחליט באופן רשמי להשיב בחיוב להצעתו של ריבנטרופ ולהחל במשא-ומתן פוליטי עם גרמניה. באותו היום, היטלר גם קובע את תאריך הפלישה לפולין ל-26 באוגוסט ויום למחרת, נותן לכוחות את הפקודה להתפרס.³⁵⁴

כעת, סטלין מתחיל לשלב בין 2 משימות: הראשונה, למשוך כמה שיותר את המשא-ומתן עם הגרמנים כדי לדחוק אותם לפינה, תוך ניצול מצבם המסוכן, על-מנת לסחוט מהם כמה שיותר. השנייה, לנצל את חוסר העקביות של בריטניה וצרפת, שמובן כי לא שאפו להסכם צבאי שיויוני ואפקטיבי עם ברית המועצות, חוסר האמון שלהן בברית המועצות ואת ההיתכנות ל"פייסנות" נוספת, על-מנת לספק עילה לקטיעת המשא-ומתן ברגע המתאים.

ב-12 באוגוסט, יומו הראשון של המשא-ומתן הצבאי עם הדמוקרטיה, הגרמנים מתחילים להאיץ ולהתפרש: אסטוכוב מדווח למוסקבה כי הגרמנים מוכנים "באופן מיידי לגשת לשיחות בנושאים טריטוריאליים-פוליטיים כדי לשחרר לעצמם את הידיים במקרה של עימות עם פולין". לאחר מכן אסטוכוב מגיע למסקנה כי הגרמנים מוכנים בכל מחיר למנוע הסכם של ברית המועצות עם המעצמות המערביות, ולמען זה, הם מוכנים לכאלה הצהרות ומחווות, שלפני חצי שנה, יכולות היו להראות לגמרי מחוץ לתחום. הגרמנים הצהירו על ויתור על המדינות הבלטיות, מזרח-פולין ובסרביה "רק לקבל מאיתנו הבטחה לחוסר התערבות בעימות עם פולין".³⁵⁵ לאחר יומיים, נשלח מברק מריבנטרופ למולוטוב המכריז כי תקופת העוינות בין ברית המועצות לגרמניה נגמרה וכי לא קיימים ניגודים בין המדינות באזור בין הים-הבלטי לים-השחור. שולנבורג מודיע למולוטוב כי היטלר מוכן למשא-ומתן במוסקבה והוא ישלח לשם את ריבנטרופ. מוסקבה מסכימה, ומציעה לדון בשאלת

³⁵¹ Goldman, 160 עמ'.

³⁵² Семипряга, 19 עמ'.

³⁵³ Год кризиса, כרך 2, עמ' 213

³⁵⁴ Мельтюхов. "Советский Союз", 152 עמ'.

³⁵⁵ Год кризиса, כרך 2, עמ' 190

הערביות למדינות הבלטיות, נורמליזציה של היחסים עם יפן להפסקת הלחימה בחלקין-גול, פיתוח היחסים הכלכליים והסכם אי-התקפה.³⁵⁶

באותו היום מגיעה הצעה בריטית בלתי-רשמית לגרמניה שכללה הכרה במזרח-אירופה כאזור השפעה גרמני, בתמורה להכרה באימפריה הבריטית, סיוע בפתרון דיפלומטי בשאלת דנציג וה"מסדרון". וועידה בהשתתפות 4 המעצמות האירופיות וגם פולין וספרד.³⁵⁷ היטלר מסיק, ככל הנראה נוכח ההצעות הבריטיות, כי "בריטניה וצרפת לא תיכנסנה למלחמה, אם דבר לא יכריח אותן לעשות זאת".³⁵⁸

ב-15 באוגוסט מתחיל סוף-סוף משא-ומתן סובייטי-גרמני רשמי במוסקבה בין שולנבורג למולוטוב. הסובייטים כעת בעמדה מצוינת מבחינתם, ובתהליך שהתחדד למן מתן הערביות הבריטיות ב-31 במרס, נמצאים בעמדה העדיפה ביותר במשחק הדיפלומטי בתוך בוררי מאזן-הכוחות, כאשר שר-החוץ הגרמני, שנחוש לשוב לברלין עם הסכם, עתיד להגיע לחזר אחריהם במוסקבה ומשלחות בריטית וצרפתית כבר נמצאות שם. קשה לדמיין עמדה טובה מזו לתמרון בין שני הגושים, שמקנה ליושבים בקרמלין לסחוט מהם את המקסימום. לכן, קשה לדבר על "חוסר-האונים" של סטלין, או על כך ש"נדחק לזרועות הגרמנים" בסוף אוגוסט.

בנוסף, מובן כי התהפכו היוצרות. ברית המועצות מנהלת משא-ומתן פוליטי עם גרמניה בדרגים הגבוהים ביותר, בעוד שבריטניה משגרת הצעות בלתי-רשמיות עם היתכנות נמוכה. האיום כלפי גרמניה מגיע מהדמוקרטיה במערב, ואילו ברית המועצות כעת על תקן ה"מפייסת".

שולנבורג מציע הסכם עם 2 סעיפים: 1. שני הצדדים מתחייבים להימנע מתוקפנות אחד כלפי השני. 2. ההסכם נכנס לתוקף מיד לאחר חתימתו ותקף למשך 25 שנים. בנוסף, נידונו 3 נושאים מרכזיים: ערביות משותפות למדינות הבלטיות, תיווך גרמני ביחסי ברית המועצות-יפן, בייחוד להפסקת הלחימה בחלקין-גול ופיתוח יחסים כלכליים.³⁵⁹ למחרת, ריבנטרופ הורה לשולנבורג לקבוע מיד מפגש נוסף עם מולוטוב שבו יבהיר לו את הבהילות של הבעיה הפולנית ולהסכים לבקשות הסובייטים להעניק ערביות למדינות הבלטיות ולתווך ביחסים עם יפן. מכשהיה ברור שהדרך להסכם סובייטי-גרמני סלולה, ז'וקוב פותח במתקפה בחלקין-גול.

באותו היום, התקיים גם מפגש בלתי רשמי בין רוזנברג לחבר משרד האוויריה האנגלי. זה מודיע לו כי ישנה היתכנות לאפשרות שבה בריטניה תכריז מלחמה על גרמניה אם תתקוף את פולין, אך לא תנקוט בפעולות צבאיות ואם גרמניה תביס את פולין במהרה, חיל-האוויר הבריטי לא יפציץ ערים לא מוגנות.³⁶⁰ זה חיזק אצל הגרמנים את הרושם כי בריטניה לא מוכנה למלחמה, וכי אין טעם להגביל עצמם בהסכם עם בריטניה במקום להלחם.

בפגישה השנייה של שולנבורג עם מולוטוב, ב-17 לחודש, מולוטוב עונה להצעתו של שולנבורג. הוא מדבר על תהליך דו-שלבי - השלב הראשון יכלול חתימה על הסכם אשראי רחב,

"השלב השני והחשוב... יכול היה להיות חתימה על הסכם אי-התקפה" - תיקוף הסכם הניטרליות מ-1926 "יחד עם נספח ייחודי לגבי התעניינותם של המדינות החותמות בשאלות כאלה ואחרות של מדיניות-חוץ, בכך שהאחרון יהווה חלק אינטגרלי מן ההסכם".³⁶¹

³⁵⁶ Семиряга, 19 עמ'.

³⁵⁷ Документы и материалы кануна второй мировой войны, 248-249 עמ' 2, כך.

³⁵⁸ Мельтюхов. "Советский Союз", 152 עמ'.

³⁵⁹ Семиряга, 24 עמ'.

³⁶⁰ Год кризиса, 190 עמ' 2, כך.

³⁶¹ Семиряга, 24 עמ'.

חשוב לציין, כי הסכם הניטרליות מ-1926, עדיין היה תקף, אחרי שהוארך על-ידי היטלר מספר חודשים לאחר שעלה לשלטון. אולם מובן שלמרות זאת, שני הצדדים הרגישו שיש צורך לתקפו. כשנפגשו שוב לאחר יומיים, שולנבורג הכריז שריבנטרופ מוכן ללכת לקראת על מאויה של ברית המועצות. מולוטוב מסר לשולנבורג את הגרסא הסובייטית להסכם: לצד המנעות מתקפנות ישירה, הגרסא כוללת גם התחייבות להמנע מתמיכה במדינה שלישית אשר תנהג בתקפנות כלפי אחד מן הצדדים, להמנע מלהצטרף לכל קואליציה שתאיים באופן ישיר על אחד מן הצדדים, סכסוכים אפשריים בין צדדים יפתרו בדרכי שלום, ההסכם יהיה תקף במשך חמש השנים הבאות. ויש גם פוסטקריפטום: "ההסכם הנ"ל תקף אך ורק אם נחתם בב-בד נספח ייחודי..."³⁶²

כאן, מולוטוב נוקט באותה טקטיקת התניה, שנקט בה ב-20 מאי, כאשר התנה שיפור ביחסים כלכליים ביחסים פוליטיים. זיהוי הצורך הגרמני וניצולו לטובת האינטרס הסובייטי. במקרה הזה, מולוטוב התנה את הניטרליות הסובייטית ב"נספח הייחודי". בנוסף, נחתם הסכם האשראי הגרמני-סובייטי. במסגרתו גרמניה תקנה לברית המועצות קרדיט בשווי 200 מיליון רייכסמארק, לאורך של 7 שנים לרכישת מוצרים גרמניים במהלך השנתיים הראשונות לאחר החתימה. ברית המועצות תספק מוצרים בשווי של 180 מיליון רייכסמארק לגרמניה בשנתיים הקרובות. עד ה-22 ביוני, ברית המועצות סיפקה לגרמניה מוצרים בשווי של יותר מ-142 רייכסמארק.³⁶³

לאחר יומיים, וורושילוב מכריז, בהוראת סטלין, כי המשא-ומתן נקטע לזמן בלתי מוגדר, עד אשר בריטניה וצרפת תקבלנה תשובות מן הפולנים, לגבי מעבר הכוחות הסובייטיים. בשעה 15:00 שולנבורג מעביר למולוטוב מברק מהיטלר שמיועד לסטלין. היטלר, כותב:

"חתימה על הסכם אי-התקפה מהווה עבורי חיזוק המדיניות הגרמנית לטווח-ארוך. גרמניה, באופן הזה, חוזרת לקו הפוליטי שבמשך מאות שנים היה מועיל לשתי המדינות... הנספח הנוסף, לו ממשלת ברית המועצות מייחלת, לדעתי, יכול להיות מוסדר בקרוב".

הוא מוסיף כי "המתח בין גרמניה לפולין נעשה בלתי-נסבל". ומסיים בהצעה "לא לאבד זמן" וקורא לסטלין לקבל את ריבנטרופ ביום שני, ה-22 באוגוסט, אך לא יאוחר מן ה-23. הוא מציין כי לריבנטרופ הסמכות המלאה לחתום על הסכם אי-התקפה והנספח. ומסיים: "הייתי שמח לקבל ממך תשובה במהירות. אדולף היטלר".

ב-17:00 מגיעה תשובתו הדי לקונית של סטלין. בה הוא מביע תקווה "כי הסכם אי-ההתקפה הגרמני-סובייטי יביא לשינוי רציני לשיפור היחסים הפוליטיים בין מדינותינו", ואת הסכמתו לקבל את ריבנטרופ ב-23 באוגוסט.³⁶⁴

עתה, לכולם ברור - "רוח-רפאלו" קמה לתחייה במלוא עצמתה ואין דבר אשר ימנע את הפלישה לפולין. יותר מכולם, מבין זאת היטלר. לפי עדותו של אחד מן הדיפלומטים הגרמניים, "כשקרא את המברק, הוא זינק, נופף באגרופיו לשמיים וקרא: 'זהו ניצחון של מאה אחוז! ואף-על-פי שאינני עושה זאת אף-פעם, אשתה כעת בקבוק

³⁶² שם, עמ' 25.

³⁶³ שם, עמ' 36.

כרך 2, עמ' 302-303, Год кризиса,³⁶⁴

שמפניה!"³⁶⁵ באותו היום, כשהיטלר כינס את הצמרת הפיקודית של הוורמאכט, הוא הצהיר כי ניתן לקחת את הסיכון ולפלוש לפולין. הסיכויים להתערבות של הדמוקרטיים נמוכים לדבריו, והסיכון של איום כלכלי מוסר, הודות להסכם הקרדיטים עם ברית המועצות. למחרת בבוקר, הוא מורה על פלישה לפולין בתאריך שנקבע - ה-26 באוגוסט, בשעה 4:30. באותו היום הוא מקבל מכתב מצ'מברליין שבו הצהיר האחרון כי בריטניה תמלא את מחויבותה כלפי פולין, אך הציע לפתור את העניין בדרך דיפלומטית. הצעה שלא היה להיטלר כל עניין בה³⁶⁶ - מול פיקוד הוורמאכט הודה שמפחיד אותו רק דבר אחד: "שברגע האחרון, איזו חלאה (צ'מברליין,³⁶⁷ בלקסיקון של היטלר - ט.ל) תציע תכנית תיווך".³⁶⁸ ריבנטרופ מגיע למוסקבה עם הגרסא הסופית של ההסכם. גם כאן "מסורת רפאלו" לא נשתכחה, לגרסא שריבנטרופ הביא עמו, הייתה הקדמה:

"הניסיון עתיק-היומין הוכיח, כי בין העם הגרמני לעם הרוסי קיימת אהדה מולדת. מרחבי המחיה של שני העמים נוגעים זה בזה, אך הם אינם שזורים זה בזה בצרכים הטבעיים שלהם.

הצרכים הכלכליים והאפשרויות של שתי המדינות משלימים זה את זה בהכל.

בהכרה בעובדות ובמסקנות, שיש להסיק מכאן, כי ביניהן לא קיימים אי-אלו אינטרסים סותרים, הרייך הגרמני וברית הרפובליקות הסובייטית הסוציאליסטיות החליטו לבנות מחדש את יחסיהן על תשתית חדשה. בכך הן שבות למדיניות שהייתה משתלמת לשני העמים, ממנה הם ידעו רק תועלת, במאות שעברו. הם סוברים, שעתה, כמו מלפנים, האינטרסים של שתי המדינות דורשים העמקה והסדר ידידותי של היחסים-ההדדיים וכי אחרי עידן עכור, הגיע שינוי בהיסטוריה של שתי האומות. על-מנת להעניק ביטוי מובהק להתפתחות הטבעית הזו ביחסים בין העמים הללו, שתי הממשלות גמרו אומר לחתום אחת עם השנייה הסכם התייעצויות ואי-התקפה..."

אולם ההקדמה המפוארת והמדויקת הזו שהביא איתו ריבנטרופ, נמחקה על-ידי סטלין בהינף קולמוס כשחרט עליה מספר קווים. סטלין רצה לשמר על הכבוד הרוסי והביע מורת-רוח: "הממשלה הסובייטית, שעליה הממשלה הנצינול-סוציאליסטית של הרייך, 'שפכה דליים של חרא' במשך שש שנים, לא יכולה לפתע להופיע בפני הציבור עם הצהרה על הבטחה של ידידות גרמנית-סובייטית".³⁶⁹

אחרי שיחה ומשא-ומתן עם ריבנטרופ, שבו לא עלו אי-אילו ניגודים בולטים, והייתה דומיננטית, בין-היתר, בקשתו של סטלין מגרמניה להשפיע על יפן ולתווך בינה לבין ברית המועצות, חתמו הצדדים בשעה 2:30 ב-24 באוגוסט על הסכם אי-התקפה ועל הנספח הנוסף, שהוחלט להפכו לחשאי. השינוי היחיד בין הגרסא מה-19 באוגוסט לגרסא שעליה חתמו הצדדים, הוא שההסכם, לאחר שנכנס לתוקף מיד לאחר חתימתו, יהיה

³⁶⁵ Fleischhauer, 119 עמ'.

³⁶⁶ Мельтюхов. "Советский Союз", 152 עמ'.

³⁶⁷ Год кризиса, 313-314 עמ' 2, כרך 2.

³⁶⁸ Fleischhauer, 121 עמ'.

³⁶⁹ Безыменский, 204 עמ'.

תקף ל- 10 שנים, ואם אף אחד מן הצדדים לא מבטל אותו שנה לפני שיפוג, ההסכם יוארך ל- 5 שנים נוספות. ההסכם לא הכיל, בניגוד להסכמים אחרים עליהם חתמה ברית המועצות, סעיף המאפשר לבטלו. על-פי הנספח הסודי, הגבול בין אזורי-השפעה יהיה הגבול הצפוני של ליטא, בפולין הוא יעבור בקו הנהרות של הנרב, הויסלה והסאן. גרמניה מכירה באינטרס הסובייטי בבסרביה.³⁷⁰ לאחר מכן שתו לחיים ונאמרו הנאומים החמים. מכאן, עד לתאריך הפלישה הסופי ב-1 בספטמבר, הדרך אל המלחמה - שלוותה בעיקר בניסיון בריטי ללחוץ לפתרון דיפלומטי וסירוב פולני לכך - ידעה מהמורה אחת מרכזית. ב-25 באוגוסט, יום לפני מועד הפלישה הראשוני של גרמניה, בריטניה חותמת על הסכם סיוע-הדדי עם פולין (מבלי לחתום על הסכם צבאי אמנם).³⁷¹ בשעה 19:30, הידיעה מגיעה לגרמניה. בנוסף, איטליה הצהירה באופן סופי על-כך שלא תשתתף במלחמה. היטלר, במהלך דרמטי, מחליט לעצור את פלישת הוורמאכט לפולין, כאשר זה היה כבר על סיפה. למחרת, מגיעה הידיעה לגרמניה בדבר תכניותיה האמיתיות של בריטניה. גרמניה מידועת כי בריטניה, במקרה של פלישה גרמנית לא תלחם. אלא תסתפק בהכרזת מלחמה.³⁷² ב-28 באוגוסט היטלר קובע את הפלישה ל- 1 בספטמבר. ב-1 בספטמבר היא אכן מתרחשת וב-3 בספטמבר בריטניה וצרפת מכריזות מלחמה על גרמניה. מלחמת העולם השנייה התחילה.

נשאל באופן תיאורטי, האם הייתה לסטלין אלטרנטיבה? כמובן שקשה לענות על שאלות מסוג "אילו", אולם זו שאלה שבהחלט ראוי לשאול לגבי ההסכם, בייחוד נוכח ההשמצה המוסרית לה הוא זוכה. כפי שהשגריר אסטוכוב ניסח זאת לשגריר הבולגרי בברלין, בפני ברית המועצות עמדו למעשה 3 אפשרויות: 1. לחתום על הסכם עם בריטניה וצרפת. 2. להמשיך איתן במשא-ומתן לא מכריע איתן. 3. לחתום על הסכם עם גרמניה. נבחן את האפשרות הראשונה. בריטניה וצרפת לא שאפו להשיג הסכם צבאי ושיווינוני עם ברית המועצות, והן גם לא התאמצו להסתיר זאת. הן העדיפו "לפייס" פעם נוספת את גרמניה ולהגיע איתה להסדר-שלום. הן העדיפו הצהרה פוליטית שלא תכבול את ידיהן, ושברית המועצות תיקח על עצמה ערבויות באופן חד-צדדי. ברית המועצות מצדה, הייתה יכולה להסכים להצעתן של הדמוקרטיה ולקחת על עצמה ערבויות באופן חד-צדדי, ולהבטיח סיוע לבריטניה וצרפת, במידה ויקלעו לעימות עם הוורמאכט. לברית המועצות היה ברור כי בריטניה וצרפת לא מתכוונות למלא את ההתחייבויות שלהן במזרח-אירופה. ברית המועצות יכולה הייתה לחתום על הסכם כזה. מעשה כזה, היה יכול להיות למעשה אצילי, אך כזה, שלא ברור איך הוא משרת את האינטרסים של ברית המועצות והופך אותה לשכירת-החרב של הדמוקרטיה. עם זאת, על-ידי תחזוקה של משא-ומתן עם שני הגושים ותמרון מוצלח, ייתכן והייתה מגיעה להסכם יותר נוח עבורה עם הדמוקרטיה, אילו רצתה בכך. אולם, האפשרות השנייה שהעלה אסטוכוב, נראתה ריאלית ביותר. בריטניה וצרפת לא שאפו לברית-צבאית שיווינונית עם ברית המועצות, אולם הן שאפו מאוד לדבר אחר - למנוע מן המלחמה להתלקח. הן סברו כי הצהרה של שלושת הכוחות תמנע מגרמניה להתחיל בפעולות צבאיות. וגם הייתה להן תכנית ברורה - למשוך את המשא-ומתן עם מוסקבה, עד אזור נובמבר, בו תופיע הרספוטיציה, שלא תאפשר לגרמניה לפלוש לפולין.

³⁷⁰ כרך 2, עמ' 319-321 Год кризиса,

³⁷¹ כרך 2, עמ' 323-326 Год кризиса,

³⁷² Мельтюхов. "Советский Союз", 156 עמ'.

הנחה כזו היא סבירה ביותר. נחישותו לזכות בניטרליות הסובייטית, עשויה להעיד על כך. אירוע נוסף שמחזק את הטענה הזו, הוא עצירת הפלישה לפולין כאשר נודע שהבריטים מתכוונים להתערב. השאלה האם היטלר היה פולש מבלי שידע כי הניטרליות של ברית המועצות מובטחת, בעוד האחרונה שקועה במשא-ומתן עם בריטניה וצרפת, נמצאת בסימן שאלה גדול. את המתקפה במערב, לצורך העניין, דחה היטלר 29 פעמים, בין היתר בשל תנאי מזג-האוויר.³⁷³ גם במידה והיטלר היה פולש לפולין, ומעמיד את ברית המועצות במצב מסוכן מבחינתה, זו הייתה יכולה לסכל את האיום ההיטלרי בפולין ב-1939. מההתבטאויות של הצמרת הפולנית שצוטטו לעיל, אנחנו מבינים כי במקרה של פלישה גרמנית, פולין לא הייתה מסרבת לשיתוף-פעולה עם ברית המועצות. יחסי הכוחות הצבאיים, לפחות מבחינת הכמות היו לטובת ברית המועצות ב-1939. למשל, לרשות ברית המועצות עמדו 126 דיוויזיות, לרשות פולין עמדו 30, בעוד לגרמניה היו 51 בסך-הכל ולרשות יפן עמדו 41 דיוויזיות. צבא ברית המועצות מנה 2,485,000 חיילים, לרשות פולין 465,000 חיילים, בעוד לרשותה של גרמניה עמדו 1,343,000 חיילים ולרשות יפן 1,420,000. גם בכמות הטנקים העליונות הסובייטית הייתה מובהקת - 21,110 טנקים בסך-הכל, אל מול 3419 טנקים גרמניים.³⁷⁴ הווערמאכט לפני הפלישה לפולין, לא היה במצב מזהיר. גם המערכה הקצרה בפולין, הותירה מושבתים את מחצית הטנקים וכלי-הרכב המשוריינים. וזה עוד אחרי עזרה פעילה מצדה של ברית המועצות.³⁷⁵ גם ולטר ורלימונט, סגנו של יודל במטכ"ל הגרמני, הודה כי הצבא הגרמני מעולם לא היה כל-כך לא ערוך למלחמה כמו ב-1939, לפיו הווערמאכט היה נמצא במצב של חוסר מובהק, בכל הקשור בטנקים ובציוד צבאי. ההשגים של גרמניה בזירה הבין-לאומית, נבעו כתוצאה מפוליטיקה של סחיטה ואולטימטומים ומחוסר עניין של שני הגושים האחרים באירופה לשים סוף להתפשטות הנאצית ולא מעצמה צבאית, שהגיעה אליה אחר-כך.³⁷⁶

התקדמות גרמנית מזרחה לכיוון ברית המועצות, לאחר שתכריע את פולין, מועלית תכופות כטיעון ביטחוני, המחייב הסכם אי-התקפה עם גרמניה. טיעון זה, הוא טיעון שגוי משני טעמים. ראשית, משום שב-1939, למטכ"ל הגרמני לא הייתה אף תכנית אופרטיבית מעובדת להתקפה על ברית המועצות.³⁷⁷ שנית, משום שעבור ברית המועצות להסכם לסעיף המדבר על המנעות מתקפות בנספח הגלוי בהסכם אי-ההתקפה, הייתה משמעות מועטה. אמירה משונה וחתרנית. אך, יש לכך הסבר: ראשית, בקיץ '39, המילה הכתובה איבדה ממשמעותה אחר ההפקרות בצ'כוסלובקיה, ומכוח ההפרות החוזרות של חוזה-ורסאי על-ידי גרמניה בשנות ה-30. הייתכן כי סטלין, ה"חשדן הכרוני", סבר כי גרמניה, לאחר שתכריע את פולין, לא תמשיך מזרחה, אם תחשוב שהיא ממוקמת בעמדות המתאימות לכך, רק משום שיש לה הסכם כתוב עם ברית המועצות? ההיגיון הבריא מכתוב תשובה שלילית. שנית, אם בכל זאת נרצה לתלות את תכניות גרמניה במילה הכתובה, הסכם הניטרליות מ-1926, היה תקף. כפי שצוין, הנספח הגלוי והנספח הסודי, היוו סחורה ותשלום. אי-ההתקפה, היא למעשה אי-התקפה של ברית המועצות על גרמניה, והחלוקה לאזורי השפעה, היא ויתור של היטלר על מזרח-אירופה והמדינות-הבלטיות בשביל סטלין.

האפשרות לבחירה סובייטית ב"דרך השלישית", כפי שכינה מספר חוקרים, הופיעה במספר מחקרים, בהיסטוריוגרפיה הרוסית בשנים הראשונות אחרי התפרקות ברית המועצות, למשל בספרו המונומנטלי של

³⁷³ קרשו, עמ' 87.

³⁷⁴ Мельтюхов, **Упущенный шанс Сталина**, 83 עמ'.

³⁷⁵ קרשו, עמ' 87.

³⁷⁶ Семиряга, 55 עמ'.

³⁷⁷ שם, שם.

אלכסנדר מואסייביץ' נקריץ' "22 ביוני של שנת 1941"³⁷⁸, או בספרו של מיכאיל איונוביץ' סמיריגה - "סודות הדיפלומטיה הסטלינית"³⁷⁹.

קיימות שתי בעיות עיקריות עם היתכנותה של "הדרך השלישית". הבעיה הראשונה היא, שהיא שבחירה כזו, נפלה מחוץ לקו המחשבה המסורתית של מדיניות-החוץ הסובייטית של "הפרד ומשול". הבעיה השנייה, היא שכדי ללכת בדרך הזו, ברית המועצות הייתה צריכה באמת ובתמים לרצות בשימורו של השלום ולמנוע מהיטלר לפלוש לפולין.

העניין הזה, מוביל אותנו לליבת העניין: האם ברית המועצות רצתה במלחמה? שאלה כזו, היא בעייתית במעט, שכן ברית המועצות ראתה את המלחמה האימפריאליסטית כבלתי-נמנעת, מלחמה שהתכוננה אליה באינטנסיביות יותר מ-10 שנים, מלחמה שבה יהיה עליה לעמוד על מקומה ולשדרג את מעמדה בעולם. אך האם היא דחפה באופן מכוון להתלקחותו של עימות באירופה, והאם ראתה אותו כמועיל עברה? נפנה לאמירותיה של ההנהגה הסובייטית. ראשית, נמצאים בידינו מאמרו של פוטמקין ונאומו של ז'דאנוב בוועידת המפלגה בלנינגרד שאכן מאפשרים לענות בחיוב על השאלה.

אמירות נוספות של ההנהגה מתקפות את התשובה: ב-1 באוקטובר 1938, את סטלין מכנס את התועמלנים במוסקבה וקורא: "קיימים מקרים, בהם הבולשביקים יתקפו בעצמם, אם המלחמה הוגנת, אם המצב מתאים, אם התנאים מסייעים, הם יתקפו בעצמם. הם אינם נגד התקפה כלל וכלל, הם אינם נגד כל מלחמה. זה, שאנחנו צועקים לגבי הגנה - זו רעלה, רעלה. כל המדינות מסתוות (מודגש על-ידי המחבר - ט.ל.)"³⁸⁰.

אחת העדויות החשובות ביותר שיש לנו על כוונותיו של סטלין, היא משיחתו שנרשמה ביומנו של דמיטרוב, מזכ"ל הוועדה המבצעת של הקומינטרן, מה-7.9.39, כאשר זומן לשיחה עם סטלין וז'דאנוב בכדי לקבל הנחיות לשנות את הקו האנטי-פשיסטי שהונהג קודם לכן. חשיבותו של תיעוד זה עצומה, משום שסטלין איננו נואם או מצהיר, דבריו, שאמר בפגישה פרטית, ושאינם מכוונים כלפי הציבור, מצוטטים ישירות. עם זאת, על-אף שאנחנו במרחק פסיעה מן הארץ המובטחת, אין אנו נכנסים אליה. יש לקחת את הדברים בעירבון מוגבל. דמיטרוב, איננו שותף כלל וכלל לקבלת ההחלטות, ואיננו מקורב לסטלין כל-עיקר. הוא נציג הקומינטרן, גוף שב-1939 כבר איבד מעצמאותו, והוכפף לחלטין לצרכיה, הציניים לעתים רבות, של מדיניות-החוץ הסובייטית. סטלין לא בהכרח ביטא את שחשב בסתר ליבו, אלא את מה שהיה לו חשוב שישמע ויסיק דמיטרוב. לכן, תיעוד זה של דמיטרוב, הוא חלון, אפילו צלול מאוד, שדרכו נוכל להתבונן אל הדבר, אך הוא איננו הדבר עצמו. אולם, ניתן להניח, כי סטלין עלול היה גם לספק אמירות כנות ופליטות פה, שכן מחשבותיו ודבריו של סטלין בעת שדיבר עם דמיטרוב, נטו ללבוש כסות אידיאולוגית³⁸¹. מפאת כך, הדבר שיותר חשוב, הוא ההנחיה שנתן סטלין לדמיטרוב, משום שהיא עשויה להעיד על מה שהוא רצה להשיג בפועל, דרך תעמולת הקומינטרן.

אלה הם דברי סטלין כפי שתיעד אותם דמיטרוב:

"-המלחמה מתרחשת בין שתי קבוצות של מדינות קפיטליסטיות... על חלוקת העולם, על שליטה בעולם.

³⁷⁸ Некрич, 70 עמ'

³⁷⁹ Семиряга, 55 עמ'.

³⁸⁰ Михаил, Мельтюхов, "Преддверие Великой Отечественной войны 1939-1941 гг.: становление великой державы", **Правда Виктора Суворова-2. Восстанавливая историю Второй мировой**, Сост. Д. Хмельницкий, (М.: Яуза-Пресс, 2007), 45 עמ'.

³⁸¹ Городецкий, роковой самообман, 21 עמ'

-איננו מתנגדים לכך שהם ינו ויחלישו זה את זה כהוגן.
-לא היה רע, אם בידי גרמניה יעורער מצבן של המדינות הקפיטליסטיות העשירות ביותר (בייחוד בריטניה)
-היטלר, כשהוא בעצמו איננו תופש זאת ואיננו חפץ בכך, מערער, ממוטט את המערכת הקפיטליסטית...
-ביכולתינו לתמרן, לדחוק צד אחד כנגד השני, בכדי שיתקוטטו טוב יותר.
-הסכם אי-ההתקפה במידה מסוימת מסייע לגרמניה..."

סטלין מעלה את האפשרות של סיוע ותחזוק התקפנות הגרמנית בכדי שתמוטט את האימפריה הבריטית. זו
אכן תהיה המדיניות שלו.
הוא עובר להנחיית הטון לגבי המדינה הפולנית, שבעודו מדבר, מרגישה את נחת זרועו של הוורמאכט, בעוד
חציה המזרחי עדיין "ממתין" לצבא-האדום:

"-המדינה הפולנית פעם (בהיסטוריה) הייתה מדינה לאומית...
-כעת - מדינה פשיסטית - מדכאת את האוקראיני, הבלארוסים וכו'
-החרבת המדינה הזו בתנאים הקיימים משמע מדינה פשיסטית בורגנית אחת פחות!
-מה היה רע, אם כתוצאה מהחרבת פולין נפיץ את המערכת הסוציאליסטית לשטחים ואוכלוסיות חדשות?"

-מובן, סטלין מתכוון לפלוש לפולין בקרוב מאוד וכבר מכין את הקרקע התעמולתית. קשה לראות במשפט
האחרון רמז לתאוה להתפשטות עתידית. מדובר יותר באמירה תעמולתית שנועדה להצדיק את הפלישה
בעיני ההמון.

סטלין גם מציין בפני דמיטרוב כי הם היו מעדיפים לחתום על הסכם עם הדמוקרטיה ולכן הם הובילו
משא-ומתן, אך אלה רצו את ברית המועצות בתור שכירת-חרב. הפצרה זו של סטלין, עומדת כביכול בניגוד
למסקנה שמוצגת במחקר זה, אולם יהיה הגיוני להסיק, כי היה זה משונה, אילו סטלין היה מפציר בפני מזכ"ל
הוועדה המבצעת של האינטרנציונל-הקומוניסטי, בעת פגישה שנושאה הוא תעמולה קומוניסטית בארצות
הנכר, כי העדיף הסכם עם גרמניה-הנאצית.

ההנחייה הבאה עשויה להעיד על לא מעט כוונות:

"-הקומוניסטים במדינות הקפיטליסטיות חייבים להתנגד בהחלטיות נגד ממשלותיהם, נגד המלחמה.
-לפני המלחמה, לשים את המשטר הדמוקרטי אל מול זה הפשיסטי, היה נכון לגמרי.
-בזמן מלחמה בין מעצמות אימפריאליסטיות, זה (ליצור הפרדה בין המשטר הדמוקרטי והפשיסטי - ט.ל) כבר
לא נכון.
-חלוקת המדינות הקפיטליסטיות לפשיסטיות ודמוקרטיה איבדה ממשמעותה הקודמת.
-המלחמה הביאה לשינוי שורשי...
- יש להגיד למעמד-הפועלים...
-נלחמים בעלי מדינות קפיטליסטיות על האינטרסים האימפריאליסטיים שלהם.
-המלחמה הזו לא תתן דבר לפועלים, לעובדים, מלבד סבל ואובדן.

הנחיה זו עומדת בניגוד מוחלט למה שאמר בתחילת השיחה - "לדחוק צד אחד נגד הצד השני", וגם למדיניותו בתחילת המלחמה, שהייתה נאמנה למשפט הזה בדיוק. אז מה יכולה משמעות ההנחיה הזו? ניתן להניח, כי אם יש לברית המועצות אי-אילו תכניות להיכנס מאוחר יותר לאירופה, הצגה שלה כ"מושיעה" מן המלחמה ומן האימפריאליסטים ותמיכתם של הקומוניסטים במדינות אירופה לא תוכל להזיק.

סטלין חוזר על ההנחיה בפגישה נוספת עם דמיטרוב ב-25 באוקטובר: "חינוי להציג להמון את הסיסמאות הקומוניסטיות".³⁸³

הלאה, עדות מעניינת נוספת, נמצאת ביומנו של הסופר והמחזאי וסבולוד וישנבסקי שהיה מקורב לשלטון ונלחם במלחמת-החורף ובמלחמה הגדולה על המולדת. על-אף שלא היה קרוב להשתתף בקבלת ההחלטות, בשל קירבתו לחוגי הצמרת הסובייטית הייתה לו האפשרות לקבל מידע רב, מגוון ואמין (עד כמה שניתן) לגבי הלך-הרוח והמהלכים שעתידיים להתרחש³⁸⁴. לגבי הסכם אי-ההתקפה כתב ביומנו: " ברית המועצות הרוויחה חופש פעולה... כעת היוזמה היא שלנו, לא נסוגים, אלא תוקפים... הדיפלומטיה עם ברלין ברורה: הם רוצים את הניטרליות שלנו ולאחר מכן לעשות-דין עם ברית המועצות; אנחנו רוצים את שקיעתם במלחמה ולאחר מכן לעשות עמם דין... אחרי שנה נכה בהיטלר... זוהי האפשרות הסבירה ביותר... לנחש, כיצד יתפתח המשחק, קשה. אך דבר אחד נהיר: העולם יכוסה שוב. במלחמה הזו נשתדל לשמר עד הסוף על עמדותינו העדיפות. למשוך אלינו שורה של מדינות. בהדרגה, פעם בליטוף, פעם בכוח. זהו פרק חדש בהיסטוריה של המפלגה והמדינה. ברית המועצות החלה במדיניות-חוץ עולמית פעילה".³⁸⁵

ב-3 ביולי מולוטוב נפגש עם שר-חוץ של ליטא, שכבר הייתה לאחת מן הרפובליקות הסובייטיות, והסביר לו את שיתרחש בעתיד: "כעת, משוכנעים אנו יותר מאי-פעם, שלנין הגאוני לא טעה, כשהבטיח לנו, שמלחמת העולם השנייה תאפשר לנו לקחת את השלטון בכל אירופה, (מודגש על-ידי המחבר - ט.ל) כמו שמלחמת העולם הראשונה אפשרה לנו לקחת את השלטון ברוסיה. היום אנחנו תומכים בגרמניה, אולם רק על-מנת להניא אותה מלהסכים להצעת-שלום עד אשר ההמון הרעב של האומות הלוחמות ייפרד מן האשליה ויתקוממו נגד מנהיגיהם. (משלים את ההנחייה שנתן סטלין לדמיטרוב - ט.ל) אז הבורגנות הגרמנית תגיע להסכם עם האויב שלה, הבורגנות של מדינות-ההסכמה, בכדי לדכא במאמץ משותף את מעמד-הפועלים המתקומם. אך ברגע הזה אנחנו נבוא לעזרתו, אנחנו נבוא עם כוחות רעננים, מוכנים היטב, ובשטח מערב-אירופה... יתחולל הקרב המכריע בין מעמד-הפועלים לבורגנות המתנוונת, שיכריע אחת ולתמיד את עתיד אירופה (מודגש על-ידי המחבר - ט.ל)".³⁸⁶

באביב 1940 סטלין בעצמו מתחיל להיות תקיף יותר - ב-21 באפריל, לאוזני המועצה הצבאית הראשית, סטלין עובר להצעות קונקרטייות: "באופן שורשי לשנות את האידיאולוגיה הצבאית שלנו... עלינו לחנך את

³⁸² Georgi, Dimitroff, *Tagebuecher 1934-1943*, (Aufbau-Verlag, 2000), 279-280 עמ' 1, כך שם, עמ' 281.

³⁸⁴ Мельтюхов, "Преддверие", 46 עמ'.

³⁸⁵ Всеволод Вишнеvский, *Сами перейдем в нападение*, עמ' 1995, מוסקבה, 1939-1941, עמ' 103-104

³⁸⁶ Мельтюхов, "Преддверие", 47 עמ'.

סגל-המפקדים שלנו ברוח הגנה פעילה, המכילה בתוכה גם התקפה. יש להפוך את הרעיונות האלה לפופולריים תחת סימאות של ביטחון, הגנה על מולדתינו, על גבולותינו".³⁸⁷

לסיכום, החלטתה של ברית המועצות לחתום על הסכם עם גרמניה הנאצית לא נפלה ב-1939. כפי שהוסק כבר בפרק הקודם, המערכה הבין-מלחמתית, הייתה מאבק בין ה"דחויים" לבין בעלי-הכוח, על מעמד ביחסי הכוחות. הסכם רפאלו של 1922, היה לפסגתו ולסמלו של מאבק זה. סטלין שאף להגיע לעמדת כוח, שממנה יוכל לשנות את יחסי-הכוחות ולתבוע בחזרה את שטחיו והשפעתו, כאשר המלחמה האימפריאליסטית השנייה מבחינתו היא עניין של זמן, ופרצה בה יוכל להשיג את מטרתו. הוא נקלע ל"שותפות-גורל" עם גרמניה אשר תסייע לו בשינוי סדרי-עולם. מדיניות-החוץ הסובייטית הונהגה על-ידי כלל הברזל של מניעת הסכם שיאחד את המעצמות האחרות באירופה שעשו להביא להישנותה של טראומת ההתערבות האנטי-בולשביקית, פחד היסוד של ה"מבצר" הבולשביקי העוין המכותר בסביבה קפיטליסטית עויינת.

גורם נוסף במערכה הזו, הוא הסכנה מפני מלחמה בשתי חזיתות. העימות עם יפן בחלקי-גול ומניעת ההתקרבות הגרמנית-יפנית, כפי שהודגם במהלך הפרק, היווה גורם בעל אופי בטחוני מובהק בלתי-מבוטל במערכת השיקולים הסובייטית, אך קשה להגיד שהוא היה בעל תפקיד מכריע. משעלו הנאצים לשלטון נפסקה השותפות הפוליטית ביוזמת גרמניה אשר החלה להצהיר באופן פומבי על התפשטות במזרח. ברית המועצות נאלצה לחבור ל"ביטחון-הקולקטיבי" כדי לבטח את עצמה מפני איום גרמני, ובמקביל ניסתה בכל-זאת לגרור את גרמניה לדטאנט פוליטי באמצעות ערוצים בלתי-רשמיים. 1939, הייתה חלק מאותה מערכה בין-מלחמתית. אולם היא נבדלה משאר המערכה ב-2 מאפיינים עיקריים, לברית המועצות יש מה להציע לגרמניה - ניטרליות, כשזו עולה על דרכה הרבנשיסטית, וגרמניה וברית המועצות, מבחינת עצמתן - מעצמות-על. מכאן, הדרך להסכם עלתה על מסלול בלתי נמנע. מובן, שכשברית המועצות הבינה כי קיימים התעניינות וצורך מצד גרמניה להגיע להסכם פוליטי, הקומיסר לענייני-חוץ הוחלף חישי-מהר.

ההסכם בין גרמניה לברית המועצות, לא היה תופעה פרדוקסלית, כפי שסברו רבים כשהוא נחתם, אלא היה זה הסכם משקף-מציאות - הן את האינטרסים הכלכליים, כשהיכולות של שתי המעצמות משלימות זו את זו, והן, בהעדר ניגודים טריטוריאליים ובשאיפות רבנשיסטיות. ריבנטרופ ניסח את זה במדויק, בהקדמה להסכם שהביא איתו מגרמניה. המדינות זו זו אחת לעבר השנייה, בחוטי האינטרסים, ויחסי הכוחות בזירה הבין-לאומית. המשא-ומתן עם הדמוקרטיה, יכול להחשב כהערת-שוליים, בדרך להתקרבות המחודשת בין גרמניה לברית המועצות. ההסכם מכונה בשמות רבים, "ריבנטרופ-מולוטוב", "היטלר-סטלין", אולם השם המתאים ביותר, הוא כנראה "רפאלו 2". למעשה, ריבנטרופ-מולוטוב, היה פיתוח של הסכם הניטרליות מ-1926, "שאריות רפאלו", שהיה עדיין תקף בעת החתימה. הרמות הכוסית, החרבת המדינה הפולנית ושיתוף הפעולה ההדוק שהגיע בעקבותיו, לא היו העמדת פנים, אם-כי חגיגה כוחנית, של עלייה על הדרך להשגת המטרה - הגעה אל פסגתה של מערכת-היחסים הבין-לאומיים, תוך הגשמת משאלותיהם הרבנשיסטיות במלואן - אליה שאפו להגיע כשחתמו על הסכם רפאלו.

זו, הייתה המטרה הראשונה מבחינת ברית המועצות, השנייה היא "פתרון הבעיה הקפיטליסטית". כאן, הדיון ההיסטוריוגרפי הוכרע לטובת האסכולה הרוויזיוניסטית. ברית המועצות, כפי שהוצג הן על-ידי פעולותיה, והן על-ידי מילותיהם הישירות של הנהגתה, חתמה על הסכם עם גרמניה, כדי להמתין בצד בזמן ששני הגושים האחרים באירופה מתכתשים ביניהם, תוך חיזוק פעיל של גרמניה, עד לכשיגיע הרגע המתאים בו ניתן יהיה

³⁸⁷ שם, שם.

להכנס למלחמה, להכריע את הכוחות הלוחמים, תוך שהצבא האדום מצטייר כ"מושיע" מן המלחמה, לייצב הגמוניה סובייטית באירופה, ולהסיר באופן סופי מעל הפרק את סכנת ההתערבות.

פרק ד' ה"נאום" של סטלין 19.8.39

פרק זה, יעסוק במסמך ספציפי - נאום המיוחס לסטלין, שעלול לשפוך לא מעט אור, בלשון המעטה, לגבי כוונותיו של סטלין בעת שנחתם הסכם אי ההתקפה הגרמני-סובייטי. הניסיון המתבצע במסגרת הפרק, הוא להתחקות אחרי עקבות המסמך ולהעריך את אמינותו של הנאום בתור מקור היסטורי.

ב-28-29.11.39 התפרסמה במספר עיתונים בז'נבה, צרפת³⁸⁸ וגרמניה³⁸⁹, ידיעה שהתקבלה מסוכנות הידיעות "האבאס" (Havas) הממוקמת בז'נבה (הערות לגבי גרסאות מאוחרות יותר שלו, בגוף המסמך):
* הידיעה מובאת מכתב העת הז'נבי "Revue de Droit International de Sciences Diplomatiques et Politiques"³⁹⁰ ובתרגום המחבר מרוסית ממאמרו של ס.ז.ס.ולוף.³⁹¹

"מדוע חתמה ברית המועצות על ההסכם עם הרייך? סוכנות הידיעות האבאס קיבלה ממוסקבה דרך ז'נבה ממקור, שאותו היא רואה כראוי לאמון מוחלט, את המידע הבא בנוגע לישיבת הפוליטיביו, שהתקיימה ביוזמתו של סטלין ב-19 באוגוסט, בשעה 10 בערב, שזמן קצר אחריה, ברית המועצות חתמה על ההסכם הפוליטי הידוע עם הרייך: בערב ה-19 באוגוסט חברי הפוליטיביו נקראו בדחיפות לישיבה סודית, שבה נכחו גם חברים רמי-דרג בקומינטרן, אך רק אלה מהפלג הרוסי. אף לא אחד מהקומוניסטים הזרים, אפילו לא דמיטרוב - המזכיר הכללי של הקומינטרן, לא הוזמן לישיבה הזו, שמטרתה לא צויינה בסדר-היום, שהתכנסה לשמוע את הרצאתו של סטלין. אלה היו עיקרי דבריו:

'שלום או מלחמה, השאלה הזו נכנסת כעת לפרק מכריע עבורנו. התשובה לשאלה הזו, תלויה לגמרי בעמדה שתנקוט ברית המועצות. אנו משוכנעים לחלוטין שאם נכרות ברית-שותפות עם צרפת ובריטניה, על גרמניה לוותר על פולין ולחפש מודוס ויונדי עם המעצמות המערביות. באופן הזה, המלחמה תמנע, ואז ההתפתחות העוקבת של האירועים תקבל אופי מסוכן עבורנו. מאידך גיסא, אם נסכים להצעה הגרמנית הידועה לכם, ונחתום איתה על הסכם אי-התקפה, היא, ללא-ספק, תתקוף את פולין, ואז כניסתן של אנגליה וצרפת למלחמה תהיה בלתי-נמנעת. (רופין-41: בסיומה של המלחמה מערב אירופה תהיה נתונה להרס). בנסיבות הללו, נחזיק בסיכויים טובים להישאר מחוץ לסכסוך, ונוכל, בהימצאותנו בעמדה כדאית עבורנו, לחכות לעת שבה יגיע תורנו. בדיוק את הדבר הזה דורשים האינטרסים שלנו. (רופין-41: דיקטטורה של המפלגה הקומוניסטית אפשרית רק מכוח תוצאותיה של מלחמה גדולה) (רופין-42: ניסיון עשרים השנים האחרונות

³⁸⁸ לדוגמה: Pourquoi TURSS aurait signe son accord avec le Reich// **Le Temps**. 29.11.39, Pourquoi

l'U.R.S.S. a signé son accord avec l'Allemagne» // **Le Figaro**, 28.11.39

³⁸⁹ **Ausländische Nachrichtenagenturen**// Nr. V24, Berlin, 28.11.39

³⁹⁰ **Revue de Droit International de Sciences Diplomatiques et Politiques** (The International Law Review), 1939, No. 3, Juillet-Septembre. pp 247-249.

³⁹¹ Случ, "Речь Сталина", 130 עמ'.

מוכיח בבירור שבעתות שלום באירופה לא יכולה להתקיים תנועה קומוניסטית חזקה דיה בכדי לעלות לשלטון).

בחירתינו, אם כך, ברורה: עלינו להסכים להצעה הגרמנית ולמשלחות הצרפתית והאנגלית לענות בדחייה מנומסת ולשלוח אותן הביתה. אין זה קשה לצפות את התועלת שנפיק, אם נפעל באופן דומה. לנו מובן שפולין תוחרב לפני שיהיה ביכולתן של אנגליה וצרפת לבוא לעזרתן. במקרה הזה, גרמניה תמסור לנו חלק מפולין, המגיע עד למבואות ורשה וכולל בתוכו את גליציה האוקראינית. גרמניה תאפשר לנו חופש פעולה בשלוש המדינות-הבלטיות. היא לא תהווה מכשול בהחזרת בסרביה לרוסיה. היא תהיה מוכנה לוותר לנו בתור אזורי-השפעה על רומניה, בולגריה והונגריה. נשאר תוחה השאלה בנוגע ליוגוסלביה, שתתבהר בעקבות העמדה שתנקוט איטליה. אם איטליה תישאר לצידה של גרמניה, אז האחרונה תדרוש, שיוגוסלביה תהיה חלק מאזור-ההשפעה שלה, הרי דרך יוגוסלביה היא תקבל גישה לים-האדריאטי. אך אם איטליה לא תלך יחד עם גרמניה, אז היא תקבל מוצא לים-האדריאטי על חשבון איטליה, ובמקרה הזה, יוגוסלביה תעבור לאזור-ההשפעה שלנו.

כל זה, במקרה שגרמניה תצא מנצחת מהמלחמה. אך עלינו לצפות את ההשלכות כמו גם של תבוסה, כך גם של ניצחון גרמני. הבה נתבונן באפשרות הקשורה בתבוסה גרמנית. (רופין-41: במקרה של תבוסת גרמניה, באופן בלתי-נמנע תתבצע לאחר-מכן הסובייטיזציה שלה וייסוד שלטון קומוניסטי. אל לנו לשכוח, שגרמניה המסובייטית תהיה נתונה בסכנה גדולה, אם הסובייטיזציה תתרחש מכוח ההשלכה של מלחמה חולפת). לאנגליה ולצרפת יהיו הכוחות המספיקים, על-מנת לכבוש את ברלין ולהביס את גרמניה, שלה לא סביר שנצליח להגיש עזרה אפקטיבית. לכן, מטרתנו מצויה בכך שגרמניה תצליח כמה שיותר למשוך את המלחמה, על-מנת שלאנגליה ולצרפת העייפות והמותשות ביותר, לא תהיה היכולת לרסק את גרמניה.

מכאן נובעת עמדתנו: בהישארותינו ניטרליים, אנו מסייעים לגרמניה כלכלית, מספקים לה חומרי-גלם ומזון, אולם מובן מאליו שעזרתנו לא צריכה לעבור גבולות מסוימים, על-מנת לא להזיק לכלכלתנו ולא להחליש את עוצמת צבאינו. באותו זמן, עלינו להוביל תעמולה קומוניסטית פעילה, במיוחד בארצות הגוש האנגלי-צרפתי, ובראש ובראשונה בצרפת. עלינו להיות מוכנים לכך שבזמן המלחמה, במדינה זו, על המפלגה שלנו יהיה להפסיק את פעילותה החוקית, ולעבור לפעילות בלתי-חוקית. בידיעתנו, שפעילות כזו דורשת משאבים רבים, אך עלינו להקריב קורבנות אלה ללא התחבטות (רופין-42: ולהורות לקומרדים הצרפתיים לשים בתור אחת המשימות בראש סדר-העדיפויות את שוחד המשטרה). אם עבודת ההכנה תתבצע היטב, יובטח ביטחונה של גרמניה ויהיה ביכולתה לסייע בסובייטיזציה צרפת (רופין-41: אך בשביל זה, בדיוק בכיוון זה, חיוני להשקיע את כל משאבינו). נתבונן כעת בהשערה השנייה, הקשורה בנצחונה של גרמניה.

יש המעריכים, שאפשרות כזאת טומנת בחובה סכנה עצומה עבורינו. בקביעה הזו יש חלקת אמת, אך תהיה זאת טעות להניח, שהסכנה הזו כה קרובה וגדולה, כמו שחלק מתארים לעצמם.

אם גרמניה תנצח, היא תצא מהמלחמה מותשת מדי, על-מנת להילחם איתנו בעשר השנים הקרובות. טרחתה הגדולה ביותר תהיה השגחה על אנגליה וצרפת המנוצחות, על-מנת להוות מכשול לקימתן.

מהצד השני, גרמניה-המנצחת תשלוט על קלוניות עצומות. ניצולן וסיגולן לסדרים הגרמניים, באופן דומה יעסיקו את גרמניה במהלך העשורים הקרובים. ברור כי גרמניה תהיה עסוקה יתר-על-המידה בעניינים אחרים, מכדי להפנות עצמה נגדינו. (רופין-42: אך עלינו להיות מוכנים גם לתרחיש אחר: בצרפת המנוצחת תתרחש באופן בלתי-נמנע מהפכה קומוניסטית... רופין-41: אם נהיה זריזים מספיק בכדי להפיק תועלת מהתפתחות

האירועים, נוכל לבוא לעזרתה של צרפת הקומוניסטית ולהפכה לידידתנו, בדיוק כמו כל העמים, שמצאו עצמם תחת טיפוחה של גרמניה... **רופין-42**: לפני גרמניה המנצחת, וגם לפנינו, ייפתח שדה-פעילות רחב). קומרדים, אמר סטלין בסיום, פרשתי בפניכם את הבנותיי. אני חוזר, שזה ממעיינכם, שמלחמה תתלקח בין הרייך והגוש האנגלי-צרפתי. מחשיבות רבה עבורינו, שהמלחמה תתמשך כמה שיותר זמן, על-מנת שכל הצדדים יתישו את כוחותיהם. בדיוק בשל הסיבות האלה עלינו להסכים להסכם המוצע על-ידי גרמניה, ולסייע לכך שהמלחמה, אם תוכרז, תימשך כמה שיותר. באותו הזמן עלינו לחזק את מאמצינו הכלכליים במדינות הלוחמות, כדי להיות מוכנים לרגע שבו המלחמה תסתיים'. הרצאת סטלין, שלה הקשיבו בתשומת-לב ויראה, לא עוררה שום דיון. נשאלו רק שתי שאלות בעלת חשיבות זניחה, שעליהן ענה סטלין. הצעתו על קבלת ההצעה לחתימת ההסכם, התקבלה פה-אחד. לאחר מכן הפוליטבירו קיבל את ההחלטה להורות ליו"ר הקומינטרן מנואילסקו יחד עם המזכיר דמיטרוב, תחת הנהגתו האישית של סטלין, לנסח הנחיות מתאימות למפלגות הקומוניסטיות בחו"ל".

תגובתו של סטלין לא איחרה לבוא, בריאיון שפורסם בעיתון "פרוודה" (Pravda) יומיים לאחר מכן
ב-30.11.39.³⁹²

"על ידיעה שקרית של סוכנות "האבאס"- עורך "פרוודה" פנה לחבר סטלין עם השאלה: כיצד מתייחס החבר סטלין לידיעה שהביאה סוכנות הידיעות "האבאס" על "נאום סטלין" שכביכול נשא "בפוליטבירו ב-19 באוגוסט" שבה כביכול הובאה המחשבה על כך ש"על המלחמה להימשך כמה שיותר זמן כדי להתיש את הצדדים הלוחמים".

קומ.סטלין שלח את התשובה הבאה:

"הידיעה הזאת של "האבאס" כמו גם ידיעות רבות אחרות שלו, מציגה שקר. אין ביכולתי לדעת כמובן, באיזה בדיוק קפה-שנטן בדו את השקר הזה. אבל איך שלא ישקרו אנשיה של סוכנות "האבאס", הם לא יכולים לשלול את הדברים הבאים:

(א) לא גרמניה תקפה את צרפת ואנגליה, אלא צרפת ואנגליה תקפו את גרמניה ולקחו על עצמן את האחריות למלחמה.

(ב) לאחר נקיטת צעדי מלחמה, גרמניה פנתה לאנגליה וצרפת עם הצעות שלום, וברית-המועצות תמכה בהצעות השלום של גרמניה באופן פומבי, משום שהיא חושבת וממשיכה לחשוב שסיום המלחמה מהר ככל הניתן באופן סופי, היה מקל על אנשי כל הארצות והעמים.

(ג) החוגים השלטים של אנגליה וצרפת דחו בגסות כמו גם את הצעות השלום של גרמניה, כך גם את ניסיונותיה של ברית המועצות להגיע לסיומה המהיר ביותר של המלחמה הזאת. אלה הן העובדות.

מה יכולים להניח מנגד לעובדות האלה הפוליטיקאים הקפה-שנטניים של סוכנות "האבאס"?"

³⁹² О лживом сообщении агентства Гавас, "Правда" 30.11.1939. 3 עמ'

היסטוריונים לא מעטים השתמשו בנאום וכינו אותו מהסיבות המובנות "סנסציוני".³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ויקטור סוברוב טען בספרו "יום-M" שב-19 באוגוסט סטלין "קיבל החלטות שהפכו את ההיסטוריה העולמית על-פיה" והתחיל את מלחמת העולם השנייה.³⁹⁶

הראשון להתחקות אחר עקבותיו של הנאום היה ההיסטוריון הגרמני אברהארד ייקל במאמרו מ-1958.³⁹⁷ הוא ציין כי מספר היסטוריונים השתמשו בנאום במהלך שנות ה-50'. ייקל סבר כי הנאום התפרסם באופן בלעדי בכתב-העת "Revue de Droit International" ולא באף במה אחרת, בין אם במערב אירופה או בגרמניה (מה שהתברר כשגוי), ומציג את גרסת הנאום שפורסמה שם ומובאת לעיל (**האבאס-39**). לאחר הדמנטי של סטלין, הנאום לא פורסם יותר קרוב לשנה ושמונה חודשים.

ב-12.7.41 (היינו, לאחר תחילתו של מבצע "ברברוסה") מפרסם הכתב של סוכנות "האבאס" דאז הנרי רופין (Ruffin) בעיתון "Journal de Geneve" כתבה תחת הכותרת "שני מסמכים" (**רופין-41**).³⁹⁸ לגבי המקור הוא מציין בקצרה כי "עליי לשתוק לגבי מקור מסמך זה: סוד מקצועי". המסמך הראשון היה אותו הנאום (רופין אישר כתשובה למכתב ששלח לו ייקל כי הוא היה הכתב של "האבאס" שבא במגע עם המקור והעביר לידיעת הסוכנות את הנאום ב-1939), אך עם מספר תוספות (ראו תוספות בגוף הנאום המובא לעיל). ניכר שההערות שמות דגש בעיקר על הסובייטיזציה במערב אירופה בכלל ובצרפת בפרט.

המסמך השני הוא הנחייה כביכול, של הקומינטרן למפלגות הקומוניסטיות של בלגיה וצרפת.

ייקל התחקה אחר ההנחייה, ומצא כי היא פורסמה לראשונה בעיתון "L'Ordre national" ב-11.12.39. לאחר שבדק את העיתון, גילה ייקל כי מסמך ההנחייה, לא פורסם כלל כמסמך, אלא כמעין "fiction-prophetique". בגיליונו הקודם של העיתון פורסמה סקירה של הפוליטיקה של הרייך השלישי, בצורת הנחייה של היטלר ובגיליון הזה נעשתה סקירה דומה על ידי "מומחה לבולשביזם" בצורה של הנחיית קומינטרן. רופין כנראה, התעדן לגבי ה"הנחייה" מהעיתון "La Tribune de Geneve" שפרסם את ההנחייה כמסמך ב-19.12.39 (העיתון לא ענה למכתבו של ייקל, ששאל לסיבת פרסום ה"הנחייה" במסמך). מובן שהן השינויים והן השימוש השגוי במסמך השני מטילים ספק על אמינותו של מקור הנאום.

בשנת 1942 פורסם בצרפת של וישי ספר בשם "זרועות המרקסיזם" שמחברו היה פרופ' אלברט דה-לה פראדל.³⁹⁹ באחד מפרקי הספר הוא מפרסם מסמכים תחת הכותרת "מסמכי רופין". המסמך הראשון הוא כתבתו הידועה לנו של הנרי רופין "שני מסמכים" מ-"Journal de Geneve" - הנאום כולו, עם תוספות חדשות, ומתווספת אליו גם הקדמה של רופין, המתארת כיצד הגיע אליו המידע (את המסמך הזה ואת התוספות ראו לעיל כ- **רופין-42**). לצד הנאום, מתפרסמת גם ה"הנחייה" למפלגות הקומוניסטיות של צרפת ובלגיה, שפורסמה בעיתון "Tribune de Genève" ב-19.12.39 (כזכור כמסמך). התוספות שמו דגש מובהק נוסף על המהפכה והסובייטיזציה בצרפת. בהקדמה ציין רופין כי בשלושת השבועות שקדמו לפרסום, היינו, בתחילת נובמבר, הסתובבה שמועה כי בקרמלין התקבלה החלטה חשובה לגבי המלחמה במהלך ישיבה סודית בהחלט של הפוליטבירו. הוא ציין כי התאמץ לקבל מידע מדויק יותר, אך הדבר לא עלה בידו. לפתע,

³⁹³ Наджафов, 96 עמ'

³⁹⁴ Юрий Николаевич, Афанасьев, **Другая война: история и память**, (M, 1996), 111 עמ'.

³⁹⁵ Роберт Яковлевич, Евзеров, **Вторая мировая война в ретроспективе XX века, Свободная мысль**. (1995. № 9), 57 עמ'

³⁹⁶ Суворов, **День - М. Когда началась Вторая мировая война?** (M, 1994). 53 עמ'

³⁹⁷ Eberhard, Jakel, "Über eine angebliche Rede Stalins vom 19. August 1939", **Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte**. heft 4, (1958). 380-389 עמ'

³⁹⁸ שם, עמ' 383.

³⁹⁹ שם, עמ' 385.

הגיחה הזדמנות למגעים עם אישיות רמת-דרג שמהימנותה לא העלתה ספקות. אותה הדמות סיפקה את כל המידע החיוני, שרופין ניסה לתעד בצורה מדויקת ככל הניתן.

באוגוסט 1944 מפרסם רופין בעיתון היוצא לאור בוישי "La Revue universelle" את הכתבה "תוכניתו של סטלין".⁴⁰⁰ בכתבה מתפרסם הנאום בגרסא כמעט זהה לזו שהתפרסמה שנתיים קודם בספרו של פרופ' לה-פראדל (רופין-42). אולם השוני המרכזי מצוי דווקא בהקדמה: על-פי הקדמה זו, ב-27.11.39 יושב רופין לתומו במשרד סוכנות הידיעות "האבאס" בז'נבה, כאשר לפתע מגיח מבקר שמפקיד בידי את המסמך. לאחר ניתוח של המסמך שלא השאיר מקום לספק לגבי מהימנותו, רופין באותו הערב מסר אותו לפאריס.

ייקל גם מציג דבר-מה לגבי עמדותיו של רופין ובדרך זו על מניעיו לפרסום המסמך: רופין החזיק בעמדות אנטי-קומוניסטיות ואף פרסם ב-1925 ספר המבטא אותן.⁴⁰¹

הן התוספות לאורך הגרסאות שמדגישות את חורבן מערב-אירופה וסובייטיזציית צרפת ומעלות את האפשרות שהעריכות נתבצעו בהתאם למצב הפוליטי וכי הנאום היווה כלי תעמולה בידיה של הממשלה הצרפתית ושלטון וישי לאחר-מכן (שכן, פורסם תחילה בשפה הצרפתית, וכל הפרסומים לאחר מכן התרחשו גם הם בצרפת), והן השינויים בתיאוריו של רופין לגבי אופן קבלת המידע מטילים ספק גדול בנוגע למהימנותו של דיווח סוכנות הידיעות "האבאס" ולגבי עצם קיומו של הנאום.

ייקל התכתב עם רופין ושלח לו שני מכתבים. במכתב הראשון, כפי שהוזכר, רופין אישר עצמו כמקור לידיעה מ-1939. למכתב השני, ששאל בנוגע לתוספות לאורכן של הגרסאות השונות, רופין לא ענה.

הנאום אכן מכיל את סעיפיו של הנספח הסודי, אבל אם הנאום אכן זוייף, וסביר להניח שהוא זוייף קרוב למועד פרסומו, הוא לא חזה דבר. בסוף נובמבר, כבר היה ידוע לכל שהמשלחות הצרפתית והאנגלית "נשלחו הביתה", שפולין הותקפה וברית המועצות קיבלה בה דריסת-רגל עד ל"מבואות ורשה" ולא התערבה בסכסוך, שחתמה על הסכם סיוע-הדדי עם אסטוניה ב-28.9.39, עם לטביה ב-5.10.39 ועם ליטא ב-10.10.39 וחייליה התבססו בשטחן ושהיא מחזיקה בתביעות לחבל-הארץ בסרביה עוד מ-1918, כלומר, מאווי סטלין לחופש פעולה באזורים האלה לא היו בחזקת סוד.

אף-על-פי שלא הביא ראייה חותכת לכך שהנאום לא התקיים, ייקל רואה בנאום, מפאת השתלשלות תולדותיו שהציג, מסמך אשר אינו קביל לשימוש.

אך מגיעות ראיות חדשות, כחלק מהתהליך במסגרת הפרסטרקטייה ובו מסמכים ארכיוניים רבים אשר היו רחוקים מלהתפרסם בעבר - נעשו נגישים, גם תולדות הנאום התחדשו - בשנת 1994 מפרסמת ההיסטוריונית טטיינה בושוויבה בביקורת לספריו של ויקטור סובורוב בכתב-העת האייקוני "נוביי-מיר" (Novy-Mir) את טקסט הנאום בתרגום מצרפתית שלדבריה מצאה ב"קרנות נלכדות סודיות של הגנזך המיוחד של ברית המועצות".⁴⁰² תוכן הנאום דומה מאוד לזה שפורסם ב-1942, אך השמיט מספר דברים וכלל ותוספות. להלן התוספות:

היתרון הראשון שנביא יהיה החרבת פולין עד למבואות ורשה ממש, כולל גליציה האוקראינית.
אך בשביל זה, בדיוק בכיוון זה, חיוני להשקיע את כל משאבינו שנמצאים לרשותינו במערב אירופה

ובבלקן.*

⁴⁰⁰ שם, 386
⁴⁰¹ שם, שם.

⁴⁰² Татьяна, Бушуева, "...проклинаю - попробуйте понять...", **Новый мир**. 1994. № 12. עמ' 230-237.

*התוספת בטקסט המובלט.

סיומת הנאום, הינה סיומת שלא הופיעה באף-אחד מהטקסטים האחרים שהוצגו ונראית כדלהלן:
"קומרדים, האמינו לקומרד סטלין, מנהיג המהפכה העולמית. היו בטוחים, המהפכה
הבולשביקית-סוציאליסטית תנצח, על-אף כל המכשולים. עבדו באומץ תחת הנהגתו. יחי האינטרנציונל
הקומוניסטי!"

גם ההקדמה שונה מעט ואלה הם משפטיה הראשונים:

"מדוע חתמה ברית המועצות על ההסכם עם הרייך? את השאלה הזאת שואלים עצמם קומוניסטים צרפתיים
רבים".

בושויבה מציינת בהמשך כי "הטקסט המובא של נאום סטלין משחוזר על בסיס עותקו הצרפתי, שהופק, סביר
להניח, על ידי אחד מחברי הקומינטרן שנכח בפוליטביוורו".

בשנת 2004 מפרסם ההיסטוריון הרוסי ז.ס.סלוצ' מאמר, בו הוא מביא את הפרסום של בושויבה⁴⁰³ ומצביע
על כך שהמסמך (וישי-40) נמצא בקרן הארכיונית של הלשכה השנייה של מטכ"ל הצבא הצרפתי תחת הסיווג
של חומרים בין 1918-1940 הקשורים בהיבטים השונים של פעילות המפלגה הקומוניסטית הצרפתית,
קשריה עם המפלגה הקומוניסטית הגרמנית ואמצעים משטרתיים במאבק בתנועה הקומוניסטית. טקסט
הנאום הקדים טופס טיוטה של המזכירות המדינית לענייני מלחמה של שלטון וישי, ועליו עמדה ההוראה:
"מסמך ממקור אמין בקומוניזם. להשתמש ולשים-לב להוראות הניתנות על-ידי מפקדי ה-M.A ("התככים
הלאומיים" - שם של אחת המחלקות של השירות-החשאי תחת שלטון וישי). את ההנחיות נא להציג לנו".
אף-על-פי שההוראה לא הכילה תאריך, בעמוד שלאחר מכן עומד התאריך 23.12.40. על הבסיס הזה, סלוצ'
הניח כי מדובר בגרסא נוספת לטקסט שפרסמה סוכנות "האבאס" ומניח שהפרסומים מהשנים 1941-1944,
כולל הטקסט זה, היו יוזמה ונערכו בהשפעת הנסיבות והצרכים הפוליטיים בצרפת, על ידי השירות-החשאי של
פ.טן. סלוצ' איננו שולל, כי בשל הסיבה הזאת, לא רצה רופין להמשיך את התכתבותו עם ייקל.

סלוצ' מציג את עובדה ומבסס בעזרת זכרונות חרושצ'וב,⁴⁰⁴ שעל כל מה שקשור ליחסי-החוץ, סטלין היה
מתדיין עם אנשים מסויימים בלבד, אנשי ה"חמישייה": מולוטוב, קגנביץ', מיקויאן, ווורושילוב ובדרך-כלל
באופן-בלעדי על מה שנגע לתחום-אחריותם, כנ"ל לגבי הקומינטרן - הקשר של סטלין עם הקומינטרן הוגבל
בפגישות עם דמיטרוב ומנואילסקי - מזכיר הזרוע-המבצעת, שהשתייך ל"פרקצייה הרוסית", שעל-פי המידע
שנמסר בהקדמה לנאום, היה אמור לנכוח בו. אפילו על ההחלטה לפזר את הקומינטרן, הודיע רק להם.
בנוסף, ב-27.8.39 שלחו דמיטרוב ומנואילסקי מכתב לסטלין, שבו דובר על עמדת המפלגה לגבי ההסכם עם
גרמניה, בין-היתר, נועצו לגבי עמדת המפלגה הקומוניסטית הצרפתית לאירועי השלטון הצרפתי, בכל הקשור
להגנת המדינה. גם הביעו דעתם: "אנו חושבים שהמפלגה הקומוניסטית צריכה לתפוס עמדת התנגדות
לתקפנות הפשיסטית. עליה לתמוך באירועים לחיזוק יכולת-ההגנה הצרפתית...".⁴⁰⁵ ניכר ששני בכירי
קומינטרן אלה, לא היו מעודכנים לגבי השינוי שצריך להתבצע בעמדת המפלגות הקומוניסטיות, עם דגש על זו
הצרפתית, שעליו כביכול הצהיר סטלין בנאומו ב-19.8.39.

⁴⁰³ Случ, "Речь Сталина", 143 עמ'.

⁴⁰⁴ Хрущев, 113 עמ'.

⁴⁰⁵ Случ, "Речь Сталина", 147 עמ'.

ב-2007 פרסמו ההיסטוריונים ר.ראאק, ק.פבלובה וו.דורושנקו מאמר במסגרת קובץ המאמרים "האמת של ויקטור סוברוב"⁴⁰⁶ ובאותה השנה, ראאק פרסם מאמר נוסף במסגרת קובץ המאמרים "האמת של ויקטור סוברוב"⁴⁰⁷, המאמרים כמובן מצהירים על מהימנותו של המסמך.

ראאק מצביע על כך שמידע שמסרו יכול להיות זהה לזה שהועבר בנאום, הופיע במקומות שונים באירופה לפני פרסום הידיעה על הנאום על ידי "האבאס" בדמות הנחיות למפלגות הקומוניסטיות בארצות הבלקן. הוא עומד על כך שבשבוע הראשון של ספטמבר, עלה בידה של ממשלת רומניה ללכוד את ההנחיות הללו ועל-כך שראש ממשלת רומניה דאז ארמאנד קליניסקו, העביר אותן לשליח גרמניה וילהלם פבריציוס, אשר בתורו העביר אותן לריבנטרופ. בנוסף הציג כתבה שפורסמה ב-3.11.39 בעיתון הבריטי "The Scotsman" והכילה קטעים זהים לאותן הנחיות.⁴⁰⁸

ראאק מציג, שבדומה לייקל, ויטולד סבוראקובסקי - דיפולמט פולני לשעבר, שבעצמו למד את תולדות יחסי רוסיה-גרמניה - שאל את רופין לגבי מסמך הנאום. אך בניגוד לייקל, נראה שרופין היה הפעם אדיב במידע שנידב ואישר, שהוא היה אחד מ-3 עיתונאים בז'נבה, שאליהם נמסרו עותקים של נאום סטלין. מי שמסר לו את הנאום, היה חריטון שאבישווילי, נציג השלטון הגאורגי הלאומי בגלות. לדידו של רופין, פעילים בולשביקיים של המחלקה של חבר הלאומים בז'נבה ומשרד החוץ בפריז ניסו בהתחלה למנוע את פרסומו על ידי סוכנות "האבאס" את המידע שהועבר.⁴⁰⁹

ראאק משום-מה מחליט שלא להתעכב על המידע החשוב הזה.

הגרסאות המובאות לעיל הינן, כמוצג, גרסאות שונות, שעברו עריכה כזאת או אחרת של הפרסום של סוכנות "האבאס" בנובמבר 1939 (**האבאס-39**). חלק מהפרסומים מצביעים על "האבאס" כמקור המידע. אולם, העיתון "Le Petit Parisien", שככל הנראה חמק מעין החוקרים, מפרסם 28.11.39 את הכתבה "סטלין דחף את גרמניה למלחמה, על-מנת לעשות בולשביזציה לאירופה"⁴¹⁰ (**ללפ-39**), שנבדלת משאר הפרסומים שצצו באותם ימים. ניכר, שלידיעה הזאת ולזו של סוכנות "האבאס" היה את אותו מקור מידע - ישנם קטעים זהים. אולם קיימים גם מספר קטעים אשר נעדרים משאר הפרסומים ב-1939 ומופיעים לאחר מכן רק בוישי-40, **רופין-41 ורופין-42**. למשל:

"מערב אירופה תהיה נתונה להרס".

"-ולהורות לקומרדים הצרפתיים לשים בתור אחת המשימות בראש סדר-העדיפויות את שיחוד המשטרה".
(לא מופיע ברופין-41).

העובדה החשובה הינה שהעיתון איננו מצביע על "האבאס" כמקור המידע שלו, אלא הידיעה חתומה על-ידי פול דיו בושה (Paul du Bochet). דיו בושה, היו עיתונאי ז'נבי המוכר על ידי חבר הלאומים שבין-היתר דיבר

⁴⁰⁶Дорошенко, Павлова, Раак, "Не миф: речь Сталина 19 августа 1939 года", **Правда Виктора Суворова-2. Восстановливая историю Второй мировой**, Сост. Д. Хмельницкий, (М, Яуза-Пресс, 2007) 203-235 עמ'.

⁴⁰⁷Ричард, Раак, "Новые сведения о речи Сталина 19 августа 1939 г.", **Правда Виктора Суворова-2. Восстановливая историю Второй мировой**, Сост. Д. Хмельницкий, (М, Яуза-Пресс, 2007). 119-148 עמ'.

⁴⁰⁸שם, עמ' 122.

⁴⁰⁹שם, עמ' 135.

⁴¹⁰ Le Petit Parisien/Staline a poussé l'Allemagne à la guerre dans l'espoir de bolchéviser l'Europe. 28.11.39

רוסית ושפות סלאביות אחרות.⁴¹¹ בהקדמה לפרסום, דיו בושה כותב: "לחשיפות האחרונות של ה-Petit Parisien לגבי מוצאו של ההסכם הגרמני-סובייטי ותפקידו של מרשל דז'וגאשווילי בעניין, אשר מגיעות במישרין מהחוגים השלטים של הקרמלין, נודע הד רב בחו"ל. מאותו המקור ובאותו האופן, קיבלנו היום מידע ממקור ראשון על התכנסות על-סודית של הפוליטביורו, שהתקיימה ב-19 באוגוסט, קרי, בערב אותו היום, שבו נחתם ההסכם הכלכלי הגרמני-סובייטי".⁴¹²

אם כן, מיהו אותו המקור? הוא ציין קודם לכן, בפרסום של דיו בושה באותו העיתון ב-6.11.39 בכתבה שכותרתה "חשיפת המשחק הכפול של מוסקבה, שהשתעשעה בחבר הלאומים והובילה מו"מ עם ברלין".⁴¹³ הכתבה מתחילה כדלהלן:

"אזרח זר כלשהו המתגורר בשוויצריה, באופנים סודיים, לא פשוטים ועקיפים, קיבל זה הרגע מן המקורות המהימנים ביותר, מידע סודי, שמאיר באופן חדש לחלוטין את מה שניתן לכנות הסיפור המקדים להסכם הגרמני-סובייטי. המסמך הנ"ל התקבל מגיאורגיה - מולדתו של סטלין, היכן שניתן למצוא מידע ממקור ראשון על מעשיו של הדיקטטור הרוסי, שנהפך לתליין של בני עמו".

להלן ציטוט ההקדמה שנתן רופין לפרסומו ב-1941 (רופין-41): "לפתע, הגיחה הזדמנות למגעים עם אישיות רמת-דרג שמהימנותו לא העלתה ספקות... אדם מעולם הדיפלומטיה, שחיו, נבונותו ואופיו עוררו כבוד".⁴¹⁴

נזכר בתשובתו של רופין לויטולד סבוראקובסקי, שציין שמוסר הנאום היה חריטון שאבישווילי, נציג השלטון הגיאורגי הלאומי בגלות.

נראה שישנה התאמה מסוימת בין ההקדמה של רופין לבין תשובתו לסבוראקובסקי לבין ההקדמה של דיו בושה - "אזרח זר כלשהו המתגורר בשוויצריה... המסמך הנ"ל התקבל מגיאורגיה".

אז אם כן, מי אתה חריטון שאבישווילי?

חריטון שאבישווילי נולד בקוודה-בכווי (היום בגיאורגיה), מ-1901 פעיל עבור הסוציאל-דמוקרטיה, נעצר סביב 1906 ונשלח לסיביר. ב-1908 ברח לז'נבה. ב-1918 לקח חלק במשימה הדיפלומטית ששמה לעצמה למטרה להביא להכרתה של שוויצריה בגיאורגיה הדמוקרטית. באותה שנה שלח מכתב פתוח לז'אן לונגה, עורך ה"יומניטה" ובעל ייחוס משפחתי קומוניסטי נכבד - נכדו של קרל מרקס, שבו סיפר על פשעי הבולשביקים שתפסו את השלטון. נציג הממשלה הגיאורגית הגולה בחבר הלאומים בז'נבה.⁴¹⁵

אם כך, איזה תפקיד שיחק שאבישווילי בתולדותיו של הנאום? זאת לא ניתן לקבוע בוודאות, אך ניתן להניח מספר הנחות על סמך הביוגרפיה שלו.

- אם זיף את הנאום בעצמו, בוודאי שהיו לו המניעים לכך, פועלו הדיפלומטי הוקדש לפעילות נגד פשעי הבולשביקים ולהכרתן של שוויצריה וחבר הלאומים בגיאורגיה הדמוקרטית, לכן, השחרת

⁴¹¹ British Documents On Foreign Affairs. Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. From 1951 through 1956. 1951. Part V. Series F.

⁴¹² Le Petit Parisien/Staline a poussé l'Allemagne à la guerre dans l'espoir de bolchéviser l'Europe. 28.11.39

⁴¹³ Révélation sur le double jeu de Moscou flirtant avec la s.d.n. et négociant avec Berlin \ La Petit Parisien. 6.11.39.

⁴¹⁴ Jakel, 383 עמ'.

⁴¹⁵ Khariton, Chavichvily, **Offener Brief an den Genossen Jean Longuet**, (DER FREIE VERLAG BERN, 1919)

שם ו"חשיפתם" של הבולשביקים במערב אירופה ובמיוחד בז'נבה, הייתה יכולה להוות מטרה מבחינתו.

- גם את היכולת הייתה לו, מדובר באדם שכנראה הכיר מקרוב את אופן פעילותו של המנגנון הבולשביקי. זה מה עשה בכתבה המוזכרת מה-6.11.39,⁴¹⁶ שבה תוארה הצעתו של היטלר לטוכצ'בסקי לחסל את סטלין, אך זה נחשף, ובשל כך, הומט עליו גורלו הידוע. בהחלט סביר שגם במקרה של הנאום של סטלין, מדובר בעוד "fiction-prophetique".

- מן הצד השני ניתן להניח כי בעקבות פעילותו הפוליטית העניפה ברוסיה של תחילת המאה ה-20, שכללה חברות במנשיביקים ואף היכרות (והתפלמסות כבדה) עם החבר סטלין⁴¹⁷, היה בעל קשרים בצמרת הדיפלומטיה הרוסית, וסביר שהיה יכול לקבל מידע על תוכן הנאום במידה והתקיים.

כפי שניתן לראות, גם כאשר התקרבו למקור הידיעה ממש, ריאות חד-משמעיות לכך שסטלין נשא נאום בפני חברי הפוליטבירו ובכירי-דרג בקומינטרן בתאריך 19.8.39, שבו הצהיר מפורשות על כוונותיו בעת חתימת ההסכם עם גרמניה, לא הובאו. (מאידך, גם ריאות לכך שלא יכול היה להתקיים, לא הובאו, אך כמובן, אין זה מספיק בכדי להוכיח את אמינותו של המקור). לכן, המסמך איננו קביל לשימוש.

חשוב להדגיש, כי אי-קבילותו של המסמך בתור מקור, איננה משליכה על תיזה כזאת או אחרת. חשוב להשעין את המסקנות על מסמכים ואירועים ששוררת לגביהם תמימות דעים, או שיש ביכולתה של מהימנות להיות מוכחת. שכן, תמיכה בתיזה שאולי נכונה, בעזרת מסמכים לא מהימנים לחלוטין, עלולה לעורר ספיקות לגבי התיזה בכללותה.

אף-על-פי שהמסמך איננו קביל לשימוש, התעכבות עליו וניסיון להבין את מקורו, הינה חיונית, הן משום שמדובר בראיה שאם הייתה מתבררת כנכונה, יכולה הייתה להביא לסיומו המהיר מהצפוי של המחקר, והן משום שמצא את דרכו לעבודותיהם של היסטוריונים רבים כל-כך שהסתמכו עליו: חלקם העדיפו לנהוג בו במשנה בזירות וחלקם כינו את המסמך כ"משנה את התפישה של מלחמת העולם השנייה כולה".

⁴¹⁶ Révélations sur le double jeu de Moscou flirtant avec la s.d.n. et négociant avec Berlin\ Le Petit Parisien. 6.11.39

⁴¹⁷ Эдуард, Розенталь, "И Ленин такой не такой", Журнал Вестник, (2002), no.15, 41 עמ'.

סיכום ומסקנות

הסיפור של ברית המועצות מבחינת שאיפותיה היסודיות, בכל הקשור בזירה הבין-לאומית ומקומה בין אומות העולם, הוא סיפור של הֶלְחָם. הדיאלקטיקה שהיוותה את נקודת המוצא ההתחלתית של הדיון, המעמידה חזון אחרית-ימים אידיאולוגי ושאילות התפשטות משולחות-רסן כנגד שימור הביטחון ואינטרסים ריאלי-פוליטיים מוגבלים, או במילים פשוטות, זו המעמידה שאילות הגנתיות אל מול שאילות התקפיות, היא דיאלקטיקה שגויה.

הסיפור התחיל מברסט-ליטובסק, ההפסד המשפיל במלחמת העולם הראשונה שאנס את ברית המועצות לוותר על שטחי האימפריה הרוסית ממערב, עליהם הוקמו מדינות לאומיות ריבוניות חדשות. גם לאחר שהמלחמה מחוץ הגיעה למוצאה המחפיר, ברית המועצות הייתה עדיין שקועה במלחמה מפנים. מדינות ההסכמה, החליטו לנצל את מצבה המעורער של המדינה בכדי לנסות ולגדוע את המשטר הבולשביקי הטרי. הן שלחו כוחות להתערב במלחמה המתחוללת ולסייע לתנועה הלבנה כנגד החילות האדומים. אך הניסיון לא עלה יפה והמלחמה הסתיימה בניצחונם של האדומים, מדינה חדשה הוקמה - ברית המועצות. כתוצאה מן הטלטלות הפנימיות והחיצוניות שעברה, מצאה עצמה בעמדת נחיתות ביחס למעצמות האחרות. נוסף על ההפסדים הטריטוריאליים, המדינה איבדה את ההשפעה והעמדות בזירה הבין-לאומית בהן החזיקה הקיסרות הרוסית המנוחה. היא מצאה עצמה מול כיתור קפיטליסטי עוין והתדרדרה ממעמד של מעצמת-על, למעמד של מעצמה-אזורית. לאחר המלחמה, המנצחות השתיתו מערכת-יחסים בין-לאומיים חדשה בורסאי. כאשר ברית המועצות הייתה לחלוטין מחוץ להסדרים.

הרצון של ברית המועצות לשחזר את מעמדה של קודמתה, ולהחזיר לעצמה את ההשפעה שאבדה לה, הפך אותה באופן טבעי לאויבת המערכת הזו, ושל מייצבותיה - בריטניה וצרפת. ערעור יסודותיה של מערכת-היחסים הבין-לאומית החדשה, היה לאינטרס סובייטי מובהק.

קונספציית ה"מהפכה-העולמית", שהנהגה הסובייטית חרטה על דגלה בתחילתן של שנות ה-20, הייתה תוצר של מצב זה בדיוק ולא של כתבי מרקס ואנגלס בלבד. היא היוותה הֶלְחָם בין המשימה של מדיניות-החוץ לשחזור המעמד שדרשה ערעור של המערכת הקיימת, של ההדרה של ברית המועצות ממנה, לבין הגורם האידיאולוגי שגם הוא בבסיסו, דרש החרבה של הסדר הקיים.

עד מהרה, ירדה הקונספציה מעל הפרק הרשמי. משכשלו ניסיונות המהפכה בגרמניה, סטלין, היורש ההולך ומתייצב של לנין, הנהיג את דרך "הסוציאליזם במדינה אחת" - מבצר הצופה כלפי חוץ אל מעצמות קפיטליסטיות עוינות ששואפות להחריב את מעוז הצדק. על-מנת להבטיח את קיומו של מבצר זה, עברה ברית המועצות למודל של "דו-קיום בשלום" עם סביבתה, שכלל כינון יחסים דיפלומטיים עם 13 מדינות ו"מודוס-ויונדי" עם מדינות נוספות. סוג זה של יחסים, זכה לכינוי "פרדישקה" - "מרווח נשימה", מה שמעיד על אופיים הארעי של יחסים מסוג זה, שעתידיים להתחלף בהתנגשות נוספת.

במקביל, עלתה ברית המועצות על המסלול לשחזור מעמדה. מפנים, התחילה ברית המועצות תהליכי תיעוש ומיליטריזציה אינטנסיביים אשר הפכו אותה לבלתי-תלויה מבחינה צבאית, ויכינו אותה לעימות האימפריאליסטי הבא, אשר לדעתה של ההנהגה, היה רק עניין של זמן, ובהכרח ימשוך אליו את ברית המועצות ויגרור התערבות נוספת. התיעוש שינה את פני המדינה הסובייטית - עבורו, הוכפפו כל המשאבים הטבעיים והאנושיים שהיו בידיה, והוא גבה מיליוני קורבנות. על-מנת להצדיק את הפיכתה של המדינה

למחנה-צבאי בעיני הציבור, התעמולה דאגה להוכיח בקרבו את "רוח הבלהות של ההתערבות הזרה". "רוח בלהות" זו, כמעט הפכה בשר-ודם בשנת 1927 בעת "הבהלה המלחמתית", שבה אפשרות לקואליציה כלל אירופית שתצא למסע-צלב מזוין בהובלת בריטניה כנגד ברית המועצות, נראתה ממשית ביותר.

מחוץ, ברית המועצות ניסתה בכל מאודה למנוע קואליציה כזו בדיוק, באמצעות חבירה לברית עם אחד הגושים הגדולים באירופה, אשר מופנית כלפי הצד השני. יחסי הכוחות במערכת-היחסים הבין-לאומית הכתיבו חבירה לגרמניה, שנמצאה לצד ברה"מ בתחתית הפירמידה.

בין שתי המדינות חיברה "שותפות-גורל". הניסיון היה, באמצעות שילוב כוחות, ליצור משקל נגדי לחוזה-ורסאי, ולהגיע לעמדת כוח, ממנה ניתן יהיה להגביר את ההשפעה בעולם ולתבוע שינויים טריטוריאליים. עליית הנאצים לשלטון קטעה את הברית הזו במהרה. ברית המועצות נאלצה למצוא חלופה בדמות הביטחון הקולקטיבי - היא נכנסה לחבר הלאומים וחתמה על הסכמי סיוע עם צרפת וצ'כוסלובקיה, היא בחרה לחזק את הסטטוס-קוו ולבטח את עצמה מה"התפשטות הגרמנית מזרחה".

אולם בה בעת, יצאה ברית המועצות מגדרה כדי לנסות להגיע לדטאנט ולחדש את השותפות פוליטית עם גרמניה, ניסיונות שלא עלו יפה.

ה"טיהורים" הגדולים, שהשפיעו באופן שלילי על התפישה של ערכו של סיוע צבאי סובייטי בעולם, והסכם מינכן ששם את "פייסנות" התוקפן לפני התחייבויות קודמות, חיסלו את הביטחון הקולקטיבי.

1939 הייתה שנת משבר דיפלומטי. אחרי שגרמניה כבשה את צ'כוסלובקיה, האיום הגרמני נראה היה אימתני מתמיד. במשבר הדיפלומטי, גרמניה ניסתה להשיג עבור עצמה את התנאים הטובים ביותר לפתרון "הבעיה הפולנית". אל מול תכניות ההתפשטות הגרמנית, שני הגושים הנוספים באירופה השתדלו להשיג עבור עצמם את העמדות הטובות ביותר. כל גוש ניהל מגעים עם שני הגושים הנוספים וניצל את יכולות התמרון שלו. משבריתניה החליטה לקרוא תיגר על ברלין ולתת ערבויות לפולין, הפכה ברית המועצות לבורר מאזן הכוחות באירופה. הגרמנים, משכשלו ניסיונותיהם להכריח את פולין למסור את דנציג ו"המסדרון" בדרכים דיפלומטיות, החלו לחפש את הניטרליות הסובייטית.

המשא-ומתן הצרפתי-בריטי-סובייטי התנהל בעצלתיים. הדמוקרטיה המערביות ביקשו להסתפק בהצהרה בעלת אופי פוליטי, שלא תקשור אותם בהתחייבויות במזרח. הסובייטים דרשו ברית-צבאית מעוגנת בחוזה. משימה גרמניה מגעים עם הסובייטים, הוחלף ליטווינוב, שר החוץ היהודי, במולוטוב. סכנת "מינכן השני" ריחפה באוויר, אולם המגעים שעשויים היו להוביל למימושה, עברו לדרג נמוך. מצבה הבין-לאומי הרעוע של גרמניה הובילה להעלות הילוך במגעים עם הסובייטים. מכאן, עבר המשא-ומתן עם הדמוקרטיה לתמרון גרידא, בעוד שני הצדדים שלו, לא מעוניינים להעניק לו מוצא. המשא-ומתן עם הגרמנים התנהל במהירות, ובמהרה ריבנטרופ הגיע למוסקבה. שני הצדדים חתמו על הסכם ועל הנספח הסודי, שהבטיחו אי-התערבות סובייטית ב"פתרון הבעיה הפולנית" מחד ומתן אפשרות לסובייטים לבצע את הרוויזיה הטריטוריאלית לה ייחלו, מאידך. המשא-ומתן עם הדמוקרטיה המערביות אולי היה מרכיב חשוב במערכה הדיפלומטית ערב המלחמה, אך הוא לא היה יותר מאשר הערת שוליים בתולדות ההתקרבות הסובייטית-גרמנית המחודשת, בדרכם של שני הצדדים להשיג את מטרתה של "מסורת רפאלו" - מערכת ורסאי נופצה, וכוחם הצבאי, היה גדול בהרבה משהיה בעת החתימה על הסכם רפאלו.

הסכם ריבנטרופ-מולוטוב וההסכם הכלכלי שקדם לו, שיקפו את המציאות - יכולות כלכליות משלימות והעדר ניגודיות באינטרסים הטריטוריאליים המיידיים ויכולתה של כל מעצמה לכונן את המצב הבין-לאומי הרצוי עבור המעצמה השנייה.

גרמניה פלשה לפולין ב- 1 בספטמבר, לאחר שעלה בידה להבטיח עבור עצמה את הניטרליות הסובייטית. כעבור יומיים, בריטניה וצרפת מכריזות עליה מלחמה - מלחמת העולם השנייה התחילה. ההסכם שירת את שאיפתה של ברית המועצות - פתרון "הבעיה הקפיטליסטית". המערב יחליש עצמו בכאוס המלחמתי ולאחר מכן ברית המועצות תוכל לייצב את ההגמוניה שלה באירופה, כשתיכנס עם צבאה הרענן ו"תושיע" את עמי אירופה ממלחמה. אלה היו הכוונות. על-כן, הוכרעה הכף לטובתה של האסכולה הרוויזיוניסטית. באשר למניעים, קשה יותר להכריע, אף-על-פי-כן, נראה כי מניעים הגנתיים והתקפיים, התפשטות אידיאולוגית ושאירות ביטחוניות ואפילו "מהפכה עולמית" ו"סוציאליזם במדינה אחת", אינם בהכרח מנוגדים אחד לשני, אדרבא, במערכת השיקולים הסובייטית הם היו עשויים להשלים אלה את אלה. בעיני הסובייטים, הם נמצאים במלחמת קיום תמידית עם העולם הקפיטליסטי, וכל עוד המאבק לא הוכרע, כל עוד "רוח הבלהות" של ההתערבות מרחפת מעל מוסקבה, קיומה של המדינה הסובייטית מוטל בספק. זה בא לידי ביטוי במסר שחזר ונשנה בנאומיהם של המנהיגים הסובייטים: הדמוקרטיה המערבית שואפת להחליש את הבולשביזם באמצעות שיסוי של גרמניה - תוך התעלמות מתוקפנותה, שהייתה עבורן "מעטה מיליטריסטי" - בברית המועצות. מדינות הלאום שהיו פרוסות לאורך הגבול המערבי של ברית המועצות, בעיני הסובייטים, גם הן חלק מהפרויקט ההתערבותי המערבי, בהיותן סכר מפני התפשטות הבולשביזם אל תוך אירופה ו"קרש קפיצה" עבור מתקפה של קואליציה אירופית על ברית המועצות. המלחמה אפוא מהווה הזדמנות, בין-היתר, להבטיח את ביטחונה של ברית המועצות ואת המשך קיומו המשטר הסובייטי. על כן, להלחם המניעים הסובייטים, נכנס, לצד גורם המעמד הבין-לאומי והגורם האימפריאלי-אידיאולוגי, גם הגורם הלאומי-בטחוני. אין סתירה בין הדברים - התפשטות, עשויה לחזק גם את הביטחון, הגמוניה אירופית אפוא מבטיחה את קיומה של המדינה הסובייטית בגבולותיה. מכאן, נחוץ היה עבור הסובייטים לחזק ו"לדחוף" את גרמניה לעבר המערב, כפי שהעיר סטלין בשיחתו עם דמיטרוב, בכדי לקעקע את יציבותו של הקפיטליזם באירופה. כמו שאמר קיריל מרצקוב, מפקד המחוז-הצבאי של לנינגרד בישיבת המועצה הצבאית העליונה בנושא אידיאולוגיה צבאית ב-13 במאי 1940:

"הצבא שלנו מתכוון להתקפה, וההתקפה הזו נחוצה לנו להגנה. זה נכון לחלוטין... עלינו להבטיח את ביטחון מדינתנו לא באמצעות הגנה, אלא באמצעות הסתערות... הצבא שלנו קיים כדי להבטיח את מדינתנו, ארצנו, ובכדי להבטיח זאת, יש לרסק, לרמוס את האויב, בשביל זה, צריך לתקוף".⁴¹⁸

⁴¹⁸ Мельтюхов, "Преддверие", 47 עמ'.

אחרית-דבר

אני מניח, כי ככל שיעבור הזמן, תהפוך השקפתה של האסכולה הרוויזיוניסטית למקובלת יותר ויותר בקרב הציבור הרחב, שכן, קשה להתעלם מן המסמכים והראיות שכבר מצויים בידינו, מה גם שהשקפה זו, זוכה לגיבוי, לעתים מלא, לעתים מסוייג, במחקרים חדשים, המסתמכים על המסמכים והראיות העדכניים ביותר. אני מקווה שהשקפה זו, תהפוך מקובלת ונפוצה יותר גם בישראל, וכי תזכה להתייחסות גם במסגרת תכנית הלימודים בהיסטוריה. הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, כמדומני, נכלל בתכנית הלימודים לבגרות, אך במסגרתה, נלמדת ההשקפה המסורתנית בלבד, ללא כל אפשרות לערעור ולדיון. השקפה זו איננה נחשבת להשקפה "המקובלת" בתודעה הציבורית, ונדחית על-ידי קהלים מסויימים, בין-היתר, בשל המתקפה האקדמית שניהלו נגדה בזמנו היסטוריונים כמו גבריאל גורודצקי ודיוויד גלאנץ, שגרמה לנידוי שלה בחוגים מקצועיים מסויימים, לאו דווקא מסיבות ענייניות. אולם השפעתה של זו, כנראה תפוג עם הזמן והתקדמות ההיסטוריוגרפיה.

לצד כל האמור, ברצוני להסתייג ולהצהיר כי מעטות הן הקביעות החד-משמעיות שניתן לבצע לגבי הכוונות הסובייטיות ערב מלחמת העולם השנייה. כל העיניים נשואות אל הארכיונים הנעולים במוסקבה. רק הפיכתם לגלויים, ולאחר מכן, מחקר הוגן, ישר ומעמיק שיתבצע על-ידי ההיסטוריונים, יוכלו לשפוך יותר אור ואולי אף להכריע בפרשה זו. אלה יגיעו, ככל הנראה, עם נפילתו של משטר פוטין, ועם חופש מחקר, מחשבה, עיתונות ומצפון ברוסיה, שבתקווה, יבואו לאחריהם.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

אנגלית

British Documents On Foreign Affairs. Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. From 1951 through 1956. 1951. Part V. Series F.

Maisky, Ivan, **"The Maisky Diaries: Red Ambassador to the Court of St James's, 1932-1943"**, edited by: Gorodetsky, Gabriel, (Yale University Press, 2015)

RC-B9-0097/2019

רוסית

Вишневецкий, Всеволод, **Сами перейдем в нападение**, (מוסקבה, 1995), יומני 1939-1941.

Гальянов В. Международная обстановка второй империалистической войны//Большевик. 1939. № 4. עמ' 49-65

Год кризиса, 1938 — 1939: Документы и материалы. В 2 т. (М., 1990)

Гнедин, Евгений, **Из истории отношений между СССР и фашистской Германией**, (Хроника. ניו-יורק, 1977), עמ' 35

Документы внешней политики СССР. Т. XXII. 1939. В 2 кн. Кн. 1. Январь-август / М-во иностр. дел РФ. — (М.: Междунар. отношения, 1992). — 712 с.

Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937-1939. В 2 т. Т. 2. Январь-август 1939 г. (политиздат, 1981).

Куманев, Георгий Александрович, **Говорят сталинские наркомы**, (Смоленск: Русич, 2005).

О лживом сообщении агентства Гавас // "правда" 30.11.1939.

Розенталь, Эдуард, "И Ленин такой не такой", **Журнал Вестник**, (2002), no.15, עמ' 40-42.

Хильгер, Мейер, **Россия и Германия. Союзники или враги?** (Центрполиграф, 2008).

Хрущев, Никита Сергеевич, **Время. Люди. Власть. Воспоминания**, 1 כרך, (М.: ИИК "Московские Новости", 1999).

גרמנית

Ausländische Nachrichtenagenturen// Nr. V24, Berlin, 28.11.39

Dimitroff, Georgi, **Tagebuecher 1934-1943**, 1 כרך, (Aufbau-Verlag, 2000).

Hilger, Gustav, **Wir und der Kreml. Deutsch-sowjetische Beziehungen 1918—1941**, (Alfred (Metzner Verlag, 1955

Khariton, Chavichvily, **Offener Brief an den Genossen Jean Longuet**, (DER FREIE VERLAG BERN, 1919)

צרפתית

Staline a poussé l'Allemagne à la guerre dans l'espoir de bolchéviser l'Europe\ La Petit Parisien 28.11.39

Pourquoi l'U.R.S.S. a signé son accord avec l'Allemagne \Le Figaro, 28.11.39

Pourquoi TURSS aurait signé son accord avec le Reich// Le Temps. 29.11.39

Révélation sur le double jeu de Moscou flirtant avec la s.d.n. et négociant avec Berlin\ La Petit Parisien. 6.11.39

Revue de Droit International de Sciences Diplomatiques et Politiques (The International Law Review)\ 1939, Nr.3, 0.7-0.9

מקורות משניים

עברית

גורודצקי, גבריאל, **בין אשליה לתרמית, סטלין ומבצע ברברוסה**, (הוצאת משרד-הביטחון, 1999).
קרשו, איאן, **הכרעות גורליות**, (תל-אביב, עם-עובד, 2009).

אנגלית

Arendt, Hannah, **The Origins Of Totalitarianism**, (New York, Harcourt, Brace and Co,1951)

Goldman, Stuart, **Nomonhan, 1939: The Red Army's Victory That Shaped World War II**, (Naval Institute Press, 2013)

Friedrich, Carl Joachim and Zbigniew Kazimierz, Brzezinski, **Totalitarian Dictatorship and Autocracy**, (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1956)

Gorodetsky, Gabriel, (עורך) **Soviet Foreign Policy 1917-1991 A Retrospective**, (תל-אביב, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, 1994)

Haslam, Jonathan, "Soviet-German Relations and the Origins of the Second World War: The Jury Is Still Out", *The Journal of Modern History* , Vol. 69, No. 4 (December 1997) pp 785-797

Hochman, Jiri, **The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934-1938**, (Ithaca, N.Y. and London: Cornell University Press, 1984)

Overy, Richard, **Russia's War**, (London, Penguin, 1997).

Putin, Vladimir, "The Real Lessons Of The 75th Anniversary of World-War-II", **The National Interest**, (June,2020)

<https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>

Roberts, Geoffrey, "A Soviet Bid for Coexistence with Nazi Germany, 1935-1937: The Kandelaki Affair", *The International History Review* , Aug., 1994, Vol. 16, No. 3.

Roberts, Geoffrey, **Unholy Alliance. Stalin's Pact with Hitler**. (London, St Martin's Press, 1989).

Suvorov, Viktor, "Who Was Planning to Attack Whom in June 1941, Hitler or Stalin?", **Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies**, volume 2, (1985), pp 50-55

רוסית

Афанасьев, Юрий Николаевич, **Другая война: история и память**, (М, 1996).

Безыменский, Лев Александрович, **Гитлер и Сталин перед схваткой**, (М.: Вече, 2000)

Бугаев, Андрей, **“День “N”. Неправда Виктора Суворова”**, (Эксмо, Яуза, 2007).

Бушуева, Татьяна, "...проклиная - попробуйте понять...", **Новый мир**. 1994. № 12. 230-237 'лу.

Городецкий, Габриэль **Миф “Ледокола”: Накануне войны**. (М.: Прогресс-Академия, 1995.)

Городецкий, Габриэль, **Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз**. **Российская политическая энциклопедия**, (РОССПЭН, 2001)

Грызун, Владимир, **Как Виктор Суворов сочинял историю**, (Олма-Пресс, 2004).

Дорошенко, Павлова, Раак, **Правда Виктора Суворова-2. Восстанавливая историю Второй мировой**, Сост. Д. Хмельницкий, (М.: Яуза-Пресс, 2007). 203-235 'лу

Евзеров, Роберт Яковлевич, Вторая мировая война в ретроспективе XX века, **Свободная мысль**. (1995. № 9).

Исаев, Алексей, **Антисуворов**, (М.: Эксмо, Яуза, 2004).

Мельтюхов, Михаил, “Преддверие Великой Отечественной войны 1939-1941 гг.: становление великой державы”, **Правда Виктора Суворова-2. Восстанавливая историю Второй мировой**, Сост. Д. Хмельницкий, (М.: Яуза-Пресс, 2007)

Мельтюхов, Михаил, **Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941**, (М: Вече, 2000)

Мельтюхов, Михаил, “Советский Союз в европейской политике осени 1938 лета 1939 гг” . **Вестник МГИМО-Университета**. 2009;(4): 126-142 'лу

Наджафов, Сергей Зиновьевич, **Начало второй мировой войны. О мотивах сталинского руководства при заключении пакта Молотова — Риббентропа** **Война и политика, 1939 — 1941**, (М.,1999)

Некрич, Александр Моисеевич, **1941, 22 июня**, (Памятники исторической мысли, 1995)

Овсянный, Игорь Дмитриевич, **Тайна, в которой война рождалась. (Как империалисты подготовили и развязали вторую мировую войну)**, (М., Политиздат, 1971).

Раак, Ричард, “Новые сведения о речи Сталина 19 августа 1939 г.”,**Правда Виктора Суворова-3. Восстанавливая историю Второй мировой**, Сост. Д. Хмельницкий, (М, Яуза-Пресс, 2007). 119-148 'лу.

Семиряга, Михаил Иванович, **Тайны сталинской дипломатии. 1939—1941**. (Высшая школа, 1992).

Случ, Сергей Зиновьевич, **СССР и Германия в годы войны и мира (1941-1945)**, (М: Изд-во "Гея", 1995)

Случ, Сергей Зиновьевич, **РЕЧЬ СТАЛИНА КОТОРОЙ НЕ БЫЛО**, отечественная история, по.4

Смирнов, Владислав . "Мюнхенская конференция и советско-германский пакт о ненападении в дискуссиях российских историков", **Вестник МГИМО Университета**, по. 4, (2009),185-203 'лу.

Суворов, Виктор, **Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну?** (М., 1992)

Суворов, Виктор, **День - М. Когда началась Вторая мировая война?** (М,1994).

Хмельницкий, дмитрий (דורי), **Правда Виктора Суворова-3. Восстанавливая историю Второй мировой**, М.: Яуза-Пресс, 2007.

גרמנית

Fleischhauer, Ingeborg, **Der Pakt: Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie 1938—1939**, (Ullstein, 1990, Berlin)

Gorodetsky, Gabriel, "STALIN UND HITLERS ANGRIFF AUF DIE SOWJETUNION Eine Auseinandersetzung mit der Legende vom deutschen Präventivschlag", **Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte**, Heft 4, (1989), 646-672 עמ'

Jakel, Eberhard, "Über eine angebliche Rede Stalins vom 19. August 1939", **Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte**. heft 4, (1958), 581-589 עמ'.